

İlk Devletlerin Derin Tarihi

Tahıla Karşı

JAMES C.
SCOTT

Tahıla Karşı: İlk Devletlerin Derin Tarihi
James C. Scott

İngilizceden çeviren: Akın Emre Pilgir
Yayına hazırlayan: Nevzat Evrim Önal
Düzeltili: Defne Karakaya
Kitap tasarımı: Gökçen Ergüven
Kapak tasarımı: Melike Oran

Against the Grain: A Deep History of the Earliest State

© 2017 by Yale University. Originally published by Yale University Press

© Türkçe yayın hakları: Koç Üniversitesi Yayınları, 2018

1. Baskı: İstanbul, Ağustos 2019

Bu kitabın yazarı, eserin kendi orijinal yaratımı olduğunu ve eserde dile getirilen tüm görüşlerin kendisine ait olduğunu, bunlardan dolayı kendinden başka kimsenin sorumlu tutulamayacağını, eserde üçüncü şahısların haklarını ihlal edebilecek kısımlar olmadığını kabul eder.

Baskı: A4 Ofset

Sertifika No: 44739

Otosanayi Sitesi, Donanma Sk. No: 16 Seyrantepe/İstanbul +90 212 281 64 48

Koç Üniversitesi Yayınları

Sertifika no: 18318

Rumelifeneri Yolu 34450 Sarıyer/İstanbul

+90 212 338 1000

kup@ku.edu.tr • www.kocuniversitypress.com • www.kocuniversitesi yayinlari.com

Koç University Suna Kiraç Library Cataloging-in-Publication Data

Scott, James C.

Tahıla karşı: ilk devletlerin derin tarihi = *Against the grain : a deep history of the earliest states* / James C. Scott ; İngilizceden çeviren Akın Emre Pilgir ; hazırlayan Nevzat Evrim Önal. -- İstanbul : Koç Üniversitesi, 2019.

272 pages ; 13,5x20 cm. -- Koç Üniversitesi Yayınları ; 196. Tarih, Antropoloji

Includes bibliographical references and index.

ISBN 978-605-2116-91-3

1. Agriculture--Origin. 2. Agriculture and state--History. 3. Agriculture--Social aspects--History. I.

Pilgir, Akın Emre. II. Önal, Nevzat Evrim. III. Title.

GN799.A4 S28520 2019

Tahıla Karşı

İlk Devletlerin Derin Tarihi

JAMES C. SCOTT

İngilizceden çeviren: Akın Emre Pilgir

İçindekiler

Önsöz	9
GİRİŞ	17
Lime Lime Bir Anlatı: Bilmediklerim	
BİRİNCİ BÖLÜM	47
Ateşin, Bitkilerin, Hayvanların Evcilleştirilmesi ve de Bizim...	
İKİNCİ BÖLÜM	71
Dünyayı Biçimlendirmek: Ev Yerleşkesi	
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	91
Zoonozlar: Kusursuz bir Epidemiyolojik Fırtına	
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM	111
İlk Devletlerin Tarımsal Ekolojisi	
BEŞİNCİ BÖLÜM	139
Nüfus Kontrolü: Esaret ve Savaş	
ALTINCI BÖLÜM	165
İlk Devletlerin Kırılganlığı: Dağılmanın Getirdiği Çöküş	
YEDİNCİ BÖLÜM	193
Barbarların Altın Çağı	
Notlar	223
Kaynakça	247
Dizin	267

Antroposen'in derinliklerine ilerleyen torunlarıma...

Lillian Louise

Graeme Orwell

Anya Juliet

Ezra David

Winifred Daisy

Claude Lévi-Strauss şunları yazmıştı:

Görünüşe göre yazı, merkezîyetçi, toplumsal katmanlardan oluşan devletin kendisini yeniden üretebilmesi için bir gereksinimdi [...] Yazı tuhaf bir şeydir [...] En ayıramayacak biçimde ona eşlik eden olgu şehirlerin ve imparatorlukların kuruluşu; yani çok sayıda bireyin bir siyasi sisteme entegrasyonu [...] bir kastlar ve sınıflar hiyerarşisine dahil edilmesidir. [...] İnsanlığın aydınlanmasından ziyade istismar edilmesine yaramış görünmektedir.

Önsöz

Bu eserde bulacaklarınız başkalarının alanına izinsiz girmiş bir kişinin keşif raporudur. İzin verin açıklayayım. 2011 yılında Harvard’da iki Tanner Konferansı vermem istendi. Talep çok onur vericiydi fakat zorlu bir kitap çalışmasını daha yeni bitirdiğimden, aklımda herhangi bir şey olmadan yaptığım “serbest okumalar”ın getirdiği o hoş dönemin tadını çıkarıyordum. Dört ay içinde nasıl ilginç bir şeyler yapabilecektim ki? Üstesinden gelebileceğim bir konu ararken, son yirmi yıldır yüksek lisans öğrencilerine vermeyi alışkanlık haline getirdiğim ve tarım toplumlarıyla ilgili dersimin ilk iki haftasında anlattığım materyalleri düşündüm. Evcilleştirmelerin geçmişi ve ilk devletlerin tarımsal yapısıyla ilgiliydiler. Zaman içinde geliştirilmiş olsalar da, fena halde demode kaldıklarının farkındaydım. Belki evcilleşme ve erken dönem devletleri üzerinde yazılmış son çalışmalara dalıp en azından yeni literatürü yansıtacak ve zeki öğrencilerimin ilgisini daha çok hak edecek iki ders hazırlayabilirim diye düşündüm.

Hiç böyle şaşkınlığa uğramamıştım! Ders için yaptığım hazırlık bildiğimi sandığım şeylerin önemli bir kısmını allak bullak etti ve beni konunun hakkını vermek için bilgi hazneme katmam gerektiğini fark ettiğim pek çok yeni tartışma ve bulguyla karşı karşıya getirdi. Dolayısıyla yapılan konferanslar da bir yeniden inceleme girişiminden çok, kapsamlı bir şekilde baştan bakılması zorunlu bu bilgi yığını karşısında duyduğum şaşkınlığı kayda geçirmeme vesile oldu. Ev sahibim Homi Bhabha, konferanslardan sonra düzenlenen bir seminerde öne attığım tezlerin henüz kesinlikle sahneye çıkarılacak olgunlukta olmadığı konusunda beni ikna eden üç ferasetli yorumcu seçmişti: Arthur Kleinman, Partha Chatterjee ve Veena Das. Ancak beş yıl sonra temelleri sağlam ve kışkırtıcı olduğunu düşündüğüm bir taslak çıkarabildim.

Dolayısıyla bu kitap benim derinleri kazma çabamı yansıtıyor. Hâlâ büyük ölçüde bir amatörün eseridir. Tasdikli bir siyaset bilimci olma- ma, nezaketen bir antropolog ve çevreci sayılmama rağmen bu çaba; prehistorya, arkeoloji, antik dönem tarihi ve antropolojinin bulunduğu noktada çalışmamı gerektirdi. Bu alanlardan hiçbirinde belli bir deneyimim olmadığından, ukalalıkla suçlanmam pekâlâ mümkündür. Belki haklı bir gerekçe olarak görülemese de izinsizce bu alanlara girmemin mazereti üç yönlü. İlk olarak bu girişime kattığım naifliğin avantajı var! Sahadaki tartışmaların içine gömülmüş bir uzmanın aksine, işe ağırlıkla bitkilerle hayvanların evcilleştirilmesi, yerleşik hayata geçiş, ilk nüfus merkezleri ve ilk devletlerle ilgili olarak son dönemlerde üretilmiş yeni bilgilere kulak vermediğimizden üzerinde durmadığımız veya verili kabul ettiğimiz varsayımlarla başladım. Bu açıdan cehaletim ve ardından bilmediğim onca şey karşısında duyduğum büyük şaşkınlık içinde yazdıklarım, aynı yanlış düşüncelerle yola çıkan okuyucular için avantajlı olabilir. İkincisi, bir tüketici olarak biyoloji, epidemiyoloji, arkeoloji, antik dönem tarihi, demografi ve çevre tarihi alanlarında bu konulara dair son bilgi ve tartışmaları anlamak için çok dikkatli ve özenli bir çalışma yürüttüm. Son olarak, bu çalışmanın arka planında modern devlet iktidarının mantığıyla (*Devlet Gibi Görmek*) başta Güneydoğu Asya olmak üzere, yakın zamana dek devletlerin kontrolüne girmekten kaçınmış devletsiz insanların pratiklerini anlamaya dönük son yirmi yılda gösterdiğim çaba vardır (*The Art of Not Being Governed* [Yönetilmeme Sanatı]).

Dolayısıyla bu proje, bilinçli biçimde, türev niteliğindedir. Kendi içinde yeni bir bilgi üretmemektedir ve en iddialı haliyle amacı, aydınlatıcı veya akıl çelici bir şekilde mevcut bilgi “noktalarını birleştirmek”tir. Son yıllarda kavrayış düzeyimizde yaşanan dudak uçuklatıcı ilerlemeler, Mezopotamya alüvyonunda ve diğer yerlerde açığa çıkmış ilk “uygarlıklar”la ilgili bildiğimizi sandığımız her şeyin köklü bir biçimde gözden geçirilmesini yahut tamamen tersyüz edilmesini sağlamıştır. Hepimiz (en azından çoğumuz) bitki ve hayvanların evcilleştirilmesiyle doğrudan yerleşik hayata ve sabit alan tarımına geçildiğini sanıyorduk. Oysa yerleşik hayata geçişin bitki ve hayvanların evcilleştirilmesinden çok önce yaşandığı, zirai köylerin ortaya çıkmasından en az dört bin yıl

önce yerleşik hayata geçilip bu tarz evcilleştirmelerin yapıldığı ortaya çıkmıştır. Yerleşik hayata geçiş ve ilk kentlerin ortaya çıkışı genelde devletlerin ve sulama kanallarının sonucu olarak görülmüştür. Oysa genellikle her ikisi de sulak arazilerin bolluğundan ileri gelmiştir. Yerleşik hayata geçiş ve toprağın işlenmesinin doğrudan devletin oluşmasına yol açtığını düşünüyorduk, fakat devletler aslında sabit tarımsal alanlar açığa çıktıktan çok sonra belirdiler. İnsanın refaha kavuşmasında, beslenmesinde ve kendisine boş zaman yaratmasında tarımın büyük bir adım olduğu düşünülmüştü. Oysa ilk başlarda durum bir bakıma bunun tam tersiydi. Devlet ve ilk uygarlıklar genelde sağladıkları lüks koşullarla, kültürle ve fırsatlarla insanları kendilerine çeken mıknatıslar olarak görülmüştü. Aslında ilk devletler çeşitli esaret formlarıyla nüfusun büyük kısmını yakalayıp elinde tutmak zorundaydı ve kalabalıklaşmanın getirdiği salgınlardan mustariptiler. İlk devletler kırılgan ve her an yıkılmaya hazır yapıları, ancak bu yıkımların ardından girilen “karanlık çağlar” genelde insan refahında gerçek bir artışın görüldüğü dönemler olabilmisti. Son olarak, devletin dışındaki yaşamın (yani “barbarlık”ın), en azından uygarlığın içindeki seçkin olmayan kişilerin hayatlarıyla kıyaslandığında, çoğu kez maddi anlamda daha kolay, özgür ve sağlıklı olduğunu iddia etmek için sağlam sebepler bulunmaktadır.

Burada yazdıklarımın evcilleştirme, ilk devletlerin oluşumu veya ilk devletlerle onların artalanında yaşayan insanlar arasındaki ilişkilerle ilgili nihai söz olmayacağını kesinlikle farkındayım. Amacım iki yönlü: İlki ve daha mütevazı olanı, bu meseleler hakkında sahip olduğumuz bilgilerin en iyilerini bir araya getirip bunların gerek devletin oluşumu gerekse devlet formunun insani ve ekolojik sonuçları açısından işaret ettiği şeyleri göstermek. Kendi başına bu çok çetin bir işti ve Charles Mann (1491) ile Elizabeth Kolbert (*Altıncı Yok Oluş*) gibi kişilerin bu alanda oluşturduğu standardı taklit etmeye çalıştım. Yerli iz sürücülerimin sorumlu tutulmaması gereken ikinci amacımsa, “üzerinde düşünülmemesinin iyi” olacağına kanaat getirdiğim çok daha geniş ve akıl çelici çıkarımlarda bulunmaktadır. Nitekim iddiam, evcilleştirmeyi yeniden üretim üzerinde kurulmuş bir denetim olarak gören geniş çerçevenin; ateş, bitki ve hayvanlarla sınırlanmayıp kölelere, devletlerin tebaasına ve ataerkil ailelerdeki kadınlara da uyarlanmasının mümkün olduğudur.

Tahıl tanelerinin, sahip oldukları eşsiz özellikler sayesinde, her yerde ilk devletlerin oluşumunda hayati rol oynamış başat vergilendirilebilir ürün olduğunu iddia ediyorum. Kanaatimce ilk devletlerin demografik kırılganlığında, kalabalıklaşmanın getirdiği (bulaşıcı) hastalıkların önemini fazlasıyla hafife almış olabiliriz. Birçok tarihçinin aksine, ilk devlet merkezlerinin sık sık terk edilmesinin, uygarlığın çöküşüne işaret eden birer “karanlık çağ”dan ziyade, içinde yaşayanların sağlığı ve güvenliği için olumlu dönemler olup olmadığını merak ediyorum. Son olarak, ilk devletlerin kurulmasını takip eden binyıllar boyunca devlet merkezlerinin dışında yaşamış insanların, koşulları daha iyi buldukları için orada kalmış (veya oraya kaçmış) olup olmadıklarını sorguluyorum. Mevcut bulgularla ilgili okumalarımın gelen bu çıkarımların tümü daha fazla düşünce ve araştırmayı teşvik etme niyetiyle yapılmış birer kışkırtma niteliğindedir. Afallayıp kaldığım yerlerde bunu olabildiğince dürüst bir şekilde ifade etmeye çalıştım. Bulguların zayıf kaldığı ve spekülasyonlara saptığım noktalardaysa, bunu da düzgün bir şekilde belirginleştirmeye gayret ettim.

Şimdi coğrafya ve tarihsel dönemler üzerine birkaç kelam etme zamanı. Odaklandığım yer nerdeyse tamamen Mezopotamya, özellikle de bugünkü Basra bölgesinin güneyinde kalan “alüvyonlu topraklar”dır. Bu odağın sebebi, Dicle ve Fırat (Sümer) Nehirleri arasındaki alanın; ilk defa yerleşik hayata geçilen, evcilleştirilmiş bitkilerle ilgili ilk bulgulara rastlanan, hatta ilk proto-kentsel yerleşimlerin oluştuğu yer olmasa da dünyanın ilk “saf” devletlerine ev sahipliği yapmış olmasıdır. Ele aldığım tarihsel dönem (evcilleştirmenin derin tarihi bir kenara bırakılırsa), kabaca MÖ 6500’de başlamış Obeyt dönemiyle yaklaşık MÖ 1600’de son bulan eski Babil dönemi arasındaki süreyi kapsamaktadır. Alışageldik alt ayrımlar (kimi eski tarihler ihtilaf konusudur) şu şekildedir:

- Obeyt (MÖ 6500-3800)
- Uruk (4000-3100)
- Cemdet Nasr (3100-2900)
- Erken Hanedanlar (2900-2335)
- Akkad (2334-2193)
- III. Ur (2112-2004)
- Eski Babil (MÖ 2004-1595)

Yararlandığım bulguların büyük kısmı MÖ 4000 ile 2000 yılları arasında yer alan dönemle ilgilidir çünkü bu dönem hem devlet oluşumu açısından anahtar niteliğindedir hem de mevcut literatürün en çok odaklandığı süre zarfı olmuştur.

Zaman zaman Çin'deki Qin ve Han hanedanları, erken dönem Mısır, klasik Yunan devleti, Roma Cumhuriyeti ve İmparatorluğu, hatta Yeni Dünya'daki erken dönem Maya uygarlığı gibi başka eski devletlerden de kısaca bahsetmekteyim. Bu gezintilerin amacı, kıyaslamalara temel oluşturan modellemelerle ilgili bilgiye dayalı tahminler yapmak için Mezopotamya'dan çıkarılmış bulguların zayıf veya tartışmalı olduğu yerleri tespit etmektir. Bu durum özellikle ilk devletlerde boyunduruk altındaki emeğin oynadığı rolde, hastalığın devletlerin çökmesinde taşıdığı önemde, çöküşün yarattığı sonuçlarda ve son olarak devletlerle “barbarlar” arasındaki ilişkilerde belirgindir.

Beni şaşırtmış ve tahmin ediyorum ki okuyucularımı da şaşırtacak sürprizleri açıklarken tam aşına olmadığım disiplinlerden sayısız güvenilir “yerli iz sürücü”ye başvurdum. Sorulacak soru yasak bölgede avlanıp avlanmadığım değildir; zaten bunu yapma niyetindeyim! Esas soru bu yerli iz sürücülerin en deneyimlilerinden, dikkatlilerinden, her yeri seyahat etmiş olanlardan ve güvenilir olanlarından bir şeyler kapıp kapmadığım. Bu noktada en önemli kılavuzlarımdan bazılarının ismini paylaşacağım; zira bilgileri yolumu bulmamda yardımcı olduğu için bu teşebbüse onları ortak etmek istiyorum. Listenin tepesinde, alüvyonlu Mezopotamya toprakları üzerine çalışan, zamanlarını ayırmakta ve eleştirel tavsiyelerde bulunmakta olağanüstü derecede cömert davranmış arkeologlar ve uzmanlar var: Jennifer Pournelle, Norman Yoffee, David Wengrow ve Seth Richardson. Eserleri bana esin kaynağı olmuş diğer isimleri herhangi bir özel sıralama olmadan anmak isterim: John McNeill, Edward Mellilo, Melinda Zeder, Hans Nissen, Les Groube, Guillermo Algaze, Ann Porter, Susan Pollock, Dorian Q. Fuller, Andrea Seri, Tate Paulette, Robert McAdams, Michael Dietler, Gordon Hillman, Karl Jacoby, Helen Leach, Peter Perdue, Christopher Beckwith, Cyprian Broodbank, Owen Lattimore, Thomas Barfield, Ian Hodder, Richard Manning, K. Sivaramakrishnan, Edward Friedman, Douglas Storm, James Prosek, Aniket Aga, Sarah Osterhoudt, Padriac Kenney,

Gardiner Bovingdon, Timothy Pechora, Stuart Schwartz, Anna Tsing, Davig Graeber, Magnus Fiskesjo, Victor Lieberman, Wang Haicheng, Helen Siu, Bennet Bronson, Alex Lichtenstein, Cathy Shufro, Jeffrey Isaac ve Adam T. Smith. Bana göre tahıl taneleri ve devletle ilgili iddiamın önemli bir kısmını öngörmüş ve entelektüel yüce gönüllülüğüyle başlığını yani *Tahıla Karşı*'yı kitabımın ilk unsuru olarak kullanmama izin vermiş Joe Manning'e özellikle şükranlarımı sunuyorum.

İhtimali beni bir miktar korkutmuş olsa da, iddialarımı öncelikle arkeologlardan ve antik dönem tarihinde uzmanlaşmış kişilerden oluşan bir kitleye sunmaya çalıştım. Gösterdikleri hoşgöründen ve yararlı eleştirilerinden ötürü hepsine teşekkür etmek istiyorum. Önceki incelemelerimi ilk kez paylaştığım grup arasında, 2013'te Hilldale Konferansı verdiğim Wisconsin Üniversitesi'nden birçok eski meslektaşım da bulunuyordu. Ayrıca beni 2014'te Chicago Üniversitesi'nin "Antik Devletlerde Altyapısal ve Despotik İktidar" başlıklı konferansa davet ettikleri için Clifford Ando ile meslektaşlarına, 2016'da Londra Arkeoloji Enstitüsü'nde Gordon Childe Konferansı'nı verme fırsatı sundukları için David Wengrow ile Sue Hamilton'a da teşekkür etmek istiyorum. Tezimin bazı kısımları Utah Üniversitesi'nde (O. Meredith Wilson Konferansı), School of Oriental and African Studies'de (Centennial Konferansı), Indiana Üniversitesi (Patter Konferansları), Connecticut Üniversitesi'nde, Northwestern Üniversitesi'nde, Frankfurt am Main Üniversitesi'nde, Berlin'deki Özgür Üniversite'de, Columbia Üniversitesi'nin Hukuk Teorileri Atölyesi'nde ve bana araştırmalar yapıp kitabımı yazdığım sürede ücretli izin verme bonkörlüğünde bulunmuş Aarhus Üniversitesi'nde sunulmuştur (ve masaya yatırılmıştır!). Entelektüel cömertlikleri ve kendimi eğitmemde çok katkısı bulunmuş fikirleri için Danimarkalı meslektaşlarım Nils Bubandt, Mikael Gravers, Christian Lund, Niels Brimnes, Preben Kaarlsholm ve Bodil Frederickson'a bilhassa minnettarım.

Artık antropolog olarak kariyerine başlamış olan Annikki Herranan kadar değerli ve entelektüel açıdan amansız bir araştırma görevlisi tanımıyorum. Annikki hafta hafta çalışıp, beni en lezzetli parçaları seçmeye yönelten kusursuz rehberliğiyle muazzam büyüklüğe sahip entelektüel bir "tadım menüsü" oluşturdu. Faizah Zakariah burada rastladığınız

resimlerin izinlerinin peşine düştü ve Bill Nelson okura yardımcı olmak için tasarlanan haritaları, şablonları ve “histogramları” hünerli bir şekilde hazırladı. Son olarak Yale Üniversitesi Yayınevi’ndeki editörüm Jean Thomson Black, hepimizin daha fazla insanda görmeyi arzuladığı kaliteyi, özeni ve yeterliliği şahsında buluşturmuş bir kişidir ve benim de, diğer birçok yazarın da yayınevine sadık kalmasının gerekçesidir.

Lime Lime Bir Anlatı: Bilmediklerim

Nasıl oldu da *Homo sapiens sapiens*, türünün uzun tarihinin bu kadar yakın bir döneminde kalabalık, yerleşik topluluklar halinde, evcilleştirilmiş hayvanlarla kucak kucağa ve birkaç çeşit tahıldan oluşan yığınlar içinde, bugün adına devlet dediğimiz şeylerin öncülleri tarafından yönetilerek yaşar oldu? Bu özgün ekolojik ve toplumsal yerleşke, türümüzün kayda geçirilmiş tarihinin nerdeyse tamamını biçimlendiren bir şablon olmuştur. Nüfusun artışı, su ve çeki kuvveti, yelkenli gemiler ve uzun mesafeli ticaretle iyice sağlamlaşan bu şablon, altı bin yılı aşkın hâkimiyetini fosil yakıtların kullanımına dek korumuştur. Aşağıda okuyacağınız değerlendirme, temeli tarımsal olan bu ekolojik yerleşkenin kökenleri, yapısı ve doğurduğu sonuçlarla ilgili bir merakın sonucunda açığa çıktı.

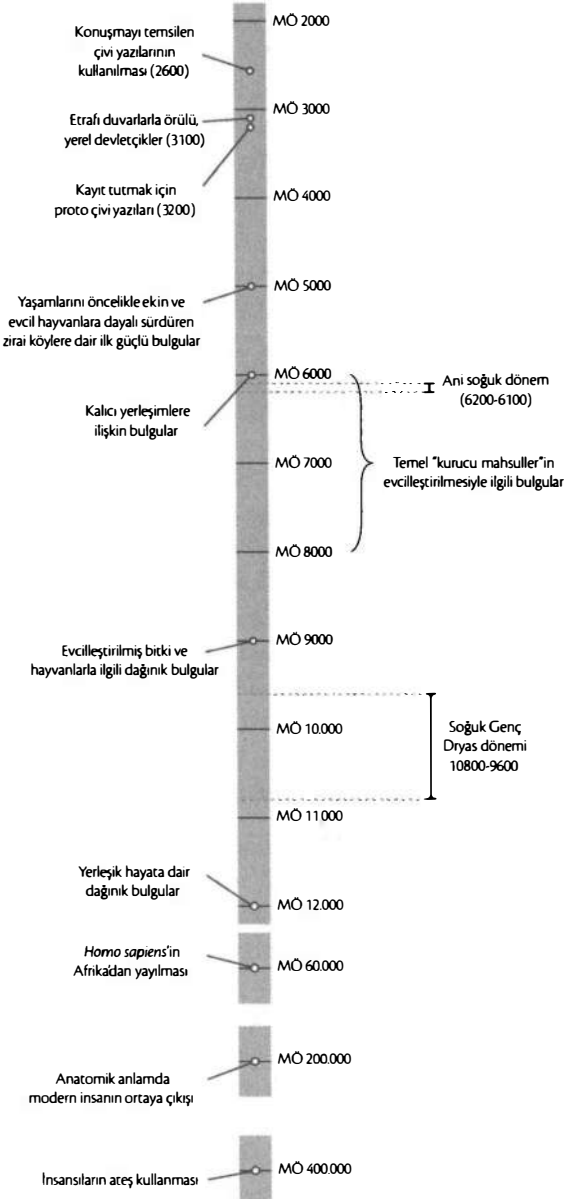
Bu sürecin anlatısı tipik olarak bir ilerleme, uygarlaşma ve kamusal düzen oluşumu, artan boş zaman ve iyileşen sağlık koşulları öyküsü biçiminde ifade edildi. Bugün bildiklerimiz göz önüne alındığında, bu anlatının büyük kısmı ya hatalı ya da ciddi şekilde yanıltıcıdır. Bu kitabın amacı, son yirmi yılda gerçekleşmiş arkeolojik ve tarihsel araştırmaların sağladığı ilerlemeye dair okumalarım üzerinden söz konusu anlatıyı sorgulamaktır.

Mezopotamya'da ilk tarım toplumlarının ve devletlerinin kurulması, bir tür olarak yeryüzünde geçirdiğimiz zamanın son yüzde beşlik dilimi içinde gerçekleşti. Bu ölçüye göre 18. yüzyılın sonunda başlayan fosil yakıt çağı, türümüzün toplam tarihinin sadece son yüzde 0,25'lik dilimine tekabül etmektedir. Dehşet verici derecede bariz sebeplerden ötürü, insanlığın dünya çevresi üzerinde son dönemde bıraktığı etkilerden giderek daha fazla kaygılanıyoruz. Bu etkinin vardığı boyutun

büyükliğini, insan faaliyetlerinin dünyadaki ekosistemler ve atmosfer üzerindeki başat belirleyen haline geldiği yeni jeolojik çağı isimlendirme amacıyla ortaya atılmış “Antroposen” teriminin etrafında dönen hararetli tartışmalarda görmek mümkündür.¹

İnsan faaliyetlerinin bugün ekosfer üzerinde bıraktığı etkinin belirleyiciliği şüpheye yer bırakmazken bunun ne zaman belirleyici hale geldiği tartışma konusudur. Kimileri, dünya genelinde kalıcı ve tespit edilebilir bir radyoaktivite tabakası bırakan ilk nükleer testlerin başlangıç olarak alınması gerektiğini savunmaktadır. Başkalarıysa Antroposen döneminin Sanayi Devrimi’yle ve fosil yakıtların geniş ölçekte kullanılmasıyla başladığını iddia etmektedir. Yeni dönemin miladının, sanayi toplumunun, yeryüzünü köklü bir şekilde biçimlendirebilmesini sağlayan araçlar (örneğin dinamit, buldozerler, özellikle barajlar için kullanılan takviyeli beton) edinmesi olduğu da iddia edilebilir. Bu üç aday arasında Sanayi Devrimi daha sadece iki asırlık bir geçmişe sahiptir; diğer ikisinin ise ortaya çıkışına şahit olan ve halen yaşayan insanlar mevcuttur. Türümüzün kabaca iki yüz bin yıla varan geçmişiyle karşılaştırıldığında, Antroposen çağı adeta birkaç dakika önce başlamış gibidir.

Ben ise tarihsel olarak çok daha derinlere uzanan alternatif bir kalkış noktası öneriyorum. Antroposen çağı önermesinin temel dayanağının çevre üzerindeki etkimizde yaşanmış nicel ve nitel bir sıçrama olduğunu kabul ederek; işe ateşin, yani insansıların çevreyi değiştirmesini (ya da, daha doğrusu, kendisine bir yer açmasını) sağlayan ilk büyük aletin kullanımıyla başlamamız gerektiğini söylüyorum. Ateş kullanımıyla ilgili bulgular en az dört yüz bin yıllık, belki daha bile eskidir ve *Homo sapiens*’in ortaya çıkmasından çok daha eski dönemlere dayanmaktadır.² Yaklaşık on iki bin yıl önce ortaya çıkmış kalıcı yerleşimler, tarım ve hayvancılık çevremizi dönüştürmede bir başka sıçrama noktasıdır. Şayet ilgilendiğimiz şey insansıların tarihte bıraktığı izlerse, yakın zamanda oluşan ve patlamaya hazır “kalın” Antroposen katmanının çok öncesinde “ince” bir Antroposen katmanının tanımlanması mümkündür. “İnce” dememizin sebebi yeryüzünü şekillendiren bu araçları o dönemde kullanan insansı nüfusunun çok küçük olmasıdır. MÖ 10000 civarında sayımız dünya genelinde iki ila dört milyondan ibaretti; yani bugünkü nüfusun

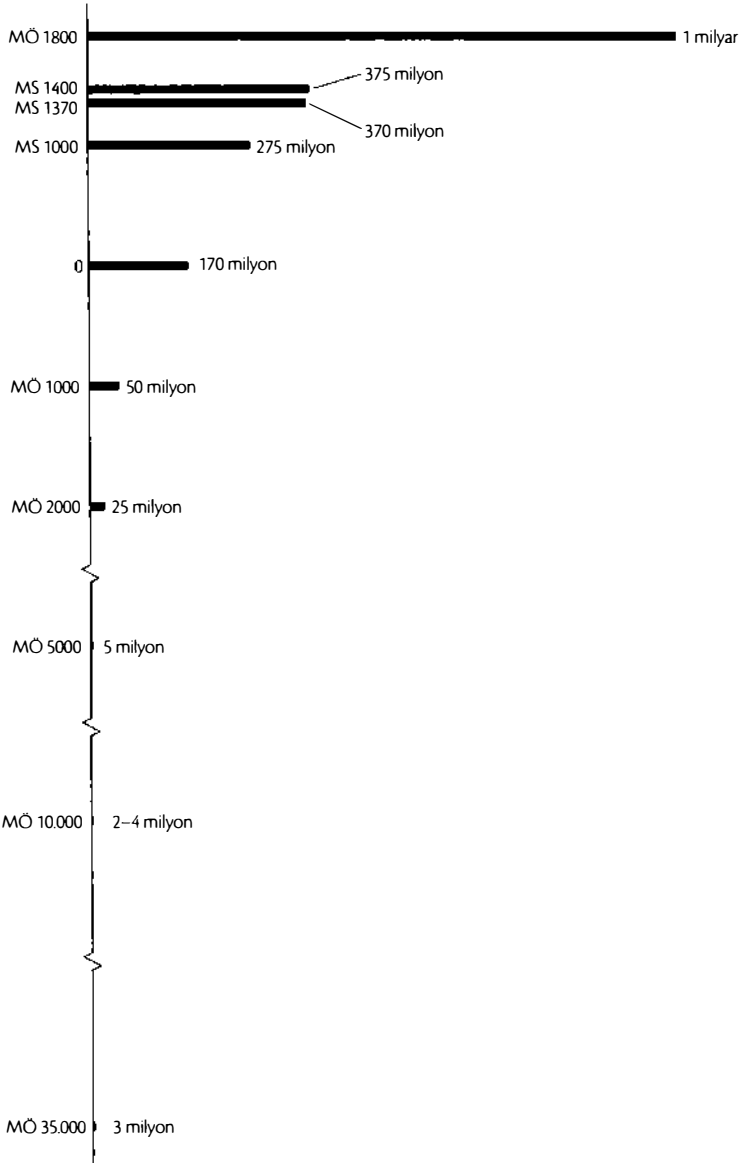
ŞEKİL 1. Zaman çizelgesi: Ateşin bulunmasından çivi yazısının icadına

binde biri dahi değildi. Belirleyici diğer modern öncesi icat ise kurumsal bir niteliğe sahipti: Devlet. Mezopotamya'nın alüvyonlu topraklarında ilk devletlerin ortaya çıkışı en erken altı bin yıl önce, yani bölgede tarım ve yerleşik hayatın varlığını gösteren ilk bulgulardan birkaç bin yıl sonra yaşandı. Hiçbir kurum, çevreyi değiştiren teknolojileri kendi çıkarına harekete geçirme konusunda devletten daha fazla çaba göstermemiştir.

O halde şimdi adına devlet dediğimiz özgün kurumlarca idare edilen yerleşik, tahıl yetiştiren, hayvan besleyen tebaaya nasıl dönüştüğümüzü anlamak için tarihin derinlerine doğru yolculuğa çıkmamız gerek. Bana göre tarihin en yararlı olduğu an, verili saydığımız şeylerin aslında nasıl ortaya çıktığını anlatarak yıkıcı bir disipline dönüştüğü vakittir. Tarihin derinlerine inmenin cazibesinin kaynağında Annales Okulu'nun eski kuşaklarına mensup Fransız tarihçilerin, Sanayi Devrimi, Son Buzul Çağı veya Qin Hanedanı gibi olguları şekillendiren sayısız rastlantısal hadisenin nasıl bir araya geldiğini açığa çıkararak kamusal hadiseleri kronolojik olarak sıralamak yerine uzun erimli süreçlerin (*la longue durée*) tarihine bakma çağrısına yanıt vermeleri vardır. Fakat bugün “derin tarih çalışmaları” için yapılan güncel çağrı, genelde bir türün bütün tarihine bakma talebiyle Annales Okulu'nu da geride bırakmaktadır. Kendimi içinde bulduğum, “Minerva'nın Baykuşu ancak günbatımında uçar” deyişini betimleyen zamanın ruhu budur.³

Devlet ve Uygarlık Anlatılarındaki Paradokslar

Devletlerin oluşumuyla ilgili temel sorulardan biri, bizim (*Homo sapiens sapiens*) nasıl evcilleşmiş bitkiler, hayvanlar ve insanlarla dolu, devletlere özgü olan eş görölmedik kalabalıklar içinde yaşamaya başladığımızdır. Bu geniş açıdan bakıldığında, devlet formu kesinlikle doğal veya verili bir şey olarak görülemez. *Homo sapiens* bir alt tür olarak iki yüz bin yıl önce ortaya çıkmıştır ve Afrika'yla Levant'ın dışına en erken altmış bin yıl önce çıkmıştır. İnsan tarafından yetiştirilmiş bitkiler ve yerleşik topluluklarla ilgili ilk bulgular kabaca on iki bin yıl öncesine dayanmaktadır. O güne dek (yani insanlığın yeryüzünde geçirdiği zamanın yüzde doksan beşinde) bizler küçük, hareketli, dağınık, görece eşitlikçi, avcı toplayıcı kabileler olarak yaşadık.

ŞEKİL 2. Antik dünyada tahmini insan nüfusu

Devlet formuyla ilgilenenler için daha kayda değer olanı tarihteki ilk toplumsal tabakalara sahip, vergi toplayan, etrafı duvarlarla çevrilmiş, küçük devletlerin Dicle ve Fırat Vadisi'nde ancak MÖ 3100 civarında belirmiş olmasıdır; yani bitkilerin ilk kez evcilleştirilip yerleşik hayata geçilmesinden dört bin yılı aşkın süre sonra. Bu muazzam zaman aralığı, devlet oluşumuna dair teknolojik gereksinimlerin tarımsal üretim, demografik gereksinimlerin de yerleşik yaşantıyla kurulmasının hemen ardından devletlerin/imparatorlukların mantıki ve en etkin politik düzen olarak yükseleceğini varsayarak devlet formunu doğallaştıran kuramcılar için bir meseledir.⁴

Bu ham olgular, çoğumuzun (kendimi de katarak söylüyorum) üzerinde pek düşünmeden miras aldığı insanlığın tarihöncesine dair öykü açısından sorunludur. Tarihsel anlamda insanlık, ilk büyük tarım krallıklarının sistemleştirdiği uygarlık ve ilerleme anlatılarıyla büyülenmiş haldedir. Yeni ve güçlü toplumlar olarak kendilerini, bizzat içinden yükseldikleri ve hâlâ çevrelerinde onları tehdit eden ve geriye çekmeye çalışan yığınlardan olabildiğince keskin bir şekilde ayırmaya kararlıydılar. Bu, özünde bir “insanın yücelişi” öyküsüydü. Bu öyküde tarım, avcı-toplayıcı ve göçebelerin vahşi, yabani, ilkel, kanunsuz ve şiddet dolu dünyasının yerini almıştı. Öte yandan sabit topraklarda ekilip biçilen mahsuller, yerleşik hayatla birlikte resmi dinlerin, toplumun ve kanunlarla yönetilmenin kökeni ve velinimetini olmuştur. Tarıma geçmeyi reddedenler bunu ya cehaletlerinden ya da uyum sağlamaya ayak diredikleri için yapmışlardı. Erken dönemdeki tarımsal öykülerin istisnasız tümünde çiftçiliğin üstünlüğü, güçlü bir tanrı veya tanrıçanın seçilmiş bir insan grubuna kutsal tahılı emanet etmesine dair detaylı bir mitolojik anlatıyla güvence altına alınmıştı.

Sabit zirai faaliyetlerin eskiden beri uygulanagelmış tüm geçim biçimlerinden üstün ve çekici olduğuna dair temel varsayım bir kez sorgulanmaya başlandığında; bunun çok daha köklü, derin ve asla sorgulanmayan başka bir varsayıma dayandığı açık hale gelir. Bu ise yerleşik yaşamın, göçebe geçim biçimlerinden daha üstün ve çekici olduğu varsayımdır. Uygarlık anlatısında başın üstündeki damın ve sabit ikametini yer öyle derindedir ki görünmezdir: Balıklar sudan bahsetmez! Canından bezmiş *Homo sapiens*'in nihayet kalıcı bir yerleşime

kavuşmak, milyonlarca yıllık göçebelîge ve mevsimsel yolculuklara son vermek için can attığı varsayılır. Buna rağmen, dünyanın her yerinde göçebe halkların kalıcı yerleşime, görece avantajlı koşullara rağmen kararlılıkla direndiğini gösteren sayısız kanıt vardır. Hayvancılıkla uğraşan göçebe kavimler ve avcı-toplayıcı topluluklar kalıcı yerleşime karşı koymuş; onu genelde doğru olan bir respitle hastalık ve devlet denetimiyle özdeşleştirmişlerdir. Birçok Amerikan Yerlisi halk, ancak askeri yenilgilerin ardından sınırları belli bölgelere hapsedilebilmiştir. Diğerleriye hareket kabiliyetlerini artırmak için Avrupalılarla kurulan temasın getirdiği tarihsel fırsatlardan yararlanmıştır. Siu ve Komançiler atlı avcılara, tüccarlara ve yağmacılara dönüşürken Navajolar koyun güden göçebe bir halk olmuştur. Geçimini konargöçer yollarla (sürü hayvancılığı, toplayıcılık, avcılık, balıkçılık, hatta göçebe tarım) sağlayan halkların çoğu modern ticarete çabucak ayak uydursalar da yerleşik hayata umarsızca ayak diremişlerdir. En azından, modern yaşamın parçası olmuş yerleşik “verileri”, evrensel bir özlem olarak insanlık tarihinin tamamına yaymamızı sağlayacak hiçbir gerekçemiz olmadığını söyleyebiliriz.⁵

Yerleşik hayata geçiş ve tarımla ilgili temel anlatı, başlangıçta ona karakter veren söylencelerden çok daha uzun ömürlü olmuştur. Thomas Hobbes’tan John Locke’a, Giambattista Vico’dan Lewis Henry Morgan’a, Friedrich Engels’ten Herbert Spencer’a ve Oswald Spengler’dan genel olarak toplumsal evrimle ilgili sosyal Darwinci değerlendirmelere varıncaya kadar; avcı-toplayıcı yaşamdan göçebelîge, sonrasında da tarıma (ve küçük gruplardan köylere, kasabalara ve kentlere) ilerleme izleği yerleşik öğretisi olmuştur. Bu görüşler Julius Sezar’ın haneden soya, klanlardan halklara ve nihayet tepe noktası Roma olan, peşinden Keltlerin, onların ardından da Cermenlerin geldiği devletlere (yasalarla yönetilen halka) uzanan evrimci şemasına çok benzemektedir. Ayrıntılarda farklılık gösterebilir de bu değerlendirmeler, dünyanın dört bir yanında hemen her pedagojik rutinle aktarılan ve okul çağındaki çocukların beyinlerine kazınan uygarlığın yükselişini kayda geçirir niteliktedir. Bir geçim tarzından diğerine geçiş keskin ve kesin bir şey olarak görülür. Tarımsal teknikleri gördükten sonra kimse bir göçebe veya toplayıcı olarak varlığını sürdürmeyi tahayyül etmeyecektir. Her

aşamanın insanlığın refahı açısından çığır açıcı bir sıçramayı temsil ettiği varsayılır: Daha fazla boş vakit, daha iyi beslenme, daha uzun yaşam süresi ve en nihayetinde zanaatları ve uygarlığın gelişimini teşvik eden yerleşik hayat. Bu anlatıyı dünyanın tahayyülünden çekip çıkarmak nerdeyse imkânsızdır. Hayal gücünü dumura uğratan bu işi başarmak için on iki adımlık bir iyileştirme programının uygulanması gereklidir. Yine de burada küçük bir başlangıç yapacağım.

Bu noktada, biriken arkeolojik bulgular karşısında, standart anlatı olarak adlandırılabilir bu görüşün büyük bir kısmını terk etmek zorunluluğu netlik kazanmaktadır. Önceki varsayımların aksine, avcılar ve toplayıcılar (bugün sığındıkları marjinal alanlarda bile) halk öykülerinde anlatıldığı gibi açlık çeken, bir gün yemek bulamasalar ölecek biçareler değildir. Aslına bakılırsa avcılar ve toplayıcılar beslenme düzenleri, sağlıkları ve boş zamanları bakımından hiç bugün oldukları kadar iyi olmamışlardı. Buna karşılık tarımla uğraşanlar kendi beslenme düzenleri, sağlıkları ve boş zamanları bakımından hiç bugünkü kadar kötü durumda kalmamışlardı.⁶ Günümüzde “Taş Devri” diyetlerin moda olması, bu arkeolojik bilginin popüler kültüre sızmasını yansıtmaktadır. Avcı-toplayıcı yaşamdan tarıma geçişin (yavaş, kesintili, geriye döndürülmesi mümkün ve kimi zaman tam olarak gerçekleşmeyen bir geçiş olarak) taşıdığı bedeller, en az getirdiği faydalar kadardı. Dolayısıyla standart anlatıda mahsullerin ekimi şu anki ütopyik zamana erişmede elzem bir adım gibi görünse de, onu ilk deneyimleyenler için böyle düşünmek düpedüz imkânsızdı: Kimi alimler bu olgunun yansımasının İncil’de yer alan Adem’le Havva’nın cennetten kovulma öyküsünde görülebileceğini düşünür.

Kanaatimce son araştırmaların standart anlatıda açtığı yaralar ölümcüldür. Örneğin sabit yerleşimin (yerleşik yaşamın), düzenli mahsul alınan sabit zirai alanların sonucunda ortaya çıktığı varsayılmıştı. Mahsuller insanların bir yerde toplanıp oraya yerleşmesini sağlamış, devletin oluşumu için gerekli önkoşulları sunmuştu. Bu anlatı için uygunsuz olan gerçek şu ki yerleşik hayat aslında ekolojik açıdan zengin ve çeşitli, tarımın henüz ortaya çıkmadığı ortamlarda; özellikle balıkların, kuşların ve daha büyük avların mevsimlik göç yollarına komşu sulak arazilerde hayli yaygındı. Antik çağda güney Mezopotamya’da

(Yunanca “iki nehir arası” demektir) nüfusu beş bini bulan, tarımın hiç yapılmadığı veya çok sınırlı olduğu yerleşik topluluklara, hatta kentlere rastlamanız mümkündü. Tam tersi anomaliye de, yani bitki ekiminin, kısa hasat dönemleri haricinde hareketli yaşam tarzıyla ve dağılma ile ilişkilendiği durumlara da rastlanmaktadır. Bu son paradoks bizi, standart anlatılardaki örtük varsayımın (yani insanların hareketli yaşam tarzından kurtulmaya ve “yerleşme”ye can attığı) hatalı olabileceği konusunda bir kez daha uyarmaktadır.

Belki en rahatsız edici olanı ise, bütün anlatının merkezindeki uygarlaşma edimi olan “evcilleştirme”nin bir türlü tarif edilememesidir. Neticede insansılar (büyük oranda ateşle) bitkiler dünyasını *Homo sapiens*’den çok önceden beri biçimlendirmekteydiler. Evcilleştirmenin kritik eşiği olarak görülmesi gereken nedir? Yabani bitkilerle ilgilenmek, onları ayıklamak, yeni bir yere taşımak, bir avuç tohumu zengin alüvyonlara savurmak, fide kazığıyla açılmış bir çukura birkaç tohum saklamak ya da toprağı sürmek mi? Görünüşe göre ortada “işte bu!” dedirtecek veya “Edison’un kafasında ampul ışığı” yaktıracak bir an yoktur. Jack Harlan’ın ünlü deneyiyle gösterdiği gibi, bugün bile Anadolu’da, çakmaktaşıdan yapılmış bir orakla üç haftada bir aileyi bir yıl doyuracak kadar tahıl toplayabileceğiniz geniş yabani buğday alanları vardır. Tohumların sürülmüş tarlalara planlı biçimde ekilmesine geçilmeden çok önceleri, toplayıcılar yabani tahıl ve bakliyatı işleyecek hasat araç gereçlerini, harman savurma sepetlerini, bileğitaşlarını ve havanlarla tokmakları çoktan geliştirmiş vaziyetteydi.⁷ Mesleği tarım olmayanlar için, hazır bir hendeğe veya çukura tohum atmak belirleyici bir adım gibi görünür. Çoğunun filizlenip boy atacağını bilerek, kampın yakınlarındaki atık sebze kompostuna yenilebilir bir meyvenin çekirdeklerini atmak sayılmaz mı?

Arkeobotanikçilere göre, evcilleştirilmiş tahıllarla ilgili bulgular kırılğan olmayan başak eksenleri olan (ilk çiftçiler kasıtlı veya farkında olmadan bu tür tahılları tercih etmişlerdi çünkü tohum başları dağılmıyor, adeta “hasadı bekliyordu”) ve tohumları büyük tahılların bulunmasına bağlıydı. Bugün artık bu morfolojik değişimlerin tahıl bitkilerinin ekimi başladıktan hayli sonra ortaya çıktığı görülmektedir. Koyun ve keçilerin tamamen evcilleştirildiğiyle ilgili, geçmişte belirsiz-

liğe kesinlikle yer bırakmadığı düşünölen kemik bulguları da sorgulanır olmuştur. Bu muğlaklıkların yarattığı sonuçlar iki yönlüdür. İlk olarak bu, tek bir evcilleştirme hadisesinin tanımlanmasını hem keyfi hem de manasız bir şeye dönüştürür. İkincisiyse, çok uzun bir dönem boyunca, ne tamamen yabancı ne de tam anlamıyla evcilleştirilmiş bitkilerden “düşük düzeyde gıda üretimi” yapıldığı tezini güçlendirir. Bitkilerin evcilleştirilmesiyle ilgili en iyi tahliller; tekil bir evcilleştirilme vakası görüşünü bir kenara atıp bunun yerine, güçlü genetik ve arkeolojik bulgular üzerinden çok sayıda alanda yüröyen ve uzunluğu üç bin yılı bulan, başlıca tahılların (buğday, arpa, pirinç, nohut, mercimek) birden fazla noktada dağınık biçimde evcilleştirildiğı çoklu ıslah süreçlerinin yaşandığını savunmaktadır.⁸

Bu arkeolojik bulgular standart uygarlaşma anlatısını paramparça etse de; bu erken dönemi, insanları ilgilendiren bitki ve hayvanların üreme faaliyetleri üzerinde daha fazla denetim kurmak için müdahalede bulunduğumuz, halen devam etmekte olan uzun bir sürecin bir parçası olarak görmek mümkündür. Onları seçerek çiftleştirmekte, korumakta ve sömürmekteyiz. Bu savı ilk tarım devletlerini ve onların kadın, tutsak ve kölelerin yeniden üretimi üzerinde kurdukları ataerkil denetimi kapsayacak şekilde genişletmek mümkündür. Guillermo Algaze meseleyi daha cüretkâr bir şekilde ifade eder: “Yakın Doğu’daki ilk köyler bitkilerle hayvanları, devamında Uruk kentindeki kurumlar ise insanları evcilleştirmiştir.”⁹

Devleti Yerli Yerine Koymak

Devletin oluşumunu bu şekilde sorgulamak, insanlar arasındaki ilişki daha dengeli bir şekilde değerdendirilecek olsa devletin, tanımı gereğı, sahip olmayacağı üstün bir konum veya ayrıcalığı ona kazandırma riskini taşımaktadır. Bundan kaçınmak istiyorum. Anladığım kadarıyla eldeki bulgulara göre, türümüzün tarafsız bir tarihinde devlete normalde verildiğinden çok daha mütevazı bir rol biçilecektir.

Devletlerin arkeolojik ve tarihsel kayıtlarda baskın hale gelmesi şaşırtıcı değildir. Bir ya da ardışık birkaç insan ömrü uzunluğundaki üniteler çerçevesinde düşünmeye alışmış bizler (yani *Homo sapiens*)

için, devletin ve yönettiği alanın kalıcılığı bizi belirleyen koşulların kaçınılmaz bir sabiti gibi görünmektedir. Bugün devlet formunun sahip olduğu mutlak hegemonyanın yanı sıra, dünya genelinde arkeolojik ve tarihsel çalışmaların büyük kısmı devlet sponsorluğunda gerçekleşmekte ve çoğunlukla narsistçe yapılan otoportre çalışmalarıyla sınırlı kalmaktadır. Çalışmalarına bu kurumsal önyargıyı karıştırmak, yakın zamana dek önemli tarihsel harabelerin kazılmasına ve analizlerine yön vermiş bir arkeolojik gelenektir. Yani taştan muazzam yapılar inşa edip enkazınızı güzel bir şekilde tek bir noktada bıraktığınızda, “keşfedilme” ve antik çağ tarihinin sayfalarını doldurma şansınız yüksekti. Öte yandan binalarınızı tahta, bambu veya sazlardan yapmışsanız, arkeolojik kayıtlarda yer tutma ihtimaliniz çok daha düşüktü. Ve ne kadar kalabalık olursanız olun eğer avcı-toplayıcı yahut göçebeydiyseniz, doğada çözünebilen çöplerinizi çok geniş bir alana seyrekçe saçtığınız için, arkeolojik kayıtlardan bütünüyle silinip gitmeniz kuvvetle muhtemeldi.

Yazılı belgeler (örneğin hiyeroglifler veya çivi yazıları) tarihsel kayıtlara girer girmez, bu önyargı eskisinden de bariz bir görünüm kazandı. Bunlar tamamen devlet merkezci metinlerdir: Vergiler, iş birimleri, haraç listeleri, kraliyet şecereleri, kurucu mitler, yasalar. İtiraz yükselten hiçbir ses yoktur ve böylesi metinleri ruhuna zıt biçimde okumak hem kahramanca hem de alabildiğine çetin bir iştir.¹⁰ Genel olarak, bir devletin arkasında bıraktığı arşiv ne kadar büyük olursa tarihte o krallığa ve otoportresine ayrılmış sayfalar da o kadar çok olmaktadır.

Yine de güney Mezopotamya, Mısır ve Sarı Irmak’ın alüvyonlu ve rüzgârın taşıdığı ince kumlarla dolu topraklarında kurulmuş ilk devletler gerek demografik gerekse coğrafi anlamda küçük hadiselerdi. Kadim dünyanın haritalarında adeta birer noktadan ibaretiler ve MÖ 2000 itibarıyla yirmi beş milyon olduğu tahmin edilen toplam dünya nüfusu içinde bir yuvarlama hatasından fazlası değildiler. Etrafı devletsiz insanların (yani “barbarlar”ın) yaşadığı uçsuz bucaksız topraklarla çevrelenmiş ufak birer iktidar odağından ibaretiler. Sümerlere, Akadlara, Mısır’a, Miken’e, Olmek/Mayalara, Harrapan’a, Qin Hanedanı altındaki Çin’e rağmen dünya nüfusunun büyük kısmı çok uzun bir süre boyunca devletlerin avucunun içine alıp vergilendirdiği toprakların dışında yaşamaya devam etti. Politik coğrafyanın belirleyici biçimde devletlerin

hegemonyasına tam olarak ne zaman girdiğini söylemek hem zordur hem de büyük ölçüde keyfi olacaktır. Cömert bir değerlendirme yapacak olursak, son dört yüzyıllık döneme dek yerkürenin üçte biri hâlâ avcı-toplayıcıların, göçebe çiftçi ve hayvancılarının ve bağımsız bahçıvanların hâkimiyeti altındayken; esasen zirai olan devletler çoğunlukla yerkürenin tarıma uygun olan küçük kısmına sıkışmış durumdaydı. Dünya nüfusunun büyük çoğunluğu belki de devletin alamet-i farikası olan adamlarla, yani vergi tahsildarıyla hiç tanışmamıştı. İçlerinden önemli kısmı, belki çoğunluğu devletlerin alanına girip çıkabiliyor ve geçim tarzını değiştirebiliyordu. Devletin baskıcı yanından kaçınma şansları vardı. O halde, devlet hegemonyasının kesinleştiği dönemi MS 1600'den itibaren başlatırsak devletlerin türümüzün politik yaşantısının sadece son yüzde 0,2'lik dilimine hâkim olduğu söylenebilir.

Odak noktamızı ilk devletlerin ortaya çıktığı istisnai yerlere satabileyerek, yakın zamana dek dünyanın büyük bir bölümünde hiçbir devletin olmadığı gibi önemli bir olguyu ıskalama riskine düşmekteyiz. Güneydoğu Asya'nın klasik devletleri kabaca Şarلمان'ın hükümdarlığıyla aynı döneme, yani çiftçiliğin "icadından" altı bin yılı aşkın bir süre sonraya denk gelmektedir. Maya İmparatorluğu hariç Yeni Dünya'daki devletlerin hepsi çok daha yakın zamanın ürünleridir. Toprak bakımından onlar da küçüktü. Erişebildikleri yerlerin dışında, tarihçilerin kullandığı tabirlerle kabileler, beylikler ve küçük gruplar halinde toplanmış "idare edilmeyen" çok büyük insan kümeleri bulunuyordu. Bu insanlar egemenliğin olmadığı veya nerdeyse belli belirsiz, sembolik bir egemenliğin olduğu bölgelerin sakinleriydi.

Söz konusu devletler, iktidarlarının en güçlü halinin tasvirinde aktarılan korkunç Leviathan-vari hale sadece nadiren ve çok kısa süreliğine erişebiliyordu. Çoğu örnekte fetret devirleri, parçalanma ve "karanlık çağlar" bütünlüklü ve etkin iktidar dönemlerinden daha yaygındı. Burada bir kez daha, bir hanedanın kuruluşunu veya klasik dönemini aktaran kayıtlar bizim (ve tarihçilerin de) gözümüzü boyarken, dağılma ve düzensizliğin hâkim olduğu dönemlerden geriye kayıt namına pek az şey kalmakta ya da hiçbir kayıt kalmamaktadır. Antik Yunan'da okuryazarlığın tamamen kaybolduğu izlenimi veren dört yüzyıllık "karanlık çağ", klasik çağın tiyatro oyunları ve filozoflarıyla

ilgili yazınla karşılaştırıldığında nerdeyse boş bir sayfa gibidir. Bir tarih yazınının amacı, saygı duyduğumuz kültürel başarıları incelemekse bu bütünüyle anlaşılabilir bir şeydir; fakat devlet formlarının kırılğan ve hassas yapısını gözden kaçırmaktadır. Dünyanın önemli bir bölümünde devlet, güçlü olduğunda dahi gelip geçici bir kurum olmuştur. Yakın zamana dek Güneydoğu Asya'daki devletlerin iktidarlarını koruma becerileri, muson yağmurlarının indiği mevsimlerde nerdeyse tamamen saray duvarlarıyla sınırlanıyordu. Devletin, öz imgesine ve standart tarihsel anlatıların çoğunda sahip olduğu merkezi konuma rağmen, ilk kez sahneye çıkmasının ardından geçen binlerce yıl boyunca, insanlığın büyük bölümünün yaşantısında bir sabit değil bir değişken (ve hayli istikrarsız bir değişken) olduğunu unutmamak gerekir.

Bir başka açıdan da bu, devletlerin olmadığı bir tarihtir. İlgimizi devlet inşasıyla ve devletlerin çökmesiyle ilgili ortadan yitip gitmiş veya geride sadece belli belirsiz izler bırakmış başka unsurlara çekmektedir. İklim değişikliğini, demografik değişimleri, toprak kalitesini ve beslenme alışkanlıklarını belgelendirmede muazzam adımlar atılmış olmasına rağmen; büyük ihtimalle ilk devletlere ait birçok unsurdan geriye ne fiziksel bulgular ne de erken dönem metinlerinde bir kayıt kalmıştır. Çünkü bunlar sinsî, ağır işleyen süreçler olup belki sembolik anlamda devleti tehdit eden veya bahsetmeye bile değer görülmeyen şeylerdir. Örneğin görünüşe göre, ilk devletlerin hüküm sürdüğü topraklardan çepelere kaçış çok yaygındı; fakat bu olgu devleti yurttaşlarını uygarlaştıran bir hami olarak gören anlatıyla çeliştiği için muğlak hukuki terimlerle önemsizleştirilmişti. Ben ve başkaları, ilk devletlerin kırılğanlığında hastalıkların başat bir rol oynadığına kesinlikle eminiz. Ancak yarattıkları etkileri belgelemek güçtür zira çok ani gelişmiş ve çok az anlaşılmışlardır. Ayrıca birçok salgın hastalık kemiklerde belirgin bir iz bırakmamıştır. Aynı şekilde köleliğin, esaretin ve zorunlu iskânın kapsamını da belgelemek güçtür; çünkü ayağına pranga takılı olmadığı müddetçe kölelerle özgür yurttaşların kalıntılarını birbirinden ayırmak imkânsızdır. Bütün devletler, devletsiz insanlarla kuşatılmış haldeydi; fakat dağınık yapılarından ötürü bu insanların devletlere girişleri ve çıkışları hakkında ya da devletler ve devletlerin politik yapılarıyla kurdukları değişken ilişkilere dair bildiklerimiz çok kıymetli birkaç

şeyden ibarettir. Bir kent tamamen yanıp kül olduğunda, kolaylıkla tutuşan malzemelerle inşa edilen tüm antik kentlerin başına bela olmuş bir kaza yangınından mı, iç savaştan veya isyandan mı, yoksa dışarıdan gelen bir baskından mı kaynaklandığını söylemek genelde çok zordur.

Mümkün olduğu müddetçe bakışlarımı devletlerin kendilerini anlattıkları o parıltılı sözlerden kaçırmaya gayret ettim ve hanedan öyküleriyle yazılı tarihlerin sistemli bir şekilde göz ardı ettiği, arkeolojinin standart tekniklerine direnen tarihsel güçleri araştırdım.

Kısa Bir Rehber

İlk bölümün temasını ateşin, bitkilerin ve hayvanların evcilleştirilmesi ile gıdalar ve nüfusun bu evcilleştirme sayesinde aynı noktada yoğunlaşması oluşturmaktadır. Devlet inşasının nesnelere dönüşmeden önce, hemen açlıktan ölmeyeceğimiz konusunda makul bir beklentiyle kalabalıklar halinde toplanmamız (veya birilerinin bizi toplaması) gerekiyordu. Bu evcilleştirmelerden her biri doğal dünyayı, bir günlük yemeği edinmek için kullanılan alanın çapını alabildiğine azaltacak şekilde düzenlemiştir. Yaşlı atamız *Homo erectus*'a borçlu olduğumuz ateş en büyük kozumuzdu. Onun sayesinde çevremizdeki araziye, bize gıda veren bitkilere (yemiş ve meyve ağaçları, böğürtlen çalıları) daha fazla alan açacak ve istenen belli avları kendisine çeken otlaklar yaratacak şekilde biçimlendirdik. Pişirme sayesinde ateş, öncesinde sindirilemeyen bir dolu bitkiyi hem yenebilir ve lezzetli hem de daha besleyici hale getirdi. İddiaya göre görece büyük bir beyin ve küçük bir boğaza sahip olmamız (diğer memelilere ve primatlara kıyasla), yemekleri pişirmenin sindirime sağladığı dışsal katkı sayesinde oldu.

Tahılların (özellikle bu örnekte buğday ve arpanın) ve baklagillerin evcilleştirilmesi toplanma ve yoğunlaşma sürecini daha da ileriye taşımıştır. İnsanlarla birlikte evrilen zirai bitkilerin özellikle büyük meyveli (tohumlu) olanları, belli bir aralıkta olgunlaşanları ve havanla dövülebilenleri (kendiliğinden parçalanmama özelliği) seçiliyordu. Yılda bir kez evin (çiftlik ve yakın çevresi) etrafına dikilebiliyor ve oldukça güvenilir bir kalori ve protein kaynağı sunmuş oluyor; kötü geçen yıllar için yedek kaynak ya da temel gıda olarak tüketilebiliyorlardı.

Evcilleştirilmiş hayvanlar (özellikle bu örnekte koyunlar ve keçiler) de aynı çerçevede değerlendirilebilir. Onlar bize tahsis edilmiş, dört ayaklı (veya tavuklar, ördekler ve kazlar söz konusu olduğunda iki ayaklı) hizmetkâr toplayıcılarıdır. Midelerindeki bakteriler sayesinde bizim bulamadığımız ve/veya sindiremediğimiz bitkileri sindirebilir ve bunları bize adeta “pişirilmiş” halde, hem arzuladığımız hem de sindirebileceğimiz yağ ve protein olarak getirebilirler. Bu evcil hayvanları arzuladığımız şu niteliklere göre seçip çiftleştiririz: hızlı üreme, kapatılmaya rıza göstermesi, uysallık, et, süt ve yün üretimi.

Belirttiğim gibi, bitki ve hayvanların evcilleştirilmesi yerleşik hayata geçiş için şart değildir; fakat evcilleştirme, gıda kaynaklarının ve nüfusun özellikle uygun tarımsal-ekolojik ortamlarda, yani zengin taşkın yataklarında, löslü topraklarda ve kalıcı su kaynaklarında eşi görülmedik ölçekte yoğunlaşmasının koşullarını yaratmıştır. Bu sebepten dolayı bu konumları *geç Neolitik döneme ait çok-türlü yeniden yerleşim kampları* olarak adlandırıyorum. Devlet kurulumu için ideal koşulları sunuyor olsa da geç neolitik döneme ait çok-türlü yeniden yerleşim kampı, avcılık ve hayvancılığa kıyasla çok daha fazla angaryaya koşulan ve insan sağlığına pek elverişli olmayan bir yerdi. Açlık riski, tehlike veya baskı olmadığı durumda insanların kendi rızalarıyla avcı-toplayıcılığı veya göçebe hayvancılığı bırakıp tam zamanlı zirai faaliyetlere neden geçeceğini hayal etmek zordur.

“Evcilleştirme” terimi normalde “*Homo sapiens* pirinci evcilleştirdi (yahut) koyunları evcilleştirdi” cümlelerinde olduğu gibi geçişli ve etken bir fiil olarak anlaşılır. Bu kullanım evcilleştirilen varlıkların etkin birer fail olduklarını göz ardı etmektedir. Örneğin bizim köpeği ne derece evcilleştirdiğimiz yahut köpeğin bizi ne ölçüde evcilleştirdiği çok net değildir. Ayrıca ortamı ve gıdaları uygun buldukları için çağrılmasalar bile yeniden yerleşim kampına davetsiz birer misafir olarak giren “ortakçılar”a (serçeler, fareler, ekin kurtları, keneler, tahtakuruları) ne demeli? Ya “baş evcilleştirici” *Homo sapiens*? En sevdikleri tahıllar için ve güttükleri hayvanların gündelik ihtiyaçlarıyla uğraşmak adına toprağı sürmeye, bitki ekmeye, ot ayıklamaya, hasat toplamaya, havan dövmeye, öğütmeye mahkûm kalmış insanlar da evcilleşmemiş midir?

En azından yemek vakti gelinceye dek kimin kime hizmet ettiği nerdeyse metafizik bir sorudur.

Bitkiler, insanlar ve diğer hayvanat için evcilleşmenin ne anlama geldiği İkinci Bölüm’de incelenmektedir. Diğerleri gibi ben de evcilleşmenin geniş bir çerçevede; *Homo sapiens*’in tüm çevreyi kendi arzusuna göre şekillendirmek için sürdürdüğü bir faaliyet olarak anlaşılması gerektiğini düşünüyorum. Doğal yaşamın nasıl işlediğiyle ilgili bilgilerimizin ne kadar zayıf olduğu dikkate alındığında, niyet edilmiş etkilerden çok niyet edilmemiş olanlarla neticelenen çabaların daha bol miktarda olduğunu söyleyebiliriz. “Kalın” Antroposen katmanı kimilerine göre ilk atom bombasının fırlatılmasını takip eden dönemde dünya genelinde yaygınlaşmış radyoaktiviteyle başlasa da; en az yarım milyon yıl önce *Homo erectus*’un ateşi kullanmasıyla başlayan, geniş arazilerin tarıma açılması, otlak alanların oluşturulması, ormanların yok edilmesi ve alüvyonlaşmayla süren, “ince” Antroposen diye adlandırıldığım bir başka katman vardır. Bu erken Antroposen dönemin etkisi ve temposu, dünya nüfusunun MÖ 2000’de kabaca yirmi beş milyonu bulmasıyla artar. “Antroposen” teriminde ısrarcı olmanın özel bir sebebi yoktur (bu satırları yazdığım dönem itibariyle hem moda olmuş hem de tartışmalı bir kavramdır); fakat ateşin, bitkilerin ve otlayan hayvanların evcilleştirilmesinin çevre üzerinde küresel bir etki yarattığında ısrarcı olmak için sayısız sebep vardır.

“Evcilleştirme” evlerin etrafındaki ekin ve hayvanların hem genetik yapısını hem de morfolojisini değiştirmiştir. Bitkilerin, hayvanların ve insanların tarımsal yerleşimlerde toplanması, Darwinci seçim baskısının yeni adaptasyonların önünü açtığı yeni ve büyük ölçüde yapay bir ortam yarattı. Yeni ekinler, sürekli ilğimiz ve korumamız olmadan hayatta kalamayan “kötürüm canlılar”a dönüştü. Aynı şey giderek küçülen, uysallaşan, çevrelerinin daha az farkında olan ve eşeysel iki biçimliliği azalmış evcil koyun ve keçiler için de geçerlidir. Bu bağlamda benzer bir sürecin bizi de etkileyip etkilemediğini merak ediyorum. Yaşadığımız evler, dar bir yere tıkılıp kalmış olma hali, kalabalık, farklı fiziksel faaliyet ve toplumsal örgütlenme örüntülerimiz bizi nasıl evcilleştirdi acaba? Son olarak, (belli başlı tahılların metronomuna sıkı sıkıya bağlı haliyle) tarımın yaşam dünyasını avcı-toplayıcının yaşam

dünyasıyla karşılaştırarak çiftçiliğin deneysel açıdan görece çok daha dar kaldığını ve gerek kültürüyle gerekse ritüelleriyle çok daha yoksul bir yaşam tarzı olduğunu öne sürmekteyim.

Erken devletlerde seçkin olmayan kişilerin yaşamlarındaki yükler, Üçüncü Bölüm’de görüleceği üzere kayda değer boyuttaydı. Yukarıda da belirtildiği gibi bunların başlıcası angaryaydı. Çiftçiliğin avcılık ve toplayıcılıktan çok daha zahmetli olduğuna, belki su baskınlarının çekildiği yerlerde yapılan (*décrue*) tarım faaliyetleri dışında, kuşku yoktur. Esther Boserup’ın ve başkalarının gözlemlediği gibi, çoğu çevrede toplayıcı birinin nüfus basıncı veya bir baskı unsuru olmadan tarıma geçmesi için hiçbir sebep yoktu. Tarımın getirdiği ikinci büyük ve öngörülmeyen yük, yoğunlaşmanın doğrudan epidemiyolojik sonuçlar yaratmasıydı. Sadece insanların değil hayvanların ve bitkilerin bir araya toplanması, beraberinde evlere çok sayıda paraziti getirmiş veya gelişmelerine vesile olmuştu. Bugün hepimizin aşına olduğu hastalıklar (kızamık, kaba-kulak, difteri/kuşpalazı ve topluluktan geçen diğer enfeksiyonlar) ilk kez erken dönem devletlerinde açığa çıktı. Şurası neredeyse kesindir ki ilk devletlerin çoğu Antonine Vebası, MS 1. binyıl zarfında yaşanan Justinianus vebası yahut Avrupa’yı 14. yüzyılda kasıp kavurmuş kara vebaya benzer salgın hastalıklarla yıkılmıştı. Bunun dışında başka bir bela daha vardı: Devletlerin zahmetli tarım işleri dışında tahıla el koyma, çalıştırma veya askere alma yoluyla topladığı vergi belası. Bu koşullarda ilk devletlerin tebaası olan nüfusu nasıl topladığı, bir arada tuttuğu ve çoğalttığı merak konusudur. Hatta kimileri devlet oluşumunun sadece nüfusun çöllerle, dağlarla veya düşman bir çeperle kuşatıldığı yerlerde mümkün olduğunu iddia etmiştir.¹¹

Dördüncü Bölüm tahıl hipotezi olarak adlandırabileceğimiz şeye ayrılmıştır. Hemen hemen tüm klasik devletlerin darı da dahil olmak üzere tahıllara dayandırılması kesinlikle çarpıcı bir şeydir. Tarih manyok köküyle, hint ırmığı, yer elması, kulkas, kuzu dili, ekmek ağacı veya tatlı patatesle kurulmuş devletlerden bahsetmez (“Muz Cumhuriyetleri” sayılmaz!). Tahminimce mesele yalnızca tahılların yoğunlaştırılmış üretime, üzerinden vergi alınmasına, el koymaya, kadastro ölçümlerine, depolanmaya ve tayınlamaya uygun olmasıdır. Elverişli topraklarda

buğday, yönetilen insanlardan oluşan yoğun kümelenmeler için gerekli tarımsal ekolojiyi sunmaktadır.

Buna karşılık manyok veya tapyoka kökü toprağın altında yetişmekte ve çok az bakıma ihtiyaç duymakta olup saklaması kolaydır, bir yılda olgunlaşır ve en önemlisi de toprakta öylece bırakılıp iki yıl daha yenilebilir halde kalabilir. Devlet manyokunuzu almak isterse, gelip yumruları tek tek sökmesi gerekir. Bu durumda bile taşınmak istense çok ağır ama değeri az bir yığın manyoku olur. Ekinleri premodern dönem “vergi memuru”nun bakış açısıyla değerlendirecek olsak, temel tahıl ürünleri (en başta da sulanmış alandaki pirinç) öncelikle tercih edilecek ürünler olurken kökler ve yumrular en az tercih edilen şeyler olacaktır.

Bence buradan hareketle şunu söyleyebiliriz: Devlet oluşumu, evcilleştirilmiş tahılların hâkim olduğu bir beslenme düzeni karşısında alternatiflerin çok az olduğu durumlarda ancak mümkündü. Avcı-toplayıcılarda, göçebe tarım yapanlarda, su ürünü toplayanlarda ve diğerlerinde olduğu gibi geçim araçları çeşitli gıda ağlarına yayıldığında; devletin açığa çıkma ihtimali düşüktür çünkü el koyma edimine zemin teşkil edecek kolay erişilebilir ve değer atfedilebilir hiçbir gıda maddesi yoktur. Antik dönemde evcilleştirilmiş baklagillerin (yani hepsi besleyici olan ve saklanmak üzere kurutulması mümkün bezelye, soya fasulyesi, yer fıstığı veya mercimeğin) üzerinden vergi alınan ürün olarak değerlendirildiğini düşünmemiz mümkündür. Bu örnekte temel engel baklagillerin boy attıkça hasat edilebilmesi, vergi memurunun ihtiyaç duyduğu üzere sabit bir hasat dönemi olmamasıdır.

Belki kimi tarımsal ekolojik alanlar, zengin alüvyonlar ve bol su sayesinde, tahıl alanlarıyla nüfusun yoğunlaşması için “daha uygun”du. Nitekim bu alanlar devlet kurulumu için olası yerlerdi. Bu tür ortamlar belki ilk devletlerin kurulması için gerekliydi ama tek başına yeterli değildi. Devletlerin bu tür yerleri tercih etme eğiliminde olduğunu da söyleyebiliriz. Kimi eski varsayımlara karşın devlet bırakın sulama kanallarını, ekinleri evcilleştirmeyi dahi nüfusu yoğunlaştırmak için icat etmemiştir. İkisi de devlet öncesi insanların kazanımlarıydı. Ancak bir kere kurulduğunda devletlerin yaptığı şey genelde devletin çevre düzenlemesi olarak tanımlayabileceğimiz biçimde, iktidarına temel teşkil eden tarımsal ekolojik ortamı korumak, büyütme ve genişlet-

mekti. Bu faaliyetlerin içinde alüvyonlu yatakların onarılması, yeni sulama kanallarının kazılması, savaş tutsaklarının ekilebilir alanlara iskânı, ekim yapmayan tebaanın cezalandırılması, yeni tarım alanlarının açılması, göçebe tarım ve toplayıcılık gibi vergilendirilemeyen geçim faaliyetlerinin yasaklanması ve tebaanın kaçmasının önlenmeye çalışılması da yer almaktaydı.

Kanaatimce ortada ilk devletlerin çoğunu tanımlayan tarımsal-ekonomik bir modül var. Söz konusu tahıl ister buğday, arpa, pirinç yahut mısır olsun (ki bugün bile bu dört tahıl dünyanın kalori tüketiminin yarısından fazlasının kaynağıdır), mevcut modeller ortada ailevi bir benzerliğin varlığını gözler önüne sermektedir. İlk devletler vergilendirilebilir tahıl ekinleriyle kaplı açık, ölçülebilir ve olabildiğince tekdüze bir alan yaratıp; bu topraklarda angaryaya koşabileceği, askere alabileceği ve tabii ki tahıl ürettireceği büyük bir nüfusu tutmaya çabalardı. Ekolojik, epidemiyolojik ve politik sayısız sebepten ötürü, devlet bu amaca erişmekte çoğu kez başarısız oluyordu fakat gözlerindeki ışıltı hiçbir zaman gitmiyordu.

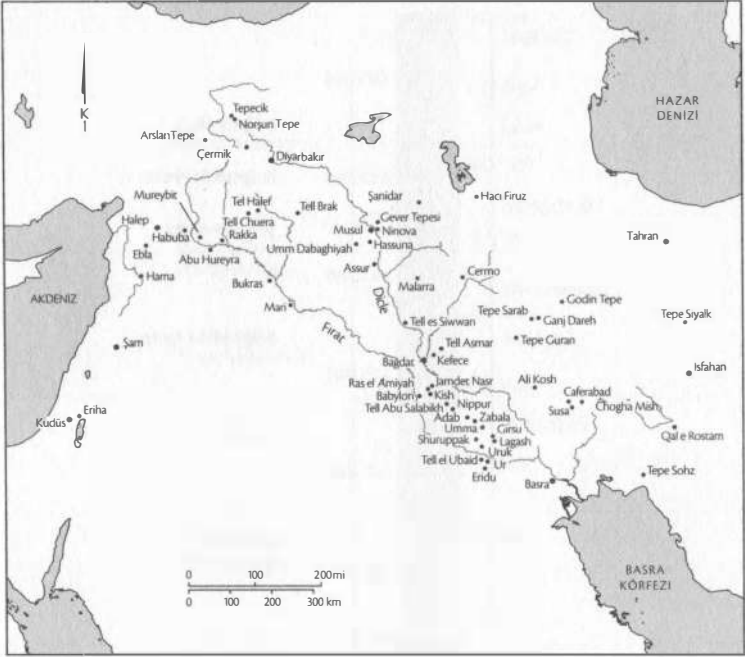
Dikkatli bir okur bu noktada “Devlet aslında nedir ki?” diye sorabilir. Mezopotamya’daki ilk yönetim şekillerini yavaş yavaş devlete dönüşen yapılar olarak değerlendiriyorum. Yani “devletlik” bana göre kurumsal bir süreklilik olup, bir olmak ya da olmamak halinden ziyade ne ölçüde olduğu konusunda yargıya varılan bir durumdur. Başında kralın olduğu bir yönetim, uzmanlaşmış idari görevliler, toplumsal hiyerarşi, anıtsal bir merkez, kent duvarları, vergi toplama ve dağıtım kuşku yok ki kelimenin güçlü anlamıyla “devlet”i meydana getirir. Bu tür devletler MÖ 4. binyılın son yüzyıllarında açığa çıkmıştır ve güçlü Ur III’ün en geç MÖ 2100 civarında Güney Mezopotamya’da kurduğu bölgesel yönetimle varlıkları kesin bir şekilde kanıtlanmış gibidir. Bundan önce ticaretin, zanaatkârların ve görünüşe göre kent meclislerinin olduğu kayda değer nüfusa sahip yönetimler olmuştur; fakat bu özelliklerin güçlü bir devletlik tanımının gerekliliklerini ne ölçüde karşılayacağı tartışmalıdır.

Muhtemelen çoktan açık hale geldiği üzere, güney Mezopotamya’nın alüvyonlu toprakları basit bir sebepten ötürü, yani ilk küçük devletler burada ortaya çıktığı için coğrafi ilginin merkezine yerleşmiştir. Bu alanı

tarifetmek için normalde “saf” sıfatı kullanılır. Daha eski zamanlara ait sabit yerleşimler ve evcilleştirilmiş tahılları başka yerlerde de bulmamız mümkün olmasına rağmen (örneğin Eriha şehrinde, Levant ve alüvyonlu toprakların doğusundaki “engebeli kanatlar”da), buralarda herhangi bir devlet kurulmamıştır. Mezopotamya’daki devlet formları sonraki dönemlerde Mısır, kuzey Mezopotamya hatta İndus Vadisi’ndeki devlet kurma pratiklerini de etkilemiştir. Bu sebeple ve günümüze ulaşmış çivi yazılı kil tabletlerle alan üzerine üretilmiş engin bilgi birikiminin de etkisiyle Mezopotamya devletlerine odaklanıyorum. Paralellikler veya zıtlıklar çarpıcı ve yerinde oldukça, zaman zaman kuzey Çin, Girit, Yunanistan, Roma ve Maya’daki ilk devletleşme pratiklerine de değiniyorum.

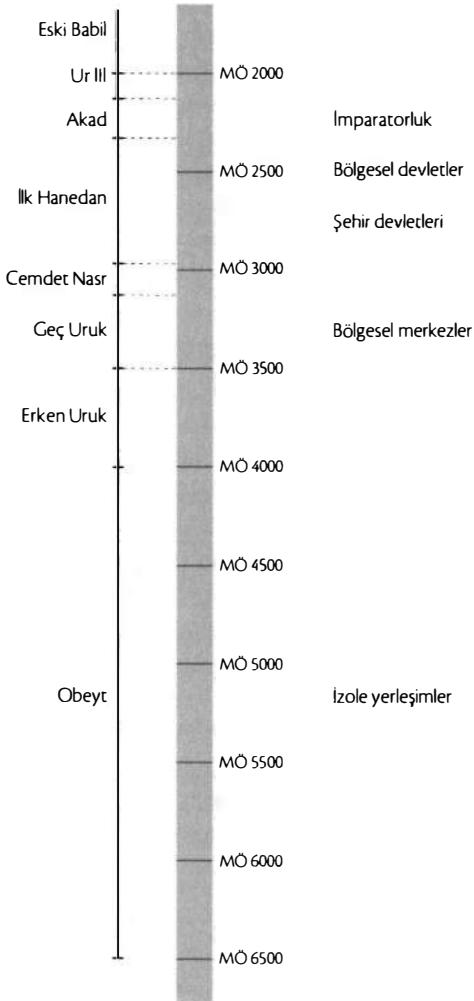
Ortaya çıktıkları vakit, devletlerin ekolojik açıdan zengin bölgelerde kurulduğunu söylemek kulağa çok cazip gelmektedir. Oysa bu, bir yanlış anlamının ürünüdür. Gerekli olan şey el konabilecek, ölçülebilecek başat bir tahıl ekini biçimindeki zenginlik ve onu yetiştiren, kolaylıkla idare edilip harekete geçirilebilen bir nüfustur. Hareketli bir nüfusa sayısız geçim seçeneği sunan ve kaynakların bol ama çeşitli olduğu sulak alanlar gibi yerler, çeşitliliğin getirdiği belirsiz ve ele avuca sığmaz yapıdan ötürü, devletlerin başarılı bir şekilde kurulabileceği bölgeler olmamıştır. Değer biçilmesi ve erişilmesi kolay tahıllara ve nüfusa dayalı bu mantık; İspanyolların Yeni Dünya’daki sömürge yerleşimleri, pek çok misyoner yerleşkesi ve barakalara doldurulmuş işgücünün çalıştırıldığı, denetimin kusursuz örneği niteliğindeki tek ürün plantasyonları gibi daha küçük çaplı denetim kurma çabaları için de geçerlidir.

Beşinci Bölüm’de ele alacağım daha geniş kapsamlı soru oldukça önemlidir çünkü antik devletlerin kurulup sürdürülmesinde cebirin oynadığı role eğilmektedir. Hararetli tartışmalara konu olsa da, bu mesele uygarlığın ilerleyişini anlatan geleneksel anlatıyı can evinden vurmaktadır. Eğer ilk devletlerin oluşumunun büyük oranda baskı yoluyla gerçekleşmiş birer teşebbüs olduğu gösterilirse; Hobbes ve Locke gibi toplumsal sözleşme kuramcılarının gönüllerinde yatan sivil barış, toplumsal düzen ve korkudan muaf bir yaşamın yarattığı, mıknaş gibi karizmasıyla insanları kendisine çeken devlet tahayyülünün yeniden gözden geçirilmesi zorunlu olacaktır.

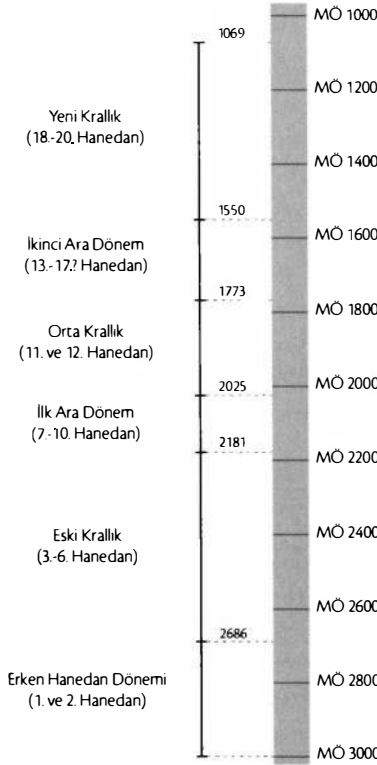

ŞEKİL 3. Mezopotamya: Dicle-Fırat bölgesi

Aslında göreceğimiz üzere ilk devletler, genelde nüfuslarını korumakta başarısız olmuşlardı. Epidemiyolojik, ekolojik ve politik açıdan bilhassa kırılgan yapıları ve çökmeye veya parçalanmaya çok yatkınları. Ne var ki, genelde devletler çöktüğünde bu, toplayabileceği bütün baskı gücünü kullanamamasından kaynaklanmıyordu. Köle emeğinin ve angaryanın yaygın biçimde kullanıldığına, yani savaş tutsakları, sözleşmeli kölelik, tapınak köleliği, köle pazarları, çalışma kolonilerine zorla iskân, mahkûm emeği ve köle komünlerine (örnek olarak Sparta'daki helotlar) dair kanıtlar ezici boyuttadır. Köle emeği özellikle kent duvarlarının ve yolların inşasında, kanalların kazılmasında, madencilikte, taş ocaklarında, kerestecilikte, anıtsal yapıların inşasında, yün dokumacılığında ve elbette tarımsal işlerde önemliydi. Kadınlar da dahil olmak üzere tabi nüfusun, bir zenginlik biçimi olarak aynı besi hayvanları gibi doğurganlığı ve yüksek üreme oranı teşvik

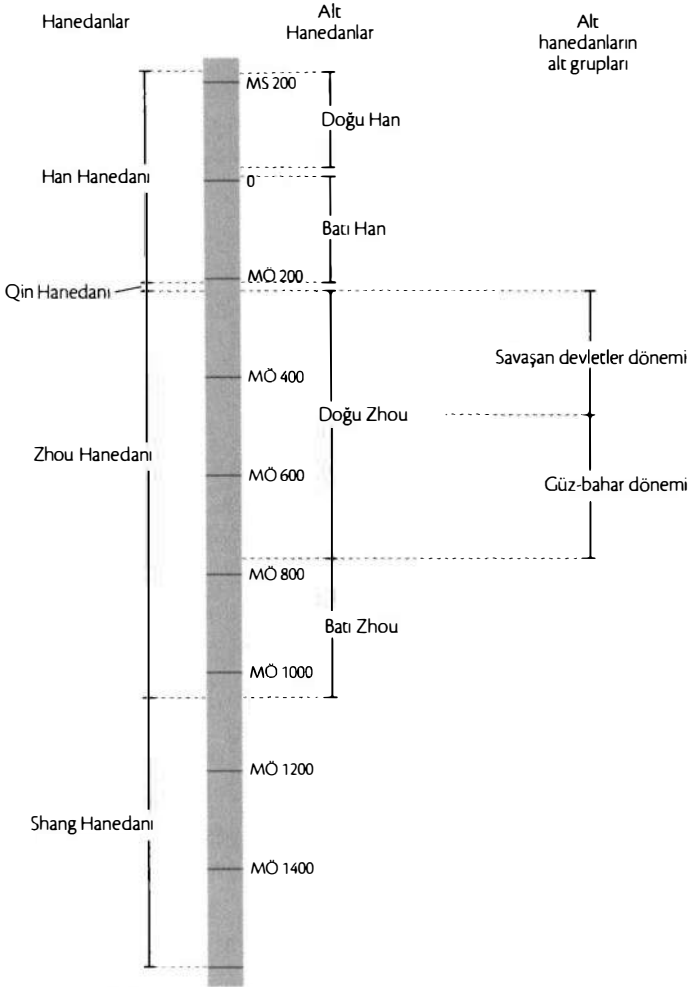
ŞEKİL 4: Antik Mezopotamya Kronolojisi

ŞEKİL 5: Nil Havzası'ndaki Antik Mısır Kronolojisi

edilecek şekilde “güdüldüğü” ortadadır. Antik dünyanın, Aristoteles’in köleyi kağınyı koşulmuş hayvan gibi bir “iş aleti” olarak gören yargısını paylaşıyor olduğuna kuşku yoktur. İlk yazılı kaynaklarda henüz köle tabirine rastlanmıyorken bile, arkeolojik kayıtlardaki galip çıkılmış savaş alanından getirilen hırpani tutsakların resmedildiği kabartmalar ve Mezopotamya’daki büyük olasılıkla çalışan gruplara arpa veya bira tayınlamada kullanılmış birbiriyle aynı, küçük, eğri kâseler başka söze yer bırakmamaktadır.

Antik dünyada resmi kölelik ideal formuna klasik Yunanistan’da ve erken Roma İmparatorluğu’nda ulaşmıştır. İç savaştan önce ABD’nin güneyi için de söylenebilecek manasıyla ikisi de gerçek birer köleci

ŞEKİL 6. Sarı Irmak Havzası'ndaki Antik Çin Kronolojisi

devletti. İnsanı taşınır bir ticari nesneye dönüştüren bu biçimdeki bir kölecilik Mezopotamya ve erken Mısır'da yok değilse de, özgür olmayan emeğin diğer biçimleriyle, örneğin Ur'daki büyük atölyelerde ihraç edilmek üzere tekstil ürünleri üreten binlerce kadınla kıyaslandığında baskın değildi. Yunan topraklarındaki ve Roma dönemi İtalyan

yarımadasındaki nüfusun hatırı sayılır bir kısmının rızası olmaksızın orada tutulduğu; Roma döneminde İtalyan yarımadasında ve Sicilya’da çıkan köle isyanlarından, savaş dönemlerinde verilen özgürlük vaatlerinden (Sparta’nın Atinalı kölelere ve Atinalıların da Spartalı helotlara yaptığı gibi) ve metinlerde Mezopotamya’da kaçan ve borçlarını ödemeyen kişilerden sıkça bahsedilmesinden bellidir. Bu bağlamda Owen Lattimore’un şu ikazını hatırlamakta fayda vardır: Büyük Çin Seddi, barbarları dışarıda tutmak kadar Çinli vergi yükümlülerini içeride tutmak için inşa edilmişti. Zaman içinde aldığı formlar ne denli çeşitli, nicel boyutunun ölçülmesi ne denli zor olursa olsun; görünüşe göre esaret, antik devletin hayatta kalma koşullarından biri olmuştur. Kölecilik kurumunu kuşkusuz ilk devletler icat etmemişti, ancak onu sistemleştirmiş ve bir devlet projesi olarak düzenlemişlerdi.

Kurulan ilk devletler tarihsel açıdan özgün kurumlardı. Devlet idaresinde kullanılabilecek bir rehber de, yöneticilerin danışabileceği bir Machiavelli de yoktu. Dolayısıyla genelde kısa ömürlü olmalarında şaşılacak bir şey yoktur. Çin’deki Qin Hanedanı, güçlü bir yönetimin inşasına dönük sayısız icadıyla tanınsa da sadece on beş yıllık bir ömrü olmuştur. Devletin inşasına katkıda bulunan tarımsal ekoloji görece değişmezken, bu yerlerde ara sıra ortaya çıkmış devletler adeta bozuk trafik ışıkları gibi yanıp sönen yapılarıdır. Bu kırılganlığın sebepleri ve sakladığı esas büyük resmi nasıl anlayacağımız Altıncı Bölüm’ün temasını oluşturmaktadır.

Arkeolojide Mayaların “çöküş”ü, Mısırlıların “İlk Ara Dönemi” ve Yunanların “Karanlık Çağı” gibi hadiseleri açıklama çabasıyla çok kalem oynatılmıştır. Genelde elimizdeki bulgular konuya açıklık getirecek hiçbir ipucu taşımamaktadır. Her bir örnekte sayısız sebep vardır ve içlerinden birini belirleyici olarak göstermek keyfi olacaktır. Aynı bir dolu hastalıktan mustarip bir hastada olduğu gibi, ölüm sebebini belirlemek çok güçtür. Söz gelimi bir krallıkta açlığa yol açmış bir kuraklıktan sonra başlayan direnişi ve nüfus kaçışını fırsat bilen komşu krallık saldırıp, ülkeyi talan edip, nüfusu da toplayıp götürdüğünde bu olanların hangisini sebep olarak tercih etmeliyiz? Kıt miktarda üretilmiş yazılı kaynak nadiren bize yardımcı olacaktır. Krallığın biri işgalle, baskınlarla, iç savaşla veya isyanla yıkılıp gittiğinde, görevden alınmış

kâtipler nadiren çöküşü anlatmaya yetecek kadar işlerinin başında kalabilmişlerdi. Zaman zaman bir saray külliyesinin yakıldığını gösteren bulgular ortaya çıkar, fakat kimin hangi sebeple yaktığı nadiren açıktır.

Burada kırılğanlığın sebepleri içinde özellikle vurguladıklarımı, ilk devletlerin tarımsal ekolojisine içkin olanlardır. Dışsal sebepler, sözgeli mi (bölge genelinde aynı anda yaşanmış bazı “çöküşlerde” kesinlikle etkisi olmuş) kuraklık yahut iklim değişikliği gibi etmenler, devletlerin çöküşünde belki çok daha önemli bir rol oynamış olabilir; fakat içsel sebepler bize ilk devletlerin kendi kendilerini sınırlayan özellikleri hakkında daha fazla şey anlatmaktadır. Bu amaçla, devlet oluşumunun yan ürünü olan üç fay hattı üzerinde kafa yormaktayım. İlki, eşi görülmedik miktarda ekin, insan ve hayvanın onlara eşlik eden parazitler ve patojenlerle birlikte tek bir yerde toplanmasının sonucu olan hastalıklardır. Başkaları gibi ben de, pek çok ani çöküşten mahsulleri kırıp geçiren hastalıklar da dahil olmak üzere şu ya da bu salgın hastalığın sorumlu olduğunu düşünüyorum. Ne var ki, kesin bulgulara rastlamak çok güç. Daha sinsi olanı kentleşmenin ve yoğun sulamalı tarımın getirdiği iki ekolojik etkidir. Bunlardan birincisi, nehir kıyısına kurulmuş devletlerin civarındaki nehir havzasında ormanların tedricen yok olmasıyla birlikte alüvyonlaşma ve su baskınlarına sebep olmuştur. İkincisi ise sağlam bir şekilde kanıtlandığı üzere toprağın tuzlanması, verimin düşmesi ve neticede ekilebilir arazilerin terk edilmesiyle sonuçlanmıştır.

Son olarak başkaları gibi ben de, bu hadiselerin çoğunu tanımlamak için neden “çöküş” kelimesini kullandığımızı sorgulamak istiyorum.¹² Düşünülmeden kullanıldığında “çöküş”, eski çağlara ait büyük bir krallığın kültürel kazanımlarıyla yok olması sonucu medeni bir trajedinin yaşandığına işaret etmektedir. Bu sözcüğü kullanmadan önce bir dakika durup düşünmemiz gerek. Birçok krallık aslında küçük yerleşimlerden oluşan birer konfederasyondur ve “çöküş” belki de ileride tekrar bir araya gelmek üzere onları oluşturan bileşenlerine ayrılmalarından başka bir şey ifade etmiyordu. Yağmurun ve toplanan mahsulün azaldığı örneklerde “çöküş”, belki de iklimdeki dönemsel değişimlerle baş etmek için tamamen alışlageldik bir dağılma eylemiydi. Nüfusun kaçtığı veya vergilere, angaryaya ve askere alınmaya direndiği durumlarda dahi, baskıcı bir toplumsal düzenin yıkılmasına sevinemez miyiz yahut en

azından durumu üzülmekten karşılamaz mıyız? Son olarak kapılara barbar olarak adlandırılanların dayandığı örneklerde, bu insanların genelde iktidardan indirdikleri kişilerin kültürleriyle dillerini benimzediklerini unutmamamız gerek. Devletler ile genelde onlardan çok daha uzun süre yaşayan uygarlıklarını birbirine karıştırmamamız ve büyük politik birimleri sorgulamaksızın küçüklerine yeğlemememiz gerekir.

Peki ya ilk devletlerin kurulduğu çağlarda, devlete tabi olanlardan katbekat daha kalabalık olan ve dağınık vaziyette olsalar da dünyanın yaşanabilir yüzeyinin büyük kısmını işgal eden barbarlar hakkında ne demeli? Bildiğimiz gibi “barbar” terimi ilk olarak Yunanlar tarafından Yunanca konuşmayan kişiler için kullanılmıştı: Esir aldıkları kölelerin yanı sıra Mısırlılar, Persler ve Finikeliler gibi “uygar” komşuları için de bu tabiri kullanıyorlardı. “Ba-ba” aslında Yunanca konuşmayan kişilerin çıkardığı sesleri alaya almak için türetilmişti. Şu veya bu şekilde ilk devletler kendilerini dışarıdaki insanlardan ayırmak için bu terimi yeniden icat etmişlerdi. Dolayısıyla kitabın yedinci ve son bölümünün, devlet denetimine geçmemiş büyük insan nüfusundan başka bir şey olmayan bu “barbarlar” a ayrılması son derece hakkaniyetlidir. “Barbar” kelimesini şaka yollu olarak kullanmaya devam edeceğim, zira ilk ve kırılğan devletlerin ortaya çıktığı dönemlerde barbar olmanın iyi bir şey olduğunu göstermek istiyorum. Bu dönemin uzunluğu devletin gücüne ve askeri teknolojilere bağlı olarak bir yerden diğerine farklılıklar göstermiştir ve sürdüğü ölçüde barbarların altın çağı şeklinde adlandırılması mümkündür. Barbar topraklar aslında bir bakıma devletin tarımsal ekolojisinin aynadaki yansımasıdır. Burası avcılığın yapıldığı, bitkilerin kesilip yakılarak ekim alanlarının açıldığı, kabuklu deniz ürünlerinin toplandığı, insanların toplayıcılık ve göçebe hayvancılıkla meşgul olduğu, kök ve yumruların dışında varsa bile az miktarda tahılın yetiştirildiği alanlardı. Fiziksel hareketliliğin, karma ve değişken geçinme stratejilerinin alanıydı; kısacası “muğlak” bir üretim bölgesiydi. Eğer barbarların alanı çeşitliliğin ve karmaşıklığın hâkim olduğu bir yerse, devletin alanı tarımsal-ekolojik anlamda görece basit bir yerdi. Barbarlık esasında kültürel bir kategori değil, devletin idaresine (henüz?) girmemiş halkları tanımlamada kullanılan politik bir kategoridir. Barbarlığın başladığı sınır, vergi ve tahılın sona erdiği noktadır. Çinliler barbarları

sınıflandırmak için “ham” ve “pişmiş” sözcüklerini kullanıyorlardı. Ortak bir dile, kültüre ve akrabalık bağlarına sahip gruplar arasında “pişmiş” veya daha “gelişmiş” olanlar, evleri kayıt altına alınmış ve bu hükümsözde kalsa da Çinli egemenlerin hükmettiği yönetilen kesimdi. Onların “haritaya girdiği” söylenmekteydi.

Yerleşik topluluklar olarak ilk devletler, devletsiz ama daha hareketli insanlar karşısında kırılğan bir konumdaydı. Eğer avcılar ve toplayıcılar gıda kaynaklarını tespit etmede ve yağmalamada uzmanlaşmış kişiler olarak görülürse, yerleşik topluluklarda insanların, tahılların, hayvanların, kıyafetlerin ve metal eşyaların sabit bir şekilde aynı yerde toplanmış olması görece kolay bir av teşkil etmekteydi. Ambarlardaki tahıla devletlerin yaptığı gibi (!) el koymak varken neden tahıl yetiştirme derdine gireceklerdi ki? Bir Berberi deyişinin incelikli bir şekilde belirttiği gibi, “yağma bizim tarımımızdır.” Her yerde ilk devletlerin temelini oluşturmuş sabit tarımsal yerleşimlerin büyümesi, devletsiz insanlar için yeni ve kazançlı birer toplama alanı, adeta eldivenden merdivene her şeyin bulunduğu bir mağaza olarak görülebilir. Amerikan yerlilerinin fark ettiği gibi, ehlileştirilmiş Avrupa ineklerini “avlamak” ak kuyruklu geyiklerden daha kolaydı. İlk devletler açısından bu durumun kayda değer sonuçları olmuştu. Baskınlara karşı varlarını yoklarını savunmaya ayıracaklar ve/veya baskın yapması muhtemel gruplara yağmada bulunmamaları için haraç (koruma parası) ödeyeceklerdi. İki durumda da ilk devletlerin sırtına büyük bir mali yük binmekte, bu durum kırılğanlıklarını gözle görülür biçimde artırmaktaydı.

İlk devletlerin barbarlarla kurduğu ilişkiyle ilgili değerlendirmelere baskınların çarpıcı niteliği hâkim olsa da, ticaretten daha önemli olmadıkları kesindi. Çoğunlukla zengin, alüvyonlu alçak arazilerde kurulmuş ilk devletler, doğal olarak yakınlarındaki barbar kavimlerin ticaret ortaklarıydı. Çeşitlilik açısından çok daha zengin bir alana yayıldıkları için ancak barbarlar, ilk devletlere uzun süre hayatta kalmalarını sağlayacak gereksinimlerini temin edebilirlerdi: madenler, kereste, postlar, obsidiyen, bal, ilaçlar ve kokulu bitkiler. Uzun vadede ovalara kurulan krallıklar, yağmalanmak yerine ticaret durakları olarak görüldüğünde çok daha kıymetli olmaktaydı. Artalanlarındaki ürünlerin, tahıl, kumaş, hurma ve kurutulmuş balık gibi ova ürünleriyle

takas edilebileceği büyük, yeni ve kazançlı birer pazardılar. Kıyı taşımacılığının gelişimi ticaretin daha uzun mesafeler arasında yapılmasını sağlayınca, bu ticaretin hacmi de fırladı. Bu durumu tahayyül etmek için, sadece Avrupa'daki kunduz postu piyasasının Amerika yerlilerinin avcılık faaliyetleri üzerindeki etkisine bakmak bile yeterlidir. Ticaretin yayılmasıyla toplayıcılık da, avcılık da salt birer geçim faaliyeti olmaktan çıkıp ticari bir girişime dönüşmüştür.

Bu ortak yaşamın yarattığı sonuç, alışıldık “uygar-barbar” dikotomisinin açıklayabileceğinin çok ötesinde bir kültürel melezleşmeydi. İlk devletlerin veya imparatorlukların yanı başında hemen her zaman onunla birlikte doğup o çöktüğünde aynı kaderi paylaşan “barbar bir ikizi”nin olduğunu söyleyen ikna edici bir tez ortaya atılmıştır.¹³ Roma İmparatorluğu'nun eteklerinde Keltlerin ticari maksatlarla kurdukları *oppidum*'lar bu bağımlılık ilişkisine verilecek örneklerden biridir.

Görece zayıf tarım devletleri ve kalabalık, binek hayvanı kullanan, devletsiz insan yığınlarıyla geçen bu uzun dönemin bir bakıma barbarların altın çağı olduğu söylenebilir. Bu dönemde barbarlar ilk devletlerle, gerektiğinde haraç ve yağmayla daha da artırılan, kazançlı bir ticaret yürütüyor; vergilendirilmiş tarımsal emeğin zorluklarından uzak duruyor, daha zengin ve çeşitli besleniyor ve fiziksel açıdan daha hareketli bir yaşantının keyfini çıkartıyorlardı.

Ne var ki bu ticaretin hem hazin hem de barbarları kaçınılmaz bir sona götüren iki boyutu vardı. İlk devletlere satılan en temel mal belki de kölelerdi. Genelde barbar kavimlerden geliyorlardı. Antik çağ devletleri nüfuslarını savaşlarda aldıkları tutsaklarla ve bu ticarete uzmanlaşmış barbarlardan büyük çapta köle satın alarak yeniliyorlardı. Ayrıca erken dönem devletin kendini savunmak için paralı askerlik yapan barbarlarla münasebet kurmamış olması çok nadir bir durumdu. Barbarlar kendi kısa altın çağlarının son bulmasına en büyük katkısı, gerek başka barbarları ilk devletlere satarak gerekse savaşma becerilerini onların hizmetine sunarak bizzat yapmış oldular.

Ateşin, Bitkilerin, Hayvanların Evcilleştirilmesi ve de Bizim...

Ateş

Güney Afrika’da, ateşin insanlar ve nihayetinde doğal yaşamın geri kalanı için ne anlama geldiğini canlı bir şekilde gösteren bir mağara kazısı yapılmıştı.¹ En derin, dolayısıyla en yaşlı tabakada hiçbir karbon tortusu yoktu; yani bu dönemde ateş de yoktu. Burada büyük kedilerin eksiksiz iskeletleri ve üzerinde diş izleri olan, içlerinde *Homo erectus*’un da olduğu çeşitli canlıların kemik kırıntıları bulunmuştu. Daha üstte kalan sonraki katmanlarda, ateşe delalet eden karbon tortuları bulunmuştu. Burada ise eksiksiz *Homo erectus* iskeletleriyle çeşitli memeli, sürüngen ve kuşların kemik kalıntıları bulunmuştu ve bu kalıntıların arasında kimi büyük kedilere ait dişlenmiş kemikler de bulunuyordu. Mağara “sahipliğindeki” değişimle birlikte kimin kimi yiyor olduğuna dair meselede de rollerin değişmesi ateşin, onu kullanmayı öğrenen ilk türe nasıl bir güç sunduğunu incelikle göstermektedir. Ateş, en azından sıcaklık, ışık ve gece avlanan yaratıklara karşı görece güvenli bir yaşam sunmuş, evlerin yahut ocakların öncüsü olmuştur.

Ateş kullanımının, insansıların şansının dönmesindeki belirleyici etmen olduğuna dair sav hayli ikna edicidir. İnsanın doğayı yeniden biçimlendirmede en eski ve en önemli aracı ateş olmuştur. Ne var ki “araç” doğru sözcük sayılmaz; cansız bir bıçağın aksine ateşin kendine ait bir yaşamı vardır. En iyi ihtimalle “yarı-evcilleştirilmiş”, davetsizce açığa çıkabilen ve dikkatli bir şekilde muhafaza edilmezse zincirlerinden kurtulup tehlikeli biçimde vahşileşebilen bir şeydir.

İnsansıların ateşi kullanması tarihsel açıdan hayli eskiye gider ve çok yaygındır. Ateşe dair bulgular en az dört yüz bin yıllıktır; yani türümüzün sahneye çıkmasından çok daha eskidir. İnsansılar sayesinde, dünyanın bitki ve hayvan örtüsünün büyük kısmı yangınların itkisiyle ateşe uyumlu türlerden (pirofitlerden) oluşmaktadır. Antropojenik yani insan kökenli ateşin sonuçları öylesine muazzam boyutlardadır ki insanların doğa üzerindeki etkisi tarafsız bir gözle değerlendirilecek olsa, tahıl ve hayvanların evcilleştirilmesi yanında hafif kalırdı. İnsana ait ateşin tarihsel kayıtlara bir peyzaj mimarı olarak geçirilmesi gerekirken bunun yapılmaması, belki de etkilerinin yüzbinlerce yıla yayılmış olması ve “vahşi” olarak bilinen “uygarlık öncesi” insanlarca kullanılmış olmasıdır. Dinamit ve buldozer kullandığımız çağımızda, çevreye şekil vermede epey yavaş bir yöntemdi bu; fakat yarattığı birikimli etki çok önemliydi.

Atalarımızın doğal yangınların araziyi nasıl dönüştürdüğünü, eski bitki örtüsünü nasıl temizlediğini, açılan alanı hızla yayılan çayırların ve çoğunda insanların arzuladığı türden tohum, böğürtlen, meyve ve yemişlerin yetiştiği fundaların doldurmasını nasıl teşvik ettiğini fark etmemesi imkânsızdı. Ayrıca ateşin av hayvanlarını önüne katıp kaçırdığını, küçük avların gizli oyuklarıyla yuvalarını nasıl açığa çıkardığını ve en önemlisi otlayan avların ilgisini çeken çayırlarla mantarların artmasını nasıl teşvik ettiğini de gözden kaçırmış olamazlardı. Kuzey Amerika yerlileri araziye, avladıkları Kanada geyiği, geyik, kunduz, yaban tavşanı, oklukirpi, yakalı keklik, hindi ve bıldırcınların tercih ettiği şekilde biçimlendirmek için ateşten faydalanıyordu. Neticede heybelerine attıkları av, özenle av hayvanlarını ayartacak bir alan yaratarak onları topladıkları bir çeşit hasat ürünüydü.² İlk insanlar, avlaklarını gerçek birer av sahası olarak tasarlamaktan ziyade, büyük avlar yakalamak için ateşi kullanıyorlardı. Eldeki bulgulara göre kabaca yirmi bin yıl önce henüz ok ve yay ortaya çıkmamışken insansılar sürüleri uçuruma sürüklemek ve filleri bataklıklara sokup daha kolay öldürülmelerini sağlayacak şekilde hareketsiz bırakmak için ateşten faydalanıyorlardı.

Ateş insanlığın doğa üzerindeki artan hâkimiyetinin temel taşı, dünya çapında türün tekelinde olan kozdu. Amazon yağmur ormanları araziye temizleyip orman örtüsünü açmak için ateşten yararlanıldığını gösteren silinmez izlere sahiptir. Avustralya'nın okalıptüs ağaçlarıyla dolu arazileri

önemli ölçüde insan ateşinin sonucudur. Kuzey Amerika’da bu tarz arazi düzenlemeleri öyle boyutlara gelmişti ki Avrupalıların getirdiği salgın hastalıkların mahvedici etkisiyle aniden kesintiye uğrayınca orman örtüsü kontrolsüzce yayılmış ve beyaz göçmenler arasında Kuzey Amerika’nın hiç dokunulmamış, ilkel bir orman olduğu kanaati oluşmuştu. Bazı iklimbilimcilere göre Küçük Buz Çağı olarak bilinen ve kabaca 1500’den 1850’ye kadar sürmüş soğuk hava dalgası, muhtemelen ateşle çiftçilik yapan Kuzey Amerikalı yerlilerin neslinin salgın hastalıklarla kurumasının sonucunda bir sera gazı olan CO2 salınımının azalmasından kaynaklanmıştı.³

Bakış açımıza göre, bu ağır çekimde ilerlemiş çevre mühendisliğinin zaman içinde başardığı şey, giderek daha fazla geçim kaynağını küçül-dükçe küçülen bir alanda toplamasıydı. Uygulamalı bahçeciliğin ateşle birlikte kullanılması, istenen bitki ve hayvan türlerini yerleşim yer(ler)inin daha dar bir çevresine topluyor; avlanmalarını ve toplanmalarını kolaylaştırıyordu. Yani denebilir ki, bir öğün için kat edilmesi gereken alanın çapı azalıyordu. Geçimlik kaynaklar daha el altındaydı, daha bol miktardaydı ve daha öngörülebilirdi. İnsanlar ve ateşin avcılıkla toplayıcılığı daha elverişli hale getirmek için araziye biçimlendirdiği yerlerde, besin açısından zayıf “olgun” ormanların gelişmesine pek izin verilmiyordu. Henüz öküzlerin, kağnıların ve evde beslediğimiz canlı hayvanların çok uzağında olmamıza rağmen çevreyi sistemli bir şekilde şekillendiriyor ve devasa ölçekli bir kaynak idaresi yapıyorduk. Bu, tamamen evcilleştirilmiş bitkilerin ekim-dikiminden ve hayvancılıktan yüz binlerce yıl önceydi. Doğanın tahsis ettiklerini verili bir şey olarak görüp rasyonel bir failin gıda temin etmek için zamanını nasıl planladığını sorgulayan optimal toplayıcılık teorisinin aksine; burada gördüğümüz şey insansıların zaman içinde biyoçeşitlilikten bir mozaik yarattığı, arzulanan kaynakları kendi istediği biçimde yaygınlaştırdığı kasıtlı bir ekolojik müdahale vardır. Evrim biyologları bölgeyi, kaynakların yeniden konumlandırılmasını ve fiziksel güvenliği iç içe geçiren bu faaliyetleri “niş oluşturma” olarak adlandırmaktadır. Bunu kunduzların yaptığına benzetebilirsiniz. Kaynakların bir yerde toplanmasına bu çerçeveden bakmak, klasik uygarlaşma (bitki ve hayvanların evcilleştirilmesi) anlatısının temel taşlarını, çok incelikli bir niş oluşturma faaliyetinin uzun erimdeki sürekliliği içindeki çok sayıda unsurdan birine dönüştürmektedir.⁴

Ateşin insanları etkin biçimde yan yana getiren başka bir kullanımı daha vardır: pişirme. Pişirmenin insan evriminde taşıdığı önemi abartmak kesin olarak imkânsızdır. Ateşin çiğ besinlere uygulanması sindirme sürecini dışsallaştırır; nişastanın jelatinizasyon, proteinlerin denatürasyon sürecinden geçmesini sağlar. Çiğ gıdaların geçirdiği kimyasal bozunum, (bunun için şempanzelerin bizimkinden nerdeyse üç kat daha büyük bir bağırsağa ihtiyaçları olmuştur) *Homo sapiens*'in çok daha az gıda yiyebilmesine ve yediklerini çok daha az kalori harcayarak sindirmesine olanak tanır. Bunun yarattığı sonuçlar müthıştır. İlk insanların toplayıp yiyebildiği gıdaların çeşidini eskisine göre çok artırmıştır. Dikenli bitkiler, kalın deriler ve kabuklar pişirilerek açılmış, soyulmuş ve zehirden arındırılabilmiştir. Normalde sindirmek için harcayacağımız kaloriyi karşılamayan sert tohumlar ve lifli gıdalar makbul besinlere dönüşmüştür. Küçük kuşların ve kemirgenlerin etleri ve iç organları mikropardan arındırılabilmiştir. Henüz yemek pişirmeye başlamadan önce *Homo sapiens* çiğ etleri ve bitkileri döven, ufalayan, ezen, mayalayan ve turşu yapan besin yelpazesi geniş bir hepçildi. Fakat ateşle birlikte sindirebileceği gıdaların kapsamı muazzam derecede artmış oldu. Bu yelpazenin en büyük şahidi Rift Vadisi'ndeki, kökleri yirmi üç bin yıl öncesine giden arkeolojik bir alandır. Sahada en az 20 irili ufaklı hayvanı, 16 kuş familyasını, 140 cins meyve, yemiş, tohum ve bakliyatı kapsayan dört farklı gıda ağından (sulak, ağaçlık, çayırılık ve kurak alanlar) yararlanıldığını gösteren bulgular vardır. Tıbbi amaçlarla ve el işlerinde, örneğin sepet örme, tuzak yapma, dokuma ve bent inşa etmede kullanılan bitkilere değinmiyoruz bile.⁵

Ateşin yemek pişirmede kullanılması, en az popülasyonları bir bölgede yoğunlaştırmak amacıyla çevrenin şekillendirilmesinde kullanılması kadar önemliydi. İkincisi istenen gıdaları daha kolay erişilecek bir noktaya taşıırken ilki o güne dek sindirilemeyen bir dolu gıdayı hem lezzetli hem de besleyici hale getiriyordu. Böylelikle bir öğün için kat edilmesi gereken alanın çapı daha da azalmıştı. Bunun dışında dışsal bir ön çiğneme formu olarak daha yumuşak ve pişmiş gıdalar bebeklerin daha kolay süttten kesilmesine, yaşlı ve dişsizlerin beslenmesine olanak tanımıştı.

İlk insanlar ellerinde çevreyi şekillendirmelerini ve böylelikle ondan daha fazla besin toplamalarını sağlayan ateşle, hem ocaklarına daha yakın yaşayabilmeye hem de eskiden giremedikleri ortamlarda yeni

ocaklar kurmaya başladılar. Neandertallerin kuzey Avrupa'yı kolonileştirmesi isabetli bir örnektir. Isınmak, avlanmak ve yemek pişirmek için ateşleri olmasaydı böyle bir şey tahayyül dahi edilemezdi.

En az yarım milyon yılı bulan yemek pişirme faaliyetinin genetik ve fizyolojik sonuçları devasa boyutlardadır. Primat kuzenlerimize kıyasla bizler iki kat daha kısa bağırsaklara ve daha küçük dişlere sahibiz. Ayrıca çiğnemeye ve sindirmeye daha az kalori harcıyoruz. Richard Wrangham'ın iddiasına göre etkili beslenmenin getirisi, diğer memelilere kıyasla beyinlerimizin beklenenin üç katı büyüklüğe ulaşması olmuştur.⁶ Arkeolojik kayıtlarda beyin boyutundaki büyüme, ocakların ve yemek kalıntılarının büyümesiyle örtüşmektedir. Bu ölçekte morfolojik değişimlere diğer hayvanlarda büyük beslenme ve ekolojik niş değişikliklerinden ancak en az yirmi bin yıl sonra rastlanmaktadır.

Dünyanın en başarılı "istilacı"sı olarak üreme becerimizde, ateşin büyük rolü vardır.⁷ Aynı kimi ağaçlar, bitkiler ve mantarlar gibi bizler de ateşe uyum sağlamış bir türüz: pirofitiz. Alışkanlıklarımızı, beslenme düzenimizi ve bedenlerimizi ateşin niteliklerine uyarlamış durumdayız. Böylelikle geçmişte de olduğu gibi onun şefkatine ve besleyiciliğine zincirliyiz. Eğer bir hayvanın evcilleştirildiğini kanıtlayan turnusol testi, onun yardımımız olmadan neslini sürdüremiyor olmasıysa, benzer biçimde biz de ateşin varlığına öylesine uyum sağlamış durumdayız ki türümüzün onsuz bir istikbali yoktur. Sonraki çağlarda açığa çıkacak ateşe bağımlı zanaatlar (çömlekçilik, demircilik, fırıncılık, tuğlacılık, cam işçiliği, metal işçiliği, altın ve gümüş işçiliği, bira yapımı, kömür işçiliği, füme yapımı, sıva alçı yapımı) bütünüyle göz ardı edilse bile, tamamen ateşe bağımlı olduğumuzu söylemek abartı olmayacaktır. Ateş, kelimenin gerçek anlamıyla bizi evcilleştirmiştir. Küçük ama açıklayıcı bulgulardan biri ısrarla hiçbir şeyi pişirmeyen çiğ gıdacıların istisnasız kilo vermeleridir.⁸

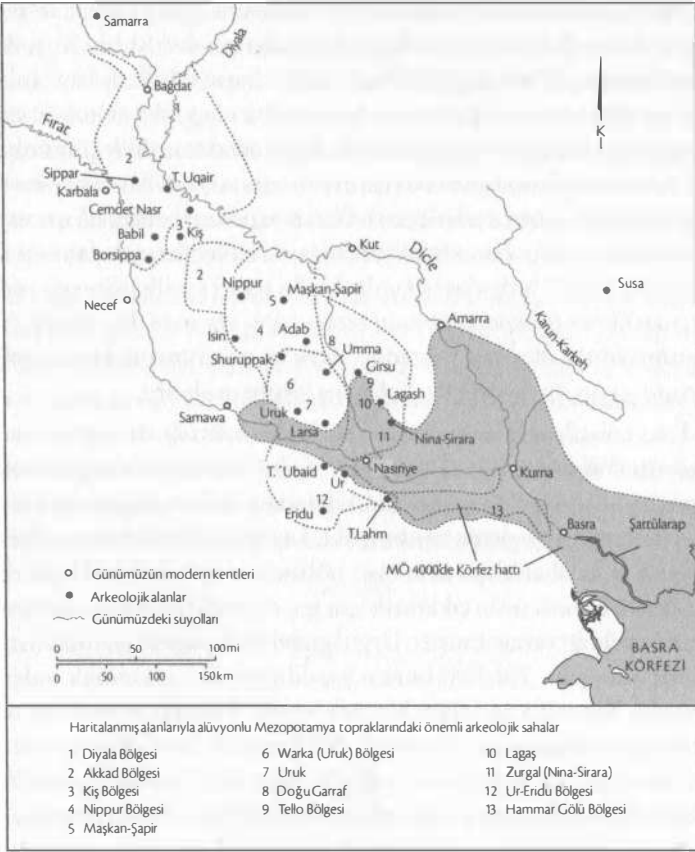
Yoğunlaşma ve Yerleşik Hayata Geçiş: Sulak Alan Tezi

Bereketli Hilal'de ılıman ve sulak coğrafi koşullar sayesinde nüfusun artması ve yerleşik hayata geçilmesini sağlayabilecek erken bir eğilim, MÖ 10.800 civarında birden bire sona ermişti. Onu takip eden bin yıllık soğuk dönem, kimilerine göre Kuzey Amerika'dan devasa bir

buzul kütlelerinin (Agassiz Gölü) eriyip bugün Saint Lawrence Nehri olarak bildiğimiz yoldan hızla doğuya akarak Atlantik Okyanusu'na boşalmasıyla ortaya çıkmıştı.⁹ Nüfus azaldı ve kalanlar iklimin, dolayısıyla bitki ve hayvan örtüsünün daha elverişli olduğu dağlık korunaklı alanlara sığındı. Sonrasında, MÖ 9600 civarında soğuk hava dalgası kırıldı ve hızla daha ılıman ve yağışlı koşullara dönüldü. Sadece on yıl içinde ortalama sıcaklık belki 7 santigrat derece kadar artmıştı. Ağaçlar, memeliler ve kuşlar korunaklı alanlardan çıkıp, birdenbire daha yaşanılır hale gelmiş topraklara yayılmaya başladılar. Tabii, aralarında yoldaşları *Homo sapiens* de bulunuyordu.

Arkeologlar aynı dönemlerde çeşitli sahalarda yıl boyu yerleşim olduğunu gösteren dağınık bulgulara rastlamıştı. Güney Levant'taki Natufian dönemi ile Suriye, Orta Anadolu ve İran'ın batısındaki neolitik köylerin "çömleksiz" aşamaları bunlardan bazılarıydı. Genelde su kaynakları bakımından zengin alanlarda ortaya çıkmışlardı; tahıl bahçeciliğinin yapıldığına ve besi hayvanlarının yetiştirildiğine dair ihtilaf bulgular olsa da büyük oranda geçim yolları avcılık ve toplayıcılık olmuştu. Ne var ki, MÖ 8000 ve 6000 yılları arasında "kurucu ekinler" diye tabir edilen tahıllar ile baklagillerin (mercimek, bezelye, nohut, burçak ve kıyafetler için keten) mütevazı boyutlarda kalsa da ekilmeye başlandığı ihtilaf konusu değildir. Aynı iki bin yıllık aralıkta (tarihlerini tahıllarla kıyaslayarak çıkarmak zor olsa da) evcilleştirilmiş keçiler, koyunlar, domuzlar ve sığırlar görünür olmuştur. Bu evcilleşmiş varlıklardan oluşan maiyetle, ilk küçük kentsel kümelenmeler de dahil olmak üzere uygarlığın başlangıcını müjdelemiş belirleyici tarım devrimi olarak görülen "neolitik paket" tamamlanıp tarihteki yerini almıştır.

Kalıcı proto-kentsel yerleşimler MÖ 6500 civarında Basra Körfezi'nin yakınlarında kalan güney alüvyonlarının sulak bölgelerinde ortaya çıktı. Güney alüvyonları ne yıl boyu yerleşim olan alanların ilk ortaya çıktığı yerdin de evcilleştirilmiş tahıllarla ilgili ilk bulgulara burada rastlanmıştı. Bu açıdan geç kalmıştı. Bu kitapta görece geç ortaya çıkmış bu alanlara iki önemli sebepten ötürü eğiliyorum. İlk olarak Fırat'ın ağzında oluşan bu kentsel kümelenmeler (örneğin Eridu, Ur, Umma ve Uruk) daha sonraları dünyanın ilk "devletçik"lerine dönüşecekti. İkincisi Mısır, Levant, İndus Vadisi, Sarı Irmak Vadisi ve Yeni Dünya'daki Maya gibi

ŞEKİL 7. Alüvyonlu Mezopotamya toprakları: Arkeolojik sahalar

diğer antik topluluklar kimi farklılıklarla kendi neolitik devrimlerini yapmış olsalar da, güney Mezopotamya sadece ilk devlet sisteminin ortaya çıktığı alan olmakla kalmamış, sonrasında Ortadoğu'nun yanı sıra Mısır ve Hindistan'daki devletlerin oluşumuna doğrudan etki etmiştir.

Sadece bu kaba ama iş gören (büyük kısmı hâlâ ihtilaflara konu olan) kronoloji üzerinden baksak bile, bu kesitin standart uygarlık anlatısı olarak adlandırdığım şeyle ne denli büyük ölçüde çeliştiğini görebiliriz. Bu anlatı kalıcı yerleşik hayatın, dolayısıyla kasabaların, kentlerin ve uygarlığın temel önkoşulu olarak tahılın evcilleştirilmesine odaklanmaktadır.

Hâlâ geniş kesimlerce savunulan varsayıma göre, avcılık ve toplayıcılık öyle çok hareketli ve dağınık olmayı gerektiriyordu ki yerleşik hayat söz konusu bile değildi. Oysa yerleşik hayat tahıllarla hayvanların evcilleştirilmesinden çok öncelere dayanmakta olup tahıl ekiminin sınırlı olduğu veya hiç yapılmadığı yerlerde de sık sık devamlılık göstermiştir. Son derece net gerçeklerden biri de, evcilleştirilmiş tahıllar ve hayvanlarla ilgili bilgilerin tarım devletlerini andıran yapıların ortaya çıkışının çok öncesine dayandığı, hatta önceden tahayyül edilenden çok daha eskilere gittiğidir. En son bulgular ışığında, bu iki temel evcilleştirmeyle onlara dayanan ilk tarım ekonomilerinin ortaya çıkışı arasında dört bin yıllık bir uçurum olduğu düşünülmektedir.¹⁰ Açık ki, atalarımız alelacele neolitik devrimi yapıp ilk devletlerin kollarına koşmamışlardır.

Eski anlatılara biçim verenler, bir başka noktada da büyük yanılgı içindedir. Yakın geçmişte Dicle-Fırat Vadisi'ni etkisine almış fevkalade kurak koşulları hareket noktası aldıklarından, bu kuraklığı makul bir şekilde tarımın başlangıcına taşımışlardır. Sınırlı vahalarla akarsu vadilerine sıkışmış ve kalabalıklaşmakta olan nüfusun, sınırlı miktarda ekilebilir araziden daha fazla ürün çıkarmak için geçim pratiklerini yoğunlaştırmak zorunda kaldığı varsayılmıştır. Uygulanabilir tek yoğunlaştırma stratejisi sulama olmuştur. Nitekim bunun yapıldığına dair arkeolojik bulgular da vardır. Yağmurların vahim biçimde yetersiz kaldığı bir yerde bol ürün alabilmenin tek garantisi sulamaydı. Bu ölçekte bir çevre düzenlemesi için kanalları kazacak ve bakımını yapacak işgücünün harekete geçirilmesi gerekliydi ve bu da o işgücünü toplayıp disiplin altına alabilen kamusal bir otoritenin varlığına işaret etmekteydi. Varsayımlarına göre, yoğun tarım ve hayvancılığa dayalı bir ekonomi için yapılan sulama işleri, varlığının önkoşulu olan devlet oluşumunu beslemişti.

Sulak Alanlar ve Yerleşik Hayat

Ne var ki, ilk hatırı sayılır yerleşik toplulukların temelini, sulamalı tarımla “çöle bereket getirilmesi”nde gören hâkim görüşün nerdeyse her bakımdan hatalı olduğu ortaya çıkmaktadır. Göreceğimiz üzere, büyük ve sabit yerleşimler ilk olarak kurak ortamlarda değil sulak alanlarda belirmiş; geçinmek için tahıla değil ağırlıklı sulu alanlardan elde edilen

Hepsi olmasa da birçok eski gözlemcinin hatası, hem bölgenin genel kuraklığını on bin yıl öncesine kadar geri götürmek hem de o dönemde (yıl yıl tabakalaşmış tortulardan önce) alüvyonun şu anki seviyenin on metre aşağısında kaldığını göz ardı etmektir. Eski koşullar altında Basra Körfezi'nin suları bugün kıyıdan hayli içeride kalan antik Ur kentinin kapılarına kadar uzanıyordu ve tuzlu su gelgitlerde Nasiriye ve Amara'ya ulaşacak kadar kuzeye gelebiliyordu.

Ağırlıkla yabani ve doğada kendiliğinden yetişen bitkiler ve denizden elde edilen kaynaklarla geçinen büyük nüfusların, geniş tahıl alanlarının sulamasının sağladığı faydalar olmaksızın nasıl oluşabileceğini gösteren kısa bir açıklama, iki analitik meseleye aydınlık getirecektir. İlk olarak bu, çeşitlenmiş gıda ağlarına dayalı bir geçimin istikrarlı ve zengin olduğunu göstermektedir. Obeyt Dönemi'nde (yaygın bir çömlekçilik tarzı sebebiyle MÖ 6500-3800 yılları arasındaki döneme verilmiş isim) beslenme, ağırlıkla sulak alanlarda bolca bulunan balıklardan, kuşlardan ve kaplumbağalardan sağlanıyordu. İkinci olarak, geçimlik ağın bu denli geniş olmasının (çeşitli ekolojik ortamlarda avcılık, balıkçılık, arayıcılık ve toplayıcılığın yapılması) tek bir politik otoritenin dayatılmasına nasıl aşılmaz engeller diktiğini ilerleyen sayfalarda göstermeye yarayacaktır.

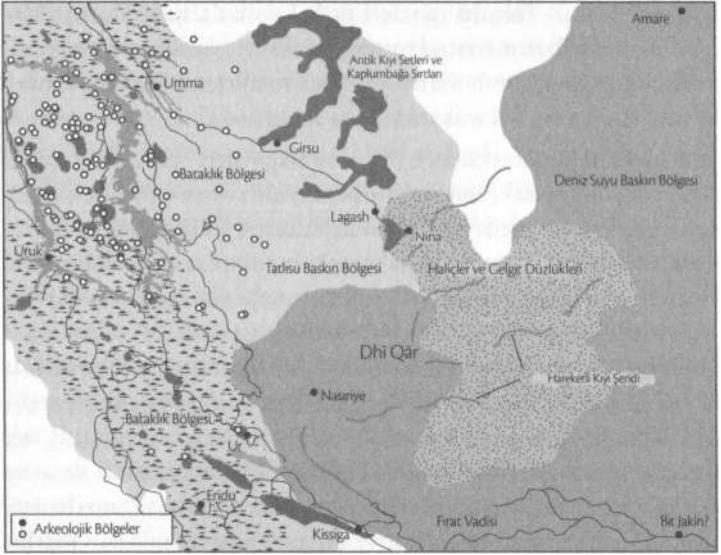
Güney alüvyonları bugünkü halinin aksine iki nehir arasına serilmiş çorak bir bölge değil, her taşkın mevsimiyle iç içe geçen, sonrasındaysa birbirinden uzaklaşan yüzlerce nehir kolunun parçalara ayırdığı karmaşık ve sulak bir deltaydı. Alüvyonlu topraklar her yıl yüksek su akışını emen, su tabanını yükselten ve ardından mayısta başlayan kurak aylarla yavaş yavaş suyu boşaltan dev bir sünger görevi görüyordu. Aşağı Fırat'ın taşkın alanı aşırı derecede düzdür: Eğim kuzeyde kilometre başına yirmi otuz santimetre arasında gidip gelirken, güneydeki eğim kilometre başına iki üç santimetre arasındadır. Bu da nehrin tarihsel rotasına bir hayli değişken ve kararsız bir görünüm kazandırmaktadır.¹² Yıllık taşkınların zirveye çıktığı dönemlerde akarsular, yataklarının iki yanında taşıdıkları iri tortulardan oluşmuş doğal setlerini aşmış ve eğimli yamaçlardan dökülüp bitişindeki ovalara ve çukurlara dolmuşlardır. Birçok akarsu yatağı etrafındaki arazinin üzerinde kaldığından, doğal setlerin yüksek noktalarında basit bir gedik açmak da aynı amaca hizmet edebiliyordu. Bu son tekniği “desteklenmiş doğal sulama” olarak

adlandırabiliriz.¹³ Tohum taneleri doğal yollarla hazırlanmış alana serpilebiliyordu. Besin açısından zengin alüvyonlu topraklar ağır ağır kurduğunda, vahşi otoburların yanı sıra evcilleşmiş keçiler, koyunlar ve domuzlar için de bol miktarda yem sağlıyordu.

Bu bataklıkların sakinleri, “kaplumbağa sırtı” diye tabir edilen, Mississippi deltasındaki *chenier*’lere benzeyen, suyun en yüksek olduğu düzeyin en fazla bir metre yukarısında bulunan ufak yükseltilerde yaşıyorlardı. Bu kaplumbağa sırtlarında yaşayan insanlar için sulak arazinin kaynakları nerdeyse tamamen ellerinin altına serilmiş oluyordu: yemek ve barınmak için gereken kamışlarla sazlıklar, çok çeşitli miktarda yenilebilir bitki (değnek otu, sukamışı, nilüfer, hasırotu), kaplumbağalar, balıklar, yumuşakçalar, kabuklular, kuşlar, su kuşları, küçük memeliler ve bir başka önemli protein kaynağı olan göç eden ceylanlar. Zengin alüvyonlu topraklarla iki büyük nehrin oluşturduğu, canlı ve cansız besleyici unsurlarla dolu haliçlerin birleşimi ortaya muazzam derecede zengin bir nehir yaşamı çıkarmış ve bu, besin zincirinde kendilerinde altta kalan canlıları avlama arayışıyla çok sayıda balığı, kaplumbağayı, kuşu ve memeliyi (ve tabii ki insanı!) kendisine çekmişti. MÖ 7. ve 6. binyıllara hâkim olmuş ılık ve sulak koşullarda, yabani yiyecek kaynakları çeşitli, bol, istikrarlı ve dayanıklı bir nitelik kazanmış; avcı-toplayıcı-göçebe biri için en ideal koşulları sağlamıştı.

Bilhassa besin zincirinde daha aşağıda kalan kaynakların bu denli bol ve çeşitli olması yerleşik hayata geçişi için elverişliydi. Söz gelimi, büyük avları (fok, bizon, rengineyiği) takip eden avcı-toplayıcılara kıyasla besinlerini esasen bitkiler, kabuklu canlılar, yemişler, meyveler ve küçük balıklar gibi daha alt tropik seviyelerden, yani (diğer her şey eşit tutulduğunda) büyük hayvanlardan ve balıklardan çok daha yoğun ve az hareketli şeylerden elde eden topluluklar çok daha az göç edebiliyordu. Mezopotamya’nın sulak topraklarında alt tropik düzeylerden besin kaynaklarının bolluğu, belki de çok sayıda yerleşik topluluğun bu denli erken dönemde ortaya çıkmasını sağlamış eşsiz bir avantajdı.

Güney alüvyonlarında kurulmuş ilk sabit köyler, sadece verimli sulak alanlarda bulunmuyor; birkaç farklı ekolojik alanın kesişim noktasında konumlanmalarıyla köylülerin her kaynaktan yararlanmalarına ve kendilerini tek bir kaynağa bağımlı olmanın riskinden korumalarına

ŞEKİL 9. Güney Mezopotamya: MÖ 4500 civarında antik su yolları, bentler ve kaplumbağa sırtları. Jennifer Pournelle'in izniyle

olanak tanıyordu. Kıyı şeridi ve halicin sağladığı deniz suyu ortamının kaynakları ile bundan çok farklı olan, nehrin yukarısındaki kesimlerde yer alan tatlı su ekolojisinin arasındaki sınırdaki yaşıyorlardı. Aslına bakılırsa tuzlu suyla tatlı suyun arasındaki sınır sabit değildi, gelgitlerle ileri geri hareket ediyordu ve böylesine düz bir zeminde bu ciddi bir mesafe anlamına geliyordu. Dolayısıyla toplulukların büyük bir kısmı, iki ekolojik bölge arazide yer değiştirirken her ikisinden de geçimlerini sağladıkları için yerlerinde sabitti. Aynısı, hatta daha fazlası su taşkınlarının ve kuraklığın yaşandığı dönemlerle, bu iki döneme has kaynaklar için de geçerliydi. Sulak mevsimlerde yararlanılan su kaynaklarından, kuru mevsimlerde yararlanılan karasal kaynaklara geçiş bölgenin esas yıllık nabzını oluştuyordu. Alüvyonlu topraklarda yaşayan nüfus, bir ekolojik bölgeden diğerine taşınıp durmak yerine, aynı yerde kalıp farklı yaşam alanlarının kendilerine gelmesini bekleyebiliyordu.¹⁴ Güney Mezopotamya'nın sulak topraklarındaki geçim nişi, tarımın getirdiği risklerle kıyaslandığında daha istikrarlıydı, daha esnekti ve çok daha az insan emeğiyle yıldan yıla yenilenebiliyordu.

Elverişli bir konum ve zamanlama hissi, avcı-toplayıcılar için başka bir açıdan da hayatiydi. Avcılarla toplayıcıların “hasat”ı gündelik bir yakalama-ıskalama meselesinden çok, büyük ceylan sürüleriyle yaban eşekleri gibi avların alüvyonlu arazilerin üzerinden geçen ve kabaca tahmin edilmesi mümkün (nisan sonu ve mayıs) göçlerine müdahale etmeye dönük, tamamen hesaplanmış bir çabanın ürünüydü. Av dikkatli bir şekilde önceden planlanıyordu. Sürüleri, öldürülecekleri ve etlerinin kurutulup tuzlanarak saklanabilir hale getirileceği kesim alanlarına sürmek için uzun ve daralan şeritler hazırlanıyordu. Avcılar için yıllık hayvansal protein kaynaklarının vazgeçilmez bir kısmı, diğer tüm avcı topluluklarda olduğu gibi, göç eden sürülerden işlenmesi mümkün olan en çok sayıda av hayvanı alınabilmesi için yaklaşık bir hafta boyunca durmaksızın sarf edilen yoğun çabaya bağlıydı. Ortamın şartlarına göre göç eden av hayvanları büyük memeliler (rengeyiği, ceylan), su kuşları (ördekler, kazlar), dinlendikleri veya tünedikleri sahalarda yakalanan diğer göçmen kuşlar veya göçmen balıklardan (somon, yılanbalığı, tirs, Amerikan tirsisi, ringa, gümüş balığı) oluşabiliyordu. Çoğu kez “protein hasadı”nı sınırlayan faktör avın kıtlığı değil, eti bozulmadan işleyecek işgücünün eksikliğiydi. Önemli olan nokta, avcılarının ritmini belirleyen şeyin genelde, en çok kıymet verdikleri gıdanın büyük kısmını tedarik eden göçlerin doğal ritmi olmasıydı. Herman Melville’in kaşalotlar için önerdiği gibi, av hayvanlarının kitlesel göçleri pekâlâ insan avcılığına bir tepki niteliğinde olabilirdi; fakat bu durumun tarımla uğraşanlara kıyasla avcılık ve balıkçılık yapanların yaşamlarına son derece farklı bir tempo kattığı kuşku götürmezdi. Bu çiftçilerin genelde miskinlik olarak gördükleri bir tempoydu.

Bu göçlerin büyük kısmı için en yaygın rota, sundukları besleyici kaynakların yoğunluğundan ötürü sulak arazilerin, nehir kıyılarının ve önemli suyollarının bulunduğu akarsu vadilerinin içinden geçen güzergâhlardı. Kuşlar göç ederken bataklıkları ve akarsu vadilerini tercih eder. Bu durum, açık ki, sayısız göçmen balık türü için de (sadece ikisinin ismini verecek olursak, denizde yaşayıp tatlı suda yumurtlayan somon ve onun yapığının tam tersini yapan, tatlı suda yaşayıp denize yumurtlayan yılanbalığı) geçerlidir. Her su yolu, kendi taşkın alanları, arka batakları ve alüvyonlu deltalarıyla başlı başına birer besin yata-

ğdır. Onlarla iç içe geçmiş sucul yaşam üreyip çoğalmak için onun açtığı kanaldan ziyade, kenarlarındaki taşkın alanlarını periyodik olarak istila etmesine (taşkın “ritmi”) bağlıdır ve bu da kuş göçleri açısından bilhassa çekicidir. Dolayısıyla, zengin sulak alanlarda birden fazla ekotonun kesişim noktasında konumlanmış, elverişli bir iklimsel döneme denk gelmiş ve farklı av hayvanlarının göç rotalarının kesişim noktasına hâkim olmuş bir insan nüfusunun alüvyonlu topraklarda gelişip serpileceği belki de en başından belliydi. Yerleşik yaşamın başka yerlerde nasıl başladığını açıklayan araştırmaların önemli bir kısmı da, güvenilir geçim koşullarının sağlanmasında su kaynaklarının en avantajlı koşulları sağlayarak önemli bir rol oynadığını vurgulamıştır.

Sadece bataklık alanlarla nehirlerin sağladığı aşırı bolluktan bahsedildiğinde, deniz ve nehir kıyılarının sağladığı bir başka hayati avantaj gözden kaçırılmaktadır: taşımacılık. İlk yerleşik hayata geçilmede sulak alanlar belki belirleyici bir rol oynamış olabilir fakat sonrasında büyük krallıkların ve ticaret merkezlerinin gelişmesi su ticareti açısından avantajlı bir konumda bulunmalarına bağlıydı.¹⁵ Karada el arabalarıyla ve eşeklerle yapılan taşımacılığa kıyasla su taşımacılığının avantajı ölçülemez boyuttadır. Diocletianus’un çıkardığı fermanlardan birinde, bir araba dolusu buğdayın fiyatının elli milden sonra iki katına çıktığı belirtilir. Sürtünmeyi alabildiğine azalttığından, su yolculuğu çok daha verimlidir.¹⁶ Örnek olarak yakacak odunu alırsak, çok sayıda kaynak (henüz demiryolları ve her mevsimde kullanılabilen yollar yapılmadan önce) yakacak odunla dolu bir yük arabasının kabaca on beş kilometreden sonra kârlı bir şekilde satılmayacağını, engebeli arazilerde bu mesafenin daha da kısalcacağını belirtmektedir. Müsrifçe odun tüketmesine rağmen kömürün önemi, esasen çok daha taşınabilir olmasından kaynaklanmaktadır; zira ağırlık ve hacim başına sağladığı ısı değeri, “ham” odundan katbekat üstündür. Modern zamanlardan önce, yağma malları (kereste, maden cevheri, tuz, tahıl, sazlar, çömlek) su yolları haricinde kayda değer bir mesafeye taşımak imkânsızdı.

Güney alüvyonları bu açıdan da benzersiz bir avantaj sağlıyordu. Burası yılın yarısında sazdan yapılmış sallarla taşımacılığın kolayca yapıldığı sulak bir dünyaydı ve sulak arazide yaşayan nüfusun ihtiyaç duyduğu malzemelerin çoğu nehrin yukarı bölgesinde yer aldığı için akıntıdan

yararlanabiliyorlardı. Bu ilk yerleşik köyleri sadece ürettikleri şeyleri tüketen otarşik ekonomiler olarak görmemek gerekir. Onların avcı-toplayıcı ataları bile tamamen yalıtılmış durumda değillerdi; önemli mesafeler kat ederek obsidiyen ve lüks eşya ticareti yapıyorlardı. Alüvyonlu toprakların büyük bölümünde kolaylıkla su yoluyla ticaret yapılabilmesi bu ilişkilerin karasal bir bölgede olabileceğinden çok daha fazla gelişmesini sağladı.

Neden Göz Ardı Edildi?

Bu durumda, ilk yerleşik köyler ve ilk kentlerin köklerini sulak alanlardan aldığı neden göz ardı edildi diye sormak mümkündür. Elbette bu kısmen, uygarlığın kurak arazilerin sulamasıyla ortaya çıktığını söyleyen, onu ortaya atanların güncel olarak gözlemlediği arazi koşullarına uygun düşen eski anlatının sonucudur. Ancak bana göre bu tarihsel miyopluğa kaynaklık eden esas bağlamın kökeninde, uygarlığın nerdeyse değişmez bir şekilde temel tahıllarla (buğday, arpa, pirinç, darı) ilişkilendirilmiş olması bulunuyor. (“America the Beautiful” şarkısındaki “kehribar tahıl dalgaları”nı hatırlayın.) Bu bakış açısına göre bataklıklar, su baskınına uğramış alçak araziler ve sulak alanlar genelde uygarlığın tam zıttı olarak görülmüş; doğanın evcilleştirilmemiş bölgeleri, izsiz sapsız kıraçları, sağlığa tehlikeli ve güvensiz yerleri sayılmıştı. Mesele bataklar araziler olduğunda, uygarlığın görevi onları kurutup düzenli, verimli tarım alanlarına ve köylerine dönüştürmekti. Çorak arazinin uygarlaştırılması, sulanması; bataklığın uygarlaştırılması ise kurutulmasıydı. Her iki durumda da amaç tahıl ekilebilir araziler yaratılmasıydı. H.R. Hall erken dönem Mezopotamya’sından şöyle bahsetmekteydi: “Uygarlık kurutmaya ve sulama kanalları açmaya başlamadan önce güney Babil’in ne su ne kara olan [alüvyonlu] deltaları tam bir karmaşa içindeydi.”¹⁷ Aşağıda göreceğimiz gibi uygarlığın, daha açık haliyle devletin görevi, çamuru ortadan kaldırıp yerine onu oluşturan toprak ve suyu saf hallerinde koymaktı.¹⁸ İster antik Çin, ister Hollanda, ister İngiltere’nin su basan çayırları, ister sonunda Mussolini tarafından dize getirilen Pontine Bataklıkları, isterse güney Irak’ta Saddam Hüseyin’in kuruttuğu son bataklıklar olsun; devletin gayreti, yönetilmesi imkânsız sulak arazileri çevre mühendisliğiyle vergilendirilebilir tahıl ekim alanlarına dönüştürmekti.

Bu arada, şunu belirtmekte fayda var: Sulak arazilerin sağladığı bolluğun oynadığı mutlak anlamda merkezi rol, yalnızca Mezopotamya örneğinde göz ardı edilmemişti. Nil'in aşağı kesimlerinde, Eriha kentinin yakınlarında bulunan ilk yerleşik topluluklar sulak araziler üzerinde konumlanmıştı ve ekili tahıllara bağımlılıkları en fazla marjinal düzeydeydi. Aynısı büyük oranda, MÖ 5. binyılın ortalarında, doğu Çin sahillerinin (sucul bir bitki olan) yabancı pirincin bol miktarda bulunduğu en sulak kesiminde yer alan, erken neolitik döneme ait Hemudu kültürünün kalıntılarının bulunduğu Hangzhou Körfezi için de söylenebilir. İndus Nehri üzerinde kurulan ilk yerleşimlerden Harrapan ve Haripunjaya da, Güneydoğu Asya'da Hoa Binh bölgesinde yer alan en önemli sahalar da yine bu tanıma uyan örneklerdir. Antik dönemde yerleşik hayatın izlerini taşıyan çok daha yüksek rakımlı bölgeler bile (örneğin Meksiko'nun yakınlarındaki Teotihuacan yahut Peru'daki Titicaca Gölü) balık, kuş, kabuklu canlı ve küçük memelilerin bol miktarda yakalandığı farklı ekolojilerin kıyısında bulunan büyük sulak alanlarda yer alıyordu.

Yerleşik hayatın sulak arazilere dayanan köklerinin görece görünmez kalmasının başka sebepleri de vardır. Neticede hepimiz burada, danışmamız için hiçbir yazılı kaynak bırakmayan ve ağırlıkla sözlü nitelikte kültürlerle uğraşmaktayız. Kullandıkları saz, hasır, bambu, ağaç, hintkamışı gibi inşaat malzemelerinin doğada çabuk çözölen niteliği bu kültürlerin görece karanlıkta kalmasını pekiştirmiştir. Haklarında okuryazar komşularının kâğıda döktükleri yorumlardan bilgi edindiğimiz, Sumatra'daki Srivijaya gibi daha geç dönemde var olmuş küçük toplulukların konumu dahi asla tam olarak tespit edilememiştir; zira kalıntıları suya, toprağa ve tarihe karışmıştır.

Sulak arazilere yerleşmiş toplulukların karanlıkta kalmasına sebep olmuş son ve daha tartışma götürür sebep ise, çevresel açıdan merkezileşmeye ve tepeden denetim kurma girişimlerine sürekli direnmiş olmalarıydı. Yaşamları bugün "ortak mülk niteliğindeki kaynaklar" olarak adlandırdığımız şeylere, yani tüm topluluğun erişebildiği sınırsız bitkiler, hayvanlar ve su canlılarına dayanmaktaydı. Kolayca vergilendirmesi şöyle dursun, üzerinde tekel veya merkezi denetim kurulabilecek tek bir başat kaynak bile yoktu. Bu bölgelerde geçim kaynakları öyle çeşitli ve değişken nitelikte olup, öyle farklı ritimlere bağlıydı ki basit

bir merkezi muhasebelerini tutmak imkânsızdı. İleride ele alacağımız ilk devletlerin aksine, hiçbir merkezi otorite ekilebilir araziye, tohumlara ve sulama kanallarına erişim üzerinde tekel kuramıyor; dolayısıyla bunların tahsisini de yapamıyordu. Dolayısıyla bu topluluklarda bir hiyerarşik yapı bulunduğu dair (çoğunlukla ölümlerin birlikte gömüldüğü eşyaların farklılıklarıyla değerlendirilen) bulgular çok zayıftı. Bu alanlarda belli bir kültürün gelişmesi mümkündü fakat görece eşitlikçi yerleşimlerden oluşan bu karmaşık ağın bırakın hanedanları, büyük şefler yahut krallıklar çıkarması bile küçük bir ihtimaldi. Bir devlet (küçük bir proto-devlet bile) yukarıda incelediğimiz sulak arazi ekolojilerinden çok daha sade bir geçim ortamı gerektirir.

Uçuruma Dikkat Etmek

Evcilleştirilmiş tahıl ve hayvanların ortaya çıkışı ile tarım ve hayvancılıkla uğraşan toplulukların erken dönem uygarlıklarıyla ilişkilendirdiğimiz gruplaşmaları arasındaki dört bin yıllık nefes kesici uçurum dikkate değer bir meseledir. Klasik tarım toplumunu meydana getirecek tüm parçaların mevcut olduğu fakat yan yana gelip bir bütün oluşturamadığı bu uzunlukta bir tarihsel dönemin arz ettiği tuhaflik izaha muhtaçtır. “Uygarlığın ilerlemesi”nden bahseden standart anlatının örtük varsayımlarından biri, evcilleştirilmiş tahıllara ve hayvanlara erişilmesiyle birlikte, olgun bir tarım toplumunun az çok kendiliğinden ve hızlı bir şekilde ortaya çıktığıdır. Her yeni teknikte olduğu gibi, yeni geçim rutinlerinin benimsenmesinde (belki bin yıla varan) bir tereddüdün yaşandığı düşünülebilir. Fakat dört bin yıl yahut kabaca 160 nesil, ufak tefek pürüzlerin giderilmesi için gerekenden çok daha uzun bir süredir.

Bir arkeolog bu uzun dönemi “gıda üretiminin düşük seviyede” yapıldığı dönemlerden biri olarak nitelemişti.¹⁹ Fakat bu terim kulağa tuhaf derecede uygunsuz gelmektedir, çünkü “üretim”e yaptığı vurgu, daha aşağı ve yetersiz bir dengede “tıkanmış” bir topluma işaret etmektedir. Önde gelen evcilleştirme kuramcılarından Melinda Zeder bu teleolojiden, kalori ihtiyaçlarının büyük kısmını karşılamak için bütünüyle sabit alanlarda ekilip biçilen tahıllara bağımlı olmaktan kaçınmış insanların, aslında ne yaptıklarını çok iyi bildiklerini ima eden karşıt yaklaşımıyla

uzak durmuştur: “Doğada serbestçe yaşayan, idare edilen ve tamamen evcilleştirilmiş kaynaklardan oluşan bir karmaya dayalı, istikrarlı ve son derece sürdürülebilir geçim ekonomileri; esas olarak Ortadoğu’da evcilleştirilmiş tahıllarla hayvanlar sayesinde ortaya çıkmış tarım ekonomileri şekil kazanmadan önce, aşağı yukarı dört bin yıl boyunca varlıklarını sürdürmüşe benziyor.”²⁰ Zeder’e göre Yakın Doğu bu anlamda kesinlikle eşsiz bir yer değildi. Asya, Mezoamerika ve Kuzey Amerika’nın doğusuyla ilgili çalışmalara atıfta bulunarak şunu öne sürmekteydi: “Kültür bitkileri ve evcil hayvanlar, kimi örneklerde binlerce yıl boyunca, geleneksel yaşam tarzlarını çok aksatmayacak şekilde avcı-toplayıcıların genel geçim stratejilerinin parçası haline getirilmişti.”

Daha ziyade, “yabanıl kaynaklardan yalnızca avlanmaları ya da toplanmaları değil üretilmeleri gerektiği için farklı” (ve genelde pek de önemli olmayan) birer ek gıda oluyorlardı. “Dolayısıyla, gıda üretiminin geçim ekonomisinin temel ilkesi olarak benimsenmesi için ne evcil hayvanlarla evcilleştirilebilir kaynakların varlığı ne de gıda üretim teknolojilerinin yaygınlığı yeterliydi.”²¹

Tarihsel aktörlerle ilgili yapılması gereken ilk ve en ihtiyatlı varsayım, kaynakları ve bildikleri dikkate alındığında, kendi gündelik çıkarlarını güvence altına almak için mantık çerçevesinde hareket ettikleriydi. Bu anlamda ve bu örnekte doğrudan kendi adlarına konuşamadıkları için, onları çeşitli fakat aynı zamanda her an değişebilen ve potansiyel tehlikelerle dolu bir ortamda yollarını çeviklikleri ve akıllarıyla bulan kişiler olarak görmek en mantıklısıdır. İlk yerleşik hayat nasıl sulak ortamların kendilerine sundukları farklı geçinme seçeneklerinden yararlanan avcı ve toplayıcıların öncülüğüyle gerçekleşmişse; bu uzun dönemi de bu sürekli deneylerin yapıldığı ve ortamın idare edilmeye çalışıldığı bir süreç olarak görmemiz mümkündür. Bu dönemin insanları, dar bir gıda yelpazesine bağımlı kalmak yerine, çeşitli gıda ağlarına yayılmış geçim stratejilerinden geniş portföyler oluşturmuş fırsatçı idarecilerdi.

Levant’la birlikte Mezopotamya’yı niteleyen esas şey, kısa mesafelerde yağmur miktarı ve bitki örtüsünün dünyanın nerdeyse başka herhangi bir yerinde olduğundan daha büyük değişiklikler göstermesidir. Ayrıca mevsimler arası yağış farkları da istisnai derecede yüksekti. Bu çeşitlilik farklı kaynaklara erişimi kolaylaştırırsa da; değişimlerle baş edebilmek

için başvurulabilecek geniş bir geçim stratejileri repertuarını gerekli kılıyordu. Ayrıca ilk tarım krallıkları MÖ 3500 civarlarında ortaya çıkmadan önceki birkaç bin yıl zarfında, belki de damgasını halkın belleğine “Nuh Tufanı” olarak vurmuş çok daha büyük makro-iklimsel hadiseler de vardı. Kabaca MÖ 12.700’den 10.800’e kadar süren (kendi sayısız dalgalanmasıyla) ılık, sulak dönem yerini MÖ 10.800’den 9600’e kadar sürecek son derece soğuk bir döneme (Genç Dryas) bırakmıştı. Bu dönemde yerleşimler terk edilmiş, hayatta kalan nüfus alçaklardaki ılıman alanlara ve kıyılara sığınmıştı. Genç Dryas’ın ardından gelen koşullar genel olarak avcı-toplayıcı toplulukların yayılması için avantajlı olsa da; erken modern Avrupa’nın 1550-1850 yıllarında yaşadığı ve tarihçilerin Küçük Buzul Çağı olarak adlandırdığı dönemden çok daha sert geçen, MÖ 6200 civarında başlayan ve uzunluğu yüz yılı bulan kuru soğuk hava dalgasına benzer iklimsel terslikler de vardır. MÖ 10.000’den sonraki yaklaşık beş bin yıllık sürece bakan arkeologlar, nüfus artışı ve yerleşik hayata rastlanmış pek çok kısa dönem olduğunda hemfikirdir. Bunlardan bazılarında yerleşik yaşantı soğuk, kuru dönemlerde nüfusun elverişli yerlerde yoğunlaşmasının sonucunda; bazılarındaysa sıcak, sulak dönemlerde nüfusun artması ve yaygınlaşması sonucunda görülmüştü. Farklılıklar ve riskler dikkate alındığında, ilk nüfus kitlelerinin geçimlerini dar bir kaynak yelpazesine dayandırmaları için hiçbir mantıklı sebep yoktu.

Şimdiye kadar sadece iklimsel ve ekolojik verilerle, bunların nüfus dağılımı ve yerleşik hayata geçiş üzerinde oynadığı etkileri değerlendirdik. Bu farklılıklardan belli bir bölümü, hatta önemli bir kısmının arkasında, arkeolojik kayıtlarda açık ve kesin izler bırakmamış hastalıklar, salgınlar, hızlı nüfus artışları, yerel kaynak ve avların tükenmesi, toplumsal çatışma ve şiddet gibi insani sebeplerin yatıyor olması da pekâlâ mümkündür.

Devletsiz atalarımızın çevikliği ve uyum sağlama becerilerini kesinlikle hafife almaktayız. Bunun altında uygarlık anlatısının avcı-toplayıcıları, göçebe tarım yapanları ve göçebe hayvancıları açıkça *Homo sapiens*’in birer alt türü olarak göstermesi ve aralarındaki geçişleri insanın ilerlemesindeki aşamalar olarak yansıtmayı yatmaktadır. Ancak tarihi bulgular göstermektedir ki insanlar bu farklı geçim tarzları arasında kolaylıkla gidip gelmiş ve aslında bunları birleştirerek gerek Bereketli Hilal’de gerekse başka yerlerde pek çok yaratıcı melez yapı oluşturmuştur. Örneğin

Genç Dryas dönemindeki soğuk hava dalgası sırasında, Mezopotamya alüvyonlarında yaşayan yarı yerleşik topluluklar, bir yerellikten toplanan geçim ürününün bolluğu azaldıkça daha hareketli geçim stratejileri benimsemişlerdir. Aynısı çok sonraları, Tayvan'dan Güneydoğu Asya'ya göç eden tarımcıların (kabaca beş bin yıl önce) av hayvanı açısından cömert ormanlardan oluşan yeni ortamlarında bitki ekimini bırakıp avcılığı benimsemelerinde de görülmektedir.²² 20. yüzyılın başlarında tarihi, coğrafi bir bakış açısıyla inceleyen önemli bir yorumcu avcı-toplayıcı, göçebe hayvancı ve ziraatçı kişiler arasında kategorik ayrımlar yapılmasını reddetmiş; çoğu insanın kendi güvenliği için bu geçinme olanaklarından en azından ikisini birlikte sürdürmeyi tercih ettiğini, yani “bütün yumurtalarını aynı sepete koymadıklarını” vurgulamıştı.²³

Dolayısıyla uygarlıkların ve devletlerin yükselişiyle ilgili tarihsel anlatılara hayat vermiş temel terimler karşısında militan biçimde agnostik olmamız gerekiyor. Entelektüel kuşkuculuk da son bulgular da bu yöne işaret ediyor. Örneğin bitkilerin evcilleştirilmesi ve kalıcı yerleşimlerle ilgili tartışmaların çoğu, üzerinde çok durmadan ilk insanların tek bir noktaya yerleşmeye can attıklarını varsaymaktadır. Bu varsayım, geçmiş haksız bir şekilde, konargöçer insanları ilkel kişiler olarak damgalayan tarım devletlerinin standart anlatısıyla okumaktır. “Toplumsal yerleşik hayata geçme istenci” verili bir şeymiş gibi kabul edilememelidir.²⁴ “Göçebe hayvancı”, “ziraatçı”, “avcı” veya “toplayıcı” terimleri de, en azından dar anlamlarıyla, verili sayılamaz. Bu terimlerin, antik dönemde Ortadoğu'daki farklı halklardan ziyade, farklı geçinme faaliyetlerini tanımlamak için kullanılmaları daha doğrudur. Soydaş gruplar ve köyler, birleşik bir ekonominin parçaları olarak göçebe, avcı ve tahıl ekip yetiştiren kesimlerden oluşabilmekteydi. Mahsul alamayan bir aile veya köy, kısmen veya toplu halde hayvan gütmeye başlayabiliyor; göçebe hayvancılar sürülerini kaybettiklerinde ekime geçebiliyordu. Kurak veya sulak dönemlerde çok geniş bölgelerde geçim stratejileri köklü bir şekilde değiştirilebiliyordu. Bu farklı faaliyetlerle uğraşan grupları, farklı dünyalarda yaşayan bütünüyle farklı insanlar olarak görmek, tarımsal devletlerin yıllar sonra göçebe hayvancılığı damgalayan zihniyetini bir kez daha bu yaklaşımın hiçbir anlam ifade etmediği bir çağa taşımaktır. Anne Porter'ın çeşitli varyasyonlarıyla Gılgamış Destanı'nı ele alan

incelikli okuması, bu değişimi tüm çarpıcılığıyla gözler önüne seren örneklerden biridir.²⁵ Önceki versiyonlarında Gılgamış'ın ruh eşi Enkidu, ekicilerle çobanların karışımından oluşmuş bir toplumu sembolize eden basit bir göçebeydi. Bin yıl sonraki versiyonlarında, hayvanlar arasında büyütülmüş ve insanlaşması için bir kadınla cinsel birleşme yaşaması gereken bir insan müsveddesi olarak betimlenmekteydi. Bir diğer deyişle Enkidu tahıl, ev veya kentlerin ne olduğunu ya da nasıl "diz çöküldüğünü" bilmeyen tehlikeli bir barbara dönüşür. Göreceğimiz üzere "sonraki" Enkidu, olgunlaşmış tarım devletine ait ideolojinin ürünüdür.

Alüvyonlu Mezopotamya topraklarında yaşayan insanlar, bazı tahıl ve baklagillerin yanı sıra keçilerle koyunları da daha öncesinde evcilleştirdikleri için, avcı-toplayıcı kişiler olmanın dışında çoktan birer ziraatçıya ve göçebe hayvancıya dönüşmüş haldeydiler. Toplanacak bol miktarda yabani gıda olduğu ve avlanacak geyiklerle su kuşları her yıl göç etmeyi sürdürdüğü müddetçe, geçimlerini esasen, hele ki tamamen yoğun emek isteyen çiftçilik ve hayvancılığa bağlayarak kendilerini riske sokmaları için hiçbir makul sebep yoktu. Güvenliklerinin ve görece müreffeh yaşamlarının en iyi garantisi, etraflarındaki kaynakların oluşturduğu zengin mozağin kendisi ile tek bir teknikte yahut tek bir gıda kaynağında uzmanlaşmaktan kaçınma becerileriydi.

Neden Bitki Dikimi?

Ancak ilk neolitik alanların önemli bir kısmında, yabani tahılların ekilip biçildiğine dair kesin bulgulara rastlanırken, bazı bitkilerin evcilleştirilmesiyle ilgili (ihtilafli) bulgular vardır. Yabani tahılların ve diğer kaynakların yoğun olduğu bölgeler dikkate alındığında, mesele atalarımızın neden apar topar tarıma dalmadığını sorgulamaktan çıkıp neden bitki dikme zahmetine girdiklerinin sorgulanmasına dönüşür. Yaygın cevaplardan biri tahılların toplanıp harman edildikten sonra birkaç yıl ambarlarda saklanabiliyor olması; şans eseri yabani kaynaklarda ani bir kıtlık yaşanması halinde yoğun bir nişasta ve protein kaynağı sunmasıdır. Dolayısıyla bu düşünceye göre, bir emek maliyeti olsa da, bitki dikmekten anlayan avcı-toplayıcı topluluklar için geçimlerini garanti edecek bir sigorta poliçesi gibiydi.

Bu açıklamanın daha kaba halleri, dikkatli bir sorgulama karşısında tutunamamaktadır. Açıklama, örtük biçimde, ekili mahsullerden elde edilen hasadın yabani tahıllardan gelene kıyasla daha güvenilir olduğunu varsaymaktadır. Oysa yabani tohumlar eşyanın tabiatı gereği sadece gelişip serpileceği yerlerde bulunacağından tersi daha olasıdır. İkincisi bu bakış açısı, yerleşik hayata geçişle birlikte ortaya çıkan bitkilerin dikimi, bakımı ve korunmasıyla ilgili geçim risklerini göz ardı etmektedir. Tarihsel açıdan avcı ve toplayıcıların geçimlerini güvene alması, tam da hareketli olmaları ve üzerinde tasarruf sahibi olabildikleri gıda kaynaklarının çeşitliliği sayesinde mümkündü. Neticede bu denli erken bir dönemde yerleşik hayata geçilmesini sağlamış şey, başka yerlerde zamansal ve mekânsal olarak çok daha dağınık bulunan çeşitli ekolojilere has kaynakların alüvyonlu Mezopotamya topraklarında benzerine nadir rastlanacak biçimde yan yana gelmiş olmasıydı. Çiftçiliğin yerleşik avcı-toplayıcıların hareket kabiliyetini daha da sınırlaması durumunda, vaktinden evvel gerçekleşen bir kuş veya balık göçüne derhal tepki verememeleri, muhtemelen gıda güvenliklerini artırmaktan çok azaltmış olacaktı. Bu uzun dönem boyunca sık sık göçebe hayvancılık ve gezici toplayıcılıkla uğraşmak için yerleşik hayattan vazgeçildiğini gösteren bulgular, yerleşik hayatın ileride dönüşeceği ideolojik tutumdan ziyade bir geçim stratejisi olduğuna işaret etmektedir.

“Gıda depolama hipotezi”nin daha kaba versiyonları, alüvyonlu topraklarda ve başka yerlerde aynı anda kullanılan gıda depolama tekniklerinin muazzam çeşitliliği söz konusu olduğunda da benzerine az rastlanacak derecede miyoptur.²⁶ En bariz olanı hayvancılıktaki “toynak üstü” depolamadır. “İnekler Hausa halkının tahıl ambarlarıdır” deyişi bunu mükemmel bir şekilde ifade etmektedir. Gerekli olduğunda kullanılabilecek bir yağ ve protein kaynağının el altında olması, küçük ekme biçme deneylerini daha az riskli hale getirmiş olabilir. Nitekim erken tarım faaliyetlerini inceleyen kimi kuramcılar, mahsul ekiminin neden o bölgede çok daha geç yaygınlaştığını evcilleştirilmiş besi hayvanlarının görece kıt olmasıyla açıklamaktadır; güvenilir bir liman olmadan tarımsal üretime girişmek çok riskliydi. Ayrıca diğer gıdalar da kısa veya uzun süreliğine saklanabiliyordu. Balıklar ve etler tuzlanabiliyor, kurutulabiliyor ve tütsülenebiliyordu. Nohut ve mercimek gibi

bakliyatlar kurutulup depolanabiliyor, meyveler ve tahıllar mayalanıp damıtılabiliyordu. Görünüşe bakılırsa mayalanmış arpadan yapılan bir kâse bira, Uruk'taki tapınak işçilerinin günlük tayınydı. Daha geniş bir bakış açısıyla, söz konusu araziye bir toplayıcının gözünden görmek mümkündür: İçinde balıklar, yumuşakçalar, kuşlar, yemişler, meyveler, kökler, yumrular, yenilebilir kamışlar ve sazlar, amfibiler, küçük memeliler ve büyük avlar bulunan çeşitli gıda deposuyla uçsuz bucaksız bir canlı alan. Bir yıl kaynaklardan biri tükenmiş olsa, diğerinden bol miktarda bulunabiliyordu. Bu canlı gıda deposunun istikrarı, onun çeşitliliği ve farklı zamansal işleyişlerden gelmekteydi.

Toplumsal evrim üzerinde çalışanların bir süreliğine tercih ettiği kuramsal yaklaşımlardan biri, tarımı, “getirisi sonradan gelen” bir faaliyet olduğu için büyük bir uygarlaşma adımı olarak betimliyordu.²⁷ Bu teze göre çiftçi alanı ekime hazırlaması, yabancı otları temizlemesi, bitki olgunlaşınca ve (umut edilir ki) mahsul verinceye dek onunla ilgilenmesiyle uzun vadeli düşünmek zorunda olduğundan nitel açıdan yeni bir kişiydi. Bana göre bu tezde son derece hatalı olan şey, ziraatçıları betimleme biçiminden ziyade avcı-toplayıcıları karikatürize etmesiydi. Bu tez örtük bir kıyaslamasıyla avcı-toplayıcı kişileri dürtüleriyle hareket eden, bir ava rastlama veya ağaçlardan ve çalılardan toplanacak dişe dokunur şeyler (“anlık getiri”) bulma umuduyla arazide dolanan basiretsiz ve hazırlıksız mahlûklar olarak göstermekteydi. Bundan daha yanlış bir çıkarım olamaz. Tüm toplu avlar (ceylan, balık ve kuş göçleri) önceden detaylı bir şekilde ve işbirliği içinde hazırlık yapılmasını gerektirir: Hayvanları öldürülecekleri alana süren uzun ve daralan “koridor”ların oluşturulması; bentlerin, ağların ve tuzakların kurulması; yakalanan avların tütsülenmesi, kurutulması yahut tuzlanması için gereken tesisatın kazılması veya inşa edilmesi... Bunlar getirisi sonradan gelen faaliyetlerin mükemmel örnekleridir. Çok daha fazla alet edevat ve tekniği işin içine katmakta, tarımın şart koştuğundan çok daha büyük bir koordinasyon ve işbirliğine ihtiyaç duymaktadırlar. Bu görülmeye değer toplu avların dışında, avcı ve toplayıcılar etraflarındaki araziye yukarıda görüldüğü gibi öteden beri biçimlendirmişlerdi: Kendilerine gıda ve hammadde verecek bitkilerin yetişmesini teşvik etmiş, yem üretmek ve avları çekmek için ateşten yararlanmış, tercih edilen yabancı tahıllar ile yumruları zararlı

otlardan arındırmışlardı. Yabani tahıllarla ilgilenirken tırmıklama ve tohum serpmeye haricinde çiftçilerin kullandığı her işlemi uygulamışlardı.

Tarihsel kayıtlarda gördüğümüz kadarıyla evcilleştirilmiş tahılların neden sınırlı düzeyde kullanıldığını ne “gıda depolama” ne de “gecikmeli getiri” mantığı düzgün bir şekilde açıklayabilmektedir. Neden tahıl ekimine geçildiğine dair, yangın ve seller arasındaki basit analogiye dayanan çok farklı bir açıklamaya önermekteyim. Çiftçiliğin (özellikle sabanla yapılan tarımın) genel problemi yoğun emek gücü gerektiriyor olmasıdır. Fakat bir çiftçilik biçimi olarak “sel sularının çekildiği” alanlarda yapılan (ayrıca *décrue* veya resesyon tarımı olarak da bilinen) tarımda, bu emeğin büyük kısmı ortadan kalkmaktadır. Bu tarım türünde tohumlar yaygın biçimde nehrin yıllık taşkınlarıyla gelen bereketli alüvyon üzerinde atılır. Elbette söz konusu bereketli kum, nehrin yukarısındaki besin maddelerinin “erozyon yoluyla taşınması”yla gelir. Dicle-Fırat taşkın havzasının yanı sıra Nil Vadisi’nde ortaya çıkmış ilk tarım biçiminin bu olduğu neredeyse kesindir. Bugün hâlâ yaygın biçimde uygulanmaktadır ve ekilen ürün ne olursa olsun emekten en çok tasarruf edilen tarım biçimi olduğu kanıtlanmıştır.²⁸

Hedeflediğimiz şey açısından bu örnekte taşkınlar, aynı avcı-toplayıcıların yahut ormanlık alanları kesip yakarak tarıma açan kişilerin kullandığı ateş gibi, araziye biçimlendirmeye hizmet eden bir şey olarak görülebilir. Sel, birbiriyle rekabet eden tüm bitki türlerini kökleyerek ve boğarak “tarla”yı temizler; aynı zamanda çekildiği yerlere kolay işlenen, yumuşak ve besleyici bir alüvyon tabakası bırakır. Elverişli koşullarda ortaya, hiç emek harcanmadan ekime hazır, nerdeyse mükemmel derecede tırmıklanıp gübrelenmiş bir ekim alanı çıkar. Atalarımız nasıl ateşin toprağı temizleyip hızla yayılan (“çayır bitkileri” diye adlandırılan) türlerin işgaline açtığını görmüşlerse, sellerin de az çok aynı şeye sebep olduğunu mutlaka fark etmiş olmalıydı.²⁹ Dahası ilk tahıllar çayır bitkileri olduğundan, alüvyona ekildiklerinde hızla gelişip diğer ayrık otları üzerinde avantaj kazanmış olmaları muhtemeldir. Yukarıda incelendiği üzere, küçük bir taşkın yaratmak için nehirlerin doğal kıyı setinde ufak gedikler açmak ve resesyon tarımını mümkün hale getirmek çok da zor olmazdı. Böylece zeki ama işten kaytaran avcı-toplayıcı insanların yapabileceği bir tarım faaliyeti doğmuş olurdu.

Dünyayı Biçimlendirmek: Ev Yerleşkesi

Geleneksel anlatıda söylenenin aksine, *Homo sapiens*'in avcılık ve toplayıcılığı tarımdan, yani tarih öncesini tarihten ve vahşiliği uygarlıktan ayıran mukadder bir çizgiyi aştığı sihirli bir an kesinlikle olmamıştı. İlk kez bir tohum veya yumrunun hazırlanmış toprağa yerleştirildiği anın, *Homo erectus* ve ateşle başlamış toprağı şekillendirme çabasının uzun ve çok karmaşık tarihselliği içinde tekil bir olay olarak görülmesi daha uygundur. Dahası bunu yapanlar için, kendi başına çok önemli bir hadise de değildir.

Elbette bizler, çevreyi kendi lehimize biçimlendirebilen tek tür değiliz. En dikkat çekici örneği belki kunduzlar olsa da filler, çayır köpekleri, ayılar (aslindahemen hemen tüm memeliler) arazinin fiziksel özelliklerini, etraflarındaki diğer bitki ve hayvan türleriyle mikropların dağılımını değiştiren “niş inşası”yla haşır neşir olmaktadır. Böcekler, özellikle de “sosyal” olanlar (karıncalar, termitler, arılar) da aynısını yapmaktadır. Daha geniş ve derin bir tarihsel açıdan bakıldığında, bitkiler de büyük arazi biçimlendirmelerinde etkin bir rol oynamaktadır. Bu bakımdan son buzullaşmadan sonra genişleyen “meşe kuşağı”, zamanla kendi toprağını, gölgeliğini, refakatçi bitkilerini ve aralarında sincaplarla *Homo sapiens*'in de olduğu sayısız memeliye faydası dokunmuş palamutlarını yaratmıştır.

Çoğu kişinin “gerçek” tarım dediği şey ortaya çıkmadan çok önce, *Homo sapiens* etrafındaki biyotik dünyayı bilinçli bir şekilde yeniden düzenlemekte ve gerek planlanmış gerekse planlanmamış sonuçlar yaratmaktaydı. Büyük oranda ateş sayesinde, insanların binyıllar boyunca sürdürdüğü bu düşük yoğunluklu bahçecilik doğa üzerinde önemli etkiler bıraktı. Henüz on bir veya on iki bin yıl öncesinde, arkeolojik kayıtlarda evcilleştirilmiş tahıllarla ilgili net morfolojik kanıtlara henüz

rastlanmadığı sırada, Bereketli Hilal'deki nüfusun yerel “yabani” bitki örtüsünü kendi lehlerine biçimlendirmeye giriştiğini gösteren sağlam bulgular vardır.¹ Evcilleştirilmiş tahılların ortaya çıktığı zamanı, kontrol altındaki çevreye uyum sağlayamayan yerli bitki örtüsünün zayıflamasını gösteren bulguların yanı sıra, ekili arazilerin faal bir şekilde sürülüp bakılmasıyla eş zamanlı olarak açığa çıkan ayırık otu türleriyle de tespit etmek mümkündür.²

Arazinin biçimlendirildiğine dair bulgular hiçbir yerde Amazon'un taşkın havzasındaki ormanlarda yaşamış ilk insanlara dair kavrayışımız üzerinde olduğu kadar derin bir etki yaratmamıştır. Bugün görüldüğü kadarıyla söz konusu yerde palmyelerin, meyve ağaçlarının, Brezilya fındığının ve bambuların insan eliyle idare edilip kültürel açıdan yavaş yavaş antropojenik ormanlara dönüşmesi sayesinde, havza büyük bir nüfusa ev sahipliği yapıp yaşanabilir bir yere dönüşmüştür. Hünerini gözler önüne sermesi için yeterince vakit tanındığında, ağır çekimde sürdürülen bu orman “bahçeciliği” bolluk sağlayan bir toprak, bitki ve hayvan örtüsü alanı yaratabilmekteydi.³

Bu bağlamda bir tohum veya yumru ekmek, beğenilen fakat morfolojik açıdan yabani bitkilerin verimliliğini, yoğunluğunu ve sağlığını artırmak için tasarlanmış yüzlerce teknikten biridir. Bu tekniklerden bazıları istenmeyen bitki örtüsünün yakılması, rakipleri ortadan kaldırmak için istenen bitkilerle ağaçların bulunduğu alanlardaki yabani otlarının ayıklanması, budama, seyreltme, seçici toplayıcılık, bitkilerin kırılması ve başka yere taşınması, toprağın kuru otlarla örtülmesi, koruyucu böceklerin yerinin değiştirilmesi, kabukların soyulması, küçük çalılıkların dikilmesi, sulanması ve gübrelenmesidir.⁴ Hayvanlar söz konusu olduğunda ise tamamen evcilleştirme haricinde, avcılar uzun süre avlar için çekici otlara alan açmak amacıyla ateşten yararlanmış; üreme çağına gelmiş dişileri avlamamış; fazla nüfusu topluca itlaf etmiş; avların yaşam döngülerine ve nüfuslarına göre bazılarını avlayıp diğerlerine dokunmamış; seçici bir şekilde balık avlamış, yumurtlamayı ve kabukluların üremesini teşvik etmek için akıntılarla diğer su kaynaklarını düzenlemiş; balık ve kuşların yumurtalarını ve yavrularını başka yerlere taşımış, yaşam alanlarını manipüle edip zaman zaman yavruları kendileri büyötmüşlerdir.

Köklü bir tarihsel bakışla ve bu pratiklerin bıraktığı devasa etkiler dikkate alındığında evcilleştirme, basitçe ekim-dikimden ve hayvancılıktan çok daha kapsamlı bir şey olarak görülmelidir. Türlerinin açığa çıktığı günden bu yana, *Homo sapiens* sadece başka türleri değil çevresel ortamları da evcilleştirmektedir. Sanayi Devrimi'ne dek bunun için kullandığı başlıca araç pulluktan ziyade ateşti. Çevreyi tümüyle evcilleştirmek türümüzün uyum sağlamaya dönük diğer avantajını, yani yüksek üreme oranını mümkün kıldı ve bizi dünyanın en başarılı istilacı memelisi yaptı (bu konu üzerinde ileride tekrar duracağız). Bunu niş inşası, çevrenin evcilleştirilmesi, arazinin biçimlendirilmesi ya da insanın ekosistem üzerindeki yönetimi şeklinde adlandırmamız arasında bir fark bulunmuyor. Uzun bir tarihsel bakışla incelendiğinde Mezopotamya'da tamamen evcilleştirilmiş buğday, arpa, keçi ve koyunla hayatlarını sürdüren ilk toplumların açığa çıkmasından hayli zaman önceden itibaren dünyanın büyük bölümünün insan faaliyetleriyle şekillendiğine (yani dünyanın şekillenmesinin antropojenik olduğuna) kuşku yoktur. Nihayetinde geçinme tarzlarını “alt türler”ine ayıran basmakalıp kategorilerin (avcılık, toplayıcılık, göçebe hayvancılık ve çiftçilik) tarihsel açıdan pek anlam ifade etmemesinin sebebi budur. Aynı halklar bu faaliyetlerin üçünü birden yürütmüş, kimi zaman bunu tek bir insan ömrüne sığdırmışlardır. Bunlar binlerce yıl boyunca birleştirilebilen, birleştirilmiş ve insanların doğayı yeniden düzenleyerek geçirdiği uçsuz bucaksız zaman aralığı içinde her biri fark edilemeyecek bir biçimde diğeriyle kaynaşmış aktivitelerdir.

Neolitik Ekimden Çiçek Bahçelerine: Toprağı İşlemenin Sonuçları

Tahılların tam olarak ilk ne zaman evcilleştirildiğini tespit etmeye çalışmak anlamsız bir çaba olsa da, MÖ 5000 sularında Bereketli Hilal'de başlıca geçim kaynağı olarak tamamen evcilleştirilmiş tahıl ekimi yapan yüzlerce köyün olduğu son derece kesin bir gerçektir. Hâlâ ihtilaflara yol açan bilmeceyse, bunun neden böyle olması gerektiğidir. Oldukça yakın zamana kadar ağırlığını korumuş açıklama, Danimarkalı büyük iktisatçı Esther Boserup'la ilişkilendirilen, saban tarımına dair “köşeye sıkışma” teorisiydi.⁵ Boserup, avcı-toplayıcılıkla kıyaslandığında saban tarımının tipik olarak sağladığı kalori başına çok daha fazla çalışma gerektirdiği şeklindeki su götürmez önermeden yola çıkarak, tamamen

ziraata geçilmesinin bir fırsatın değerlendirilmesi değil, başka hiçbir alternatif kalmadığında başvurulacak son çare olduğu sonucuna varmıştı. Nüfus artışı, avlanacak vahşi protein kaynaklarının azalması ve toplanacak besleyici bitki örtüsünün tükenmesinin bir bileşimi ya da baskılar; insanları kullanabildikleri topraktan daha fazla kalori çıkarmak için isteksiz bir şekilde daha fazla çalışmaya zorlamış olmalıydı. Pek çok kişi, İncil’de yer alan Adem ve Havva’nın cennetten kovulup zahmetli bir dünyaya atılmaları öyküsünü, günlerin angaryayla geçtiği bu yaşantıya geçişin metaforu olarak okumaktadır.

Anlaşılması kolay ekonomik mantığına karşın, köşeye sıkışma tezi en azından Mezopotamya ve Bereketli Hilal’de mevcut bulgularla uyumlu değildir. Ziraatın ilk olarak dara düşmüş toplayıcılar tarafından, etraflarındaki ortam nüfusu kaldırma kapasitesine ulaştığı anda benimsendiği düşünülür; oysa kıtlıktan çok bolluğun olduğu alanlarda ortaya çıkmış gibi görünmektedir. Öncesinde belirtildiği gibi, insanlar eğer taşkın sularının çekildiği arazilerde tarım yapmışlarsa, Boserup’in zahmetli tarım faaliyetleriyle ilgili tezinin temel önermesi boşa çıkacaktır. Son olarak ilk ekim faaliyetlerini av hayvanlarının veya toplanacak kaynakların yitip gitmesiyle ilişkilendiren hiçbir sağlam bulgu yok gibidir. Tarım üzerine atılmış köşeye sıkışma teorisi (en azından Ortadoğu için) yerle bir olmuş haldedir, ancak toprağı işlemeye yönelik faaliyetlerin yayıldığını açıklamaya dönük tatmin edici bir alternatif açıklama hâlâ getirilmiş değildir.⁶

Evrimin Bir Birimi Olarak Ev

Sorunun kendisi belki gerektiğinden daha az öneme sahiptir. Korkunç derecede emek yoğun bir iş olmadığı sürece, toprağın ekilip sürülmesi ilk yerleşik topluluklarda çevre mühendisliğinin sayısız tekniğinden biri olarak kullanılmış olabilir. Toprak sürme ve ekin ekme faaliyetlerinin neden daha yaygın hale geldiği sorusundan daha önemli olan; tahıl ve hayvanların evcilleştirilmesinin, bir kere başarıldığında yarattığı uzun erimli sonuçlardır. Şimdi bu konuya eğileceğiz.

Geçinmek için giderek evcilleştirilmiş tahıl ve hayvanlara daha bağımlı olmamızın sebepleri ne olursa olsun, bu durum arazinin şekillendirilme-

sinde nitel bir değişimi yansıtmıştır. Kültür bitkileri dönüşüm geçirmiş; besi hayvanları ile onların bağımlı oldukları toprak ve yemler dönüşüm geçirmiş ve en önemlisi *Homo sapiens*'in kendisi dönüşüm geçirmiştir. Burada “ev” kökeninden türetilmiş olan “evcilleştirme” kavramı kelime anlamıyla okunmalıdır. Ev, kendi öngörülemez sonuçlarıyla birlikte sürekli evrilen; sürülmüş tarlalar, tohum ve tahıl depoları, insanlar ve evcil hayvanların o güne dek görülmemiş, sıra dışı bir yoğunlaşmasıydı. Aynı derecede önemli bir başka şey ise, bir evrim birimi olarak evin, bu küçük ekosistem içinde kendisi için uygun şartlar bulan binlerce davetsiz yancı için dayanılmaz bir cazibeye sahip olmasıydı. Öbeğin en tepesinde ortakçı diye tabir edilen canlılar yer alıyordu: Nuh'un Gemisi'ni andıran bu yeni alanda gerçek bir besin kaynağı bulan serçeler, fareler, sıçanlar, kargalar ile (kısmen davetli olan) köpek, domuz ve kediler. Bu ortakçıların her biri peşlerinde kendi mikro-parazitlerini (pireler, keneler, sülükler, sivrisinekler, bitler ve sakırgalar) ve avcılarını da getirmişti; örneğin köpek ve kediler büyük oranda fareler, sıçanlar ve serçeler için gelmişti. Geç neolitik dönemin birden fazla türü barındıran yerleşim kampında konaklayan hiçbir mahlûk, oradan etkilenmeden çıkmamıştır.

Arkeobotanikçiler ilgilerinin büyük bölümünü temel tahıllardaki, yani buğday ve arpadaki morfolojik ve genetik değişimlere ayırmıştır. Arpa ve “kurucu” baklagillerin (mercimek, bezelye, nohut, burçak ve hatta keten) yanı sıra ilk buğdaylar (siyez ve özellikle gernik), kendi kendilerini döleyen yıllık bitkiler olduklarından ve (çavdarın aksine) yabani atalarıyla kolay kolay melezlenmediklerinden geniş “tahıl” ailesine dahil edilebilirler. Çoğu bitki büyüyecekleri yer ve zaman konusunda çok seçicidir. Evcilleştirilmeye en uygun olanlar, besin değerlerinin yanı sıra kaldırılmış toprakta (sürülmüş tarla) kök salabilen, sık büyüyen ve kolaylıkla saklanabilen “çok yönlü” türlerdi. Müstakbel çiftçilerin önündeki sorun, yabani bitkiler üzerindeki doğal seçim baskısının, çiftçileri hüsrana uğratan özellikleri teşvik etmesiydi. Yani yabani tahılların başları genelde küçük olup kolay dağılıyor, böylece kendi kendilerini tohumlamış oluyorlardı. Ayrıca eş zamanlı olgunlaşmazlardı; tohumları uzun süre uykuda kalsa da çimlenmeye devam edebilirdi; otlayıcı hayvanları ve kuşları caydıran birçok uzantıya, başak kabuklarına ve kalın tohum zarflarına sahiptiler. Bunların tümü yaban hayatı içinde ve çiftçilere karşı

seçilmiş özelliklerdir. Buğday ve arpaya zarar veren belli başlı çalılarının (bunları otostop çeken vahşi ortakçılar olarak düşünebiliriz) tam da bu tarz özelliklere sahip olması teşhis koyar cinstendir. Sürülmüş toprağı severler fakat hem hasatçının hem de otlayıcının ellerinden kurtulmayı becerirler. Görünüşe bakılırsa yulaf, zirai kariyerine sürülmüş topraklarda belirmiş bir ayrık otu (ekin taklidi yapan kaçınılmaz bir zararlı) olarak başlayıp neticede ikincil bir ekin türüne dönüşmüştür.

Sürülmüş, ekilmiş ve ayrık otlarından arındırılmış bir alan tümüyle farklı bir seçim bölgesidir. Çiftçi tek parçada toplanabilecek, büyüdüğü ve olgunlaştığı bakınca anlaşılacak, dağılmayan (kendiliğinden açılma-yan) başaklar ister. Evcilleştirilmiş bir tahıla ait özelliklerin çoğu, basitçe bu ekim ve hasat faaliyetlerinin uzun vadeli sonuçlarıdır. Dolayısıyla daha fazla tohum veren, tohumları büyük ve (hızla çimlenmelerini ve ekildiklerinde rakip ayrık otlarından daha hızlı gelişmelerini sağlayacak biçimde) ince zarlı olan, eşzamanlı olgunlaşan, harman edilmesi kolay, yüksek oranda çimlenen, kabukları ve uzantıları daha az olan bitkiler hasada çok daha büyük oranda katkı sağladıkları için; bir sonraki yılın ekiminde onlardan gelen tohum tercih edilecekti. Sürekli olarak seçilip dikilen kültür bitkileriyle vahşi ataları arasındaki morfolojik farklar zamanla muazzam boyuta vardı. Buğdayların yabani ve evcilleştirilmiş cinsleri arasındaki farkların görülmesi de kolaydır fakat mısır ve ilkel atası teosinte arasındaki fark öyle büyüktür ki aynı türe ait olduğunu tahayyül etmek dahi zordur.

İlk tarlalar dışarıdaki dünyaya kıyasla katbekat sade ve “ekili” alanlardı. Yine de, yalnızca daha yüksek rekolte için tasarlanmış kısır hibrit ve klon tohumların ekildiği endüstriyel tarım sahalarından çok daha karmaşıklardı. Erken dönemde tarım, birden fazla amaçla yetiştirilen ve sadece ortalama mahsullerine değil; çeşitli baskı unsurlarına, hastalıklara ve zararlılara dirençli olmaları, geçim ihtiyaçlarını güvenilir bir şekilde karşılayabilmelerine bakılarak itinayla seçilen kültür bitkileri ve yerel çeşitlerden oluşan bir çeşit portföydü. Ekinlerin ve alt türlerin çeşitliliği, ekolojik ve iklimsel çeşitliliğin yüksek olduğu doğal ortamlarda had safhaya çıkarken suyun ve büyümeye etki eden diğer koşulların daha güvenilir olduğu alüvyonlu alçak arazilerde alabildiğine azalıyordu.

Ekili arazilerin ve bahçelerin amacı, aslında kültür bitkisiyle rekabet edecek türlerin büyük kısmını yok etmekten ibaretti. İnsan eliyle hazırlanıp savunulan (yani geri kalan bitki örtüsünün bir süreliğine yangın, su baskını, saban ve çapalarla itlaf edilip köklerinden söküldüğü; kuş, kemirgen ve gezgin hayvanların korkutulup kaçırıldığı ya da çitlerle uzak tutulduğu) bu ortamda, sevdiğimiz, belki itinayla sulayıp gübrelediğimiz bitkilerin serpildiği ideale yakın bir dünya yaratmıştık. Sabırla, üzerlerine titreyerek tamamen evcilleştirilmiş bir bitki yarattık. “Tamamen evcilleştirilmiş” bir canlı aslında bizim yarattığımız bir şeydir. Artık bizim ilgimiz olmadan büyüüp serpilemez. Evrimsel kavramlar çerçevesinde tamamen evcilleştirilmiş bir bitki aşırı uzmanlaşmış fakat “bakıma muhtaç” bir canlı olup geleceği tamamen bize bağlıdır. Bizi memnun etmez hale gelirse, kovulacak ve nerdeyse kaçınılmaz bir şekilde yok olacaktır.⁷ Bildiğimiz gibi bazı evcil bitkiler ve hayvanlar (yulaflar, muzlar, nergisler, sarı zambaklar, köpekler ve domuzlar) tamamen evcilleştirilmeye direnmiştir; farklı derecelerde olsa da evin dışında sağ kalıp üreme becerisine sahiptirler.

Avcının Avından Çiftçinin Ağlına

Köpeklerin, kedilerin hatta domuzların gıda, sıcaklık ve kümelenmiş halde yaşayan hazır av vaat eden eve ve avcılara nasıl çekildiklerini anlayabiliriz. Hepsi, en azından bir kısmı eve zorla alınmaktan ziyade gönüllü katılmıştır. Az çok aynı şey, pek sıcak karşılanmamış olsalar da, tamamen evcilleşmekten kaçınmalarına rağmen gelip yerleşmiş ev fareleri ve ev serçeleri için de söylenebilir. Ancak Ortadoğu’daki ilk ortakçı olmayan evcil hayvanlar olan koyun ve keçi, memeliler arası ilişkilerde köklü bir devrimi ifade eder. Neticede onlar binlerce yıl boyunca avcı *Homo sapiens*’e av olmuş hayvanlardı. Neolitik dönemin köylüleri onları basitçe öldürmek yerine yakalayıp hapsetmiş, diğer yırtıcılara karşı korumuş, gerekli olduğunda beslemiş, daha fazla yavruları olsun diye çiftleştirmiş, canlı hayvanların süt, yün ve kanından, en sonunda da aynı avcılar gibi, katledilmiş hayvanın parçalarından yararlanmışlardır. Av hayvanlarının “korunan” veya “ehlileştirilmiş” türlere dönüşmesi, bu ilişkinin her iki tarafı için çok büyük sonuçlar getirdi. Eğer *Homo sapiens* tarihin en başarılı ve kalabalık istilacı türü olarak adlandırılacaksa, bu

kuşkulu başarının kaynağı evcilleştirilmiş bitki ve hayvanlardan oluşan müttefik ordularını dünyanın her köşesine yaymış olmasıdır.

Av hayvanlarının hepsi uygun adaylar değildi. Bu noktada evrim biyologları ve doğa tarihçileri bazı türlerin buna “peşinen uyumlu” olduklarını, yani onları evdeki yaşamlarına önceden hazırlamış özellikler taşıdıklarını vurgulamaktadır. Bu bağlamda vurgulanan özellikler en başta sürü davranışı ile ona eşlik eden sosyal hiyerarşi,⁸ farklı çevre koşullarına uyum sağlama becerisi, geniş bir diyet yelpazesi, kalabalığa ve hastalıklara uyum sağlayabilme, esaret koşullarında üreyebilme ve son olarak dış uyarıcılar karşısında korkma ve kaçma tepkilerini görece yumuşak bir şekilde vermeleridir. Önemli evcil hayvanların (koyun, keçi, sığır ve domuz) aynı evcil çeki hayvanları gibi (at, deve, eşek, manda ve rengineyiği) sürü hayvanı oldukları doğrudur fakat sürü davranışı evcilleşmeyi tek başına garanti etmez. Örneğin ceylan, birkaç binyıl boyunca en sık avlanan hayvanlardan biriydi. Kuzey Mezopotamya’da yıllık göçlerini kesintiye uğratmak amacıyla yapılmış uzun, yönlendirici, huni biçimli duvarlar (çöl uçurtmaları denmiştir) bulunmuştur. Fakat koyunlar, keçiler ve sığırların aksine, bu çekici protein kaynağı evcil olarak yaşayamaz.

Öte yandan evcilleştirilmiş hayvanlar tamamen yeni bir yaşama adım atıp, birer av olarak serbestçe dolaştıkları günlere kıyasla alabildiğine farklı bir evrimsel baskıyla tanışmışlardı. İlk ve en önemli mesele, evcilleştirilmiş hayvanların en yaygın olanlarının, yani koyun, keçi ve domuzun, artık istedikleri yere gitmekte özgür olmamalarıydı. Tutsak bir tür olarak hareketlilikleriyle birlikte beslenmeleri de kısıtlanmıştı ve sık sık çitlerin içinde, vadilerde ve mağaralarda toplanıp evrimsel tarihlerinde eşi görülmemiş rakamlara ulaşıyorlardı. İleride göreceğimiz üzere, kalabalıklaşmanın sağlıkları ve sosyal örgütlenmeleri açısından sonuçları olmuştu. Onları esir alanların ana hedeflerinden biri azami derecede üremelerini sağlamaktı. Bu, günümüzün sürülerinde olduğu gibi, doğurgan dişiler ve onların yavrularının sayısını alabildiğine artırmak için, üreme çağını geçmiş dişiler ve genç erkeklerin kesilmesiyle sağlanıyordu. Arkeologlar koyun veya keçi kemiklerinden oluşan büyük bir kalıntının yabanıl mı yoksa evcilleştirilmiş bir sürüden mi geldiğini anlamak istediklerinde; kalıntıların yaş ve cinsiyet dağılımları, insanların aktif bir şekilde sürüyü idare edip seçtiğini gösteren en güçlü

bulguyu sunmaktadır. Evcil hayvanlar aynı tarlalardaki bitkiler gibi insan efendileri tarafından korunup kollandıkları için seçim baskısının çoğu unsurundan (yırtıcı hayvanlar, gıda rekabeti, çiftleşmek için girilen kavgalar) kurtulmuşlardı fakat “sahiplerinin” gerek bilinçli gerekse bilinçsiz şekilde dayattığı yeni seçim baskılara maruz kalmışlardı.⁹

Yeni seçim alanı *Homo sapiens*’in tasarımlarıyla sınırlı kalmamakta, aksine geniş bir çerçeveyeyle tüm ev yerleşkesinin mikro-ekolojisi ve mikro-iklimine tekabül etmekteydi. Buna o alandaki tarlalar, ekinler, barınaklar ve ortakçı olarak yerleşmiş devasa bir hayvan, kuş, böcek, parazit ve bakteri kümesi da dahildi. Ev yerleşkesinin yarattığı, doğrudan insan idaresiyle açığa çıkmamış bağımsız etkilerin kanıtı; davetsiz gelip yerleşen fare, serçe, hatta domuz (bu sonuncunun da insan yerleşimlerine toplanmaya hazır zengin kaynaklar için sökün etmiş olma ihtimali vardır) gibi hayvanların, tamamen evcilleşmiş olanların sergilediği fiziksel değişikliklerin bir kısmını göstermesiydi.¹⁰

Evde radikal derecede yeni baskılara mazur kalmış belli başlı evcil hayvanlar, hem fizyolojik hem de davranışsal olarak bambaşka canlılara dönüşmüştür. Dahası bu değişimler, evrimsel anlamda adeta göz açıp kapayana kadar gerçekleşmiştir. Bu gerçeği kısmen Mezopotamya’daki evcil hayvanların iskeletlerini, vahşi kuzenleri ve atalarına ait kalıntıların yanı sıra evcilleştirme faaliyetlerindeki daha güncel deneylerle kıyaslamamız sayesinde biliyoruz. Büyük üne kavuşmuş olan, gümüş tilkilerin evcilleştirmesine yönelik Rus deneyi çarpıcı bir örnektir. Deneyi yürütenler 130 gümüş tilki arasından en az saldırgan (yani en uysal) olanları seçerek ve onları sürekli birbirleriyle çiftleştirerek, sadece on kuşak sonra son derece uysal davranışlar sergileyen (evcil köpekler gibi sızlanan, kuyruk sallayan, okşanmaya ve dokunulmaya olumlu tepkiler veren) yavru oranını yüzde 18’e çıkarmışlardır. Yirmi kuşak boyunca türlerinin ıslah edilmesiyle, uysal tilkilerin oranı neredeyse iki katına çıkıp yüzde 35’e ulaşmıştır.¹¹ Davranışlardaki dönüşüme, kimilerince genetik olarak adrenalın üretimindeki azalmayla ilişkilendirilen sarkık kulaklar, kürkte renksiz bölgeler ve kalkık kuyruk gibi fiziksel değişiklikler eşlik etmiştir.

Evcil hayvanları vahşi akranlardan ayıran en belirgin davranışsal farklılık, dışsal uyarıcılara verdikleri tepki eşiğinin düşük olması ve

Homo sapiens de dahil olmak üzere diğer türler karşısındaki ihtiyatlılıklarının genel olarak azalmasıdır.¹² Bu özelliklerin sadece insanların bilinçli seçimleriyle belirlediği bir şeyden ziyade “ev etkisi”nin parçası olduğunu güvercin, fare, sıçan ve serçe gibi davetsiz ortakçılarda da aynı ihtiyat ve tepki kaybını gözlemleyerek bir kez daha anlamaktayız. Örneğin doğal seçim, insan artıklarıyla beslenmeye uyum sağlamış, tespit edilip yakalanması zor olan küçük, dikkat çekici olmayan farelerle sıçanlardan yana olmuştur. Yirmi yılı aşkın bir süre boyunca bizzat koyun güden biri olarak, “koyun” kelimesinin korkak sürü davranışları ve bireyselliğin yokluğuyla eşanlamalı kullanılması beni şahsen hep incitmiştir. Sekiz bin yıldır koyunların arasından uysal olanları seçiyor, ilk olarak daha atak olup ağıldan kaçan koyunları kesiyoruz. O halde, normal sürü davranışıyla bizzat bizim seçtiğimiz özellikleri yan yana getirdiler diye bir türe ne cüretle kara çalabiliyoruz?

Davranışsal değişimdeki bu süreç bir dizi fiziksel değişimle bağlantılıdır. Tipik olarak dişi-erkek farklılıklarında (eşeyssel iki biçimlilikte) bir azalmayı gündeme getirir. Örneğin erkek koyunların boynuzları küçülmekte veya bütünüyle kaybolmaktadır, çünkü artık seçimleri yırtıcıları uzaklaştırmaları veya dişilerle çiftleşmek için diğer erkeklerle rekabet etmeleri yoluyla olmamaktadır. Evcil hayvanlar vahşi kuzenlerinden çok daha doğurgandır. Evcil hayvanlarda yaygın bir şekilde rastlanan ve çarpıcı bir başka morfolojik değişim neotenidir: Evcil hayvanların çoğu yetişkinliğe görece erken bir zamanda erişir, fakat yetişkin hale geldiklerinde yavruluktan kalma morfolojik özelliklerini (özellikle kafatası) ve özgür atalarının çocuksu davranışlarını korurlar. Yüz ve çenenin kısılması ise azı dişlerinin kısılmasına ve kafatasının boşluklarının azalmasına neden olur.

Beyin ebatlarındaki küçülme ve bunun yarattığı bir bakıma daha şüpheli sonuçlar, genel olarak evcil hayvanlar arasında “uysallık” olarak adlandırdığımız halin gelişmesinde belirleyici olmuş gibi görünmektedir. Yabani atalarıyla kıyaslandığında, koyunların beyni on bin yılı aşkın evcilleşme tarihlerinde yüzde 24 oranında küçülmüştür. Daha yakın zamanda evcilleştirilmiş dağ gelinciklerinin beyni, yabani karkaralarinkinden yüzde 30 daha küçüktür. Son olarak evcilleştirilmiş yaban domuzları (*sus scrofa*), atalarına kıyasla üçte bir oranda daha

küçük beyne sahiptir.¹³ Evcilleşmenin en yeni cephesi olan su ürünleri yetiştiriciliğinde, tutsak gökkuşaklı alabalıkların beyni bile vahşi alabalıklarınkinden daha küçüktür.

Beyindeki bazı bölgelerin orantısız bir şekilde etkilenmiş olması, beyin ebatlarındaki genel küçülmeden daha açıklayıcıdır. Köpekler, koyunlar ve domuzlarda beyin en çok etkilenen kısmı, tehditlere ve dışsal uyarıcılara karşı hormonlarla sinir sistemindeki tepkileri harekete geçirmekle sorumlu limbik sistemdir (hipokampus, hipotalamus, hipofiz bezi ve amigdala). Limbik sistemin zayıflaması saldırganlığı, kaçma davranışlarını ve korkuyu tetikleyen eşiğin yükselmesiyle bağlantılıdır. Bu da hemen hemen bütün evcil türlerde görülen, duygusal tepkilerdeki genel zayıflama özelliğinin açıklanmasına yardımcı olmaktadır. Bu duygusal yalıtılmışlık, artık avcı veya ava gösterilen anlık tepkinin doğal seçim üzerinde güçlü bir baskı unsuru olmaktan çıktığı kalabalık evde ve insanların gözetimi altında sürdürülen yaşama uygun koşullardan biri olarak görülebilir. Fiziksel korunma ve beslenmenin görece güvence altına alınmasıyla, evcil hayvanlar yabani dünyadaki kuzenlerine kıyasla yakın çevrelerine daha az dikkat ederek yaşamlarını sürdürebilir hale gelmişlerdir.

İnsanların yerleşik hayata geçişi nasıl hareketliliğin azalmasıyla birlikte köylere ve evlere doluşulması anlamına geldiyse, evcil hayvanların görece sınırlı bir yere kapatılıp toplanmaları da sağlık üzerinde dolaysız etkiler yaratmıştır. Kapatılmanın getirdiği stresle fiziksel travma, daha dar bir besin yelpazeysiyle ve aynı yerde toplanmış bir türün fertleri arasında bulaşıcı hastalıkların yaygınlaşma ihtimalinin artmasıyla birleşince bir dolu patoloji açığa çıkmıştır. Tekrarlanan enfeksiyonlar, görece hareketsizlik ve kötü beslenmenin sonucunda açığa çıkan kemik patolojileri son derece yaygındı. Arkeologlar antik evcil hayvanların kalıntılarını analiz ederlerken kronik arterit, diş eti hastalıkları ve kapatılmanın kemiklerde yarattığı sonuçlara dair bulgulara rastlamayı beklerler. Bir başka sonuç da, yeni doğan evcil hayvanlar arasındaki yüksek ölüm oranıdır. Örneğin kapatılmış lamalardaki yüzde 50'ye yaklaşan yenidoğan ölüm oranı, vahşi lamalarından (*guanaco*) çok daha yüksektir. Bu fark, büyük oranda, kapatılmanın etkilerini taşımaktadır. Ölümcül *clostridium* bakterileri ve başka mikroorganizmalar çamurlu ve dışkı dolu ağılarda kolaylıkla ürer ve kendilerine bol miktarda konak bulur.

Evcil hayvanların yavrularındaki yüksek ölüm oranı, insanların tahıl mahsullerinde olduğu gibi hayvansal protein üretimini de azamiye çıkarma gayretini bozguna uğratmaya dönük bir gelişme gibi görünür. Ancak görünüşe göre doğurganlıktaki artış öyle büyük olabiliyordu ki bu, ölüm oranlarıyla yaşanan kayıpları fazlasıyla dengeliyordu. Sebepleri tam olarak bilinmese de evcil hayvanlar genelde üreme çağına daha erken ulaşmakta, daha sık yumurtlayıp gebe kalmakta ve yaşamlarının daha uzun bir kısmında doğurgan olmaktadır. Rusya'daki deneyde evcilleştirilmemiş gümüş tilkiler yılda bir kez kızışırken uysal gümüş tilkiler yılda iki kez kızışmaya başlamıştır. Sıçanlar söz konusu olduğunda (bu hayvanlar yabani yaşamlarında da birer ortakçı oldukları için diğer evcil hayvanları bağlayacak sonuçlar çıkarmamız kuşku götürür olsa da) bu örüntü daha çarpıcıdır. Yakalanıp kapatılmış yabani sıçanların doğurganlık oranı çok düşüktür fakat sadece sekiz kuşaklık (çok kısa) esaretin ardından doğurganlık oranlarının yüzde 64'ten yüzde 94'e çıktığı, yirmi beşinci nesilden sonra tutsak farelerin doğurganlık sürelerinin "tutsak olmayanlardaki" sürenin iki katına ulaştığı görülmüştür.¹⁴ Yani toplamda yaklaşık üç kat daha fazla doğurgandırlar. Bir yanda sağlığın görece kötü olduğu ve yavrularda ölüm oranlarının yüksek olduğu; öte yandaysa yükselen doğurganlığın kaybı fazlasıyla karşıladığı bu çelişkili duruma ileride tekrar döneceğiz; zira bu durum, tarımla uğraşan insanların, avcı ve toplayıcıların zararına olan nüfus patlamasıyla yakından alakalıdır.

İnsanlardaki Paralellikler Üzerine Yorumlar

Yerleşik hayata, kalabalık halde yaşamaya ve giderek tahıl ağırlıklı bir diyetle uyum sağladıkça *Homo sapiens*'in morfolojisi ve davranışlarında buna paralel değişimlerin olup olmadığını incelemek ne derece mantıklıdır? Bu sorgulama ilginç olduğu kadar spekülatif de. Fakat bana göre bu tam da şöyle bir fikre işaret ettiğinden faydalı bir sorgulamadır: Evdeki diğer türler nasıl evcilleştirme çabalarımızın ürünleriyse, bizler de gerek bilinçli gerek bilinçsiz yollarla kendi kendimizi evcilleştirerek bu noktaya gelmiş durumdayız.

Dokuz bin yıl önce ölmüş bir kadının yerleşik, tahıl yetiştiren bir toplulukta mı yoksa toplayıcılık yapan bir grupta mı yaşadığını tespit

etmenin bir yolu, basitçe sırt, ayak parmakları ve diz kemiklerini incelemekten geçer. Tahıl köylerindeki kadınlar, saatler boyunca diz çöktükleri ve tahıl öğütmek için ileri geri sallandıklarından ötürü karakteristik biçimde aşağı doğru bükülmüş ayak parmaklarına ve deforme olmuş dizlere sahipti. Bu, yeni geçim yolları bedenlerimizi, aynı daha sonra evcilleşmiş iş hayvanlarının (sığırlar, atlar ve eşekler) iskelet yapılarında çalışma rutinlerinin izlerini taşımasında olduğu gibi, yeni amaçlar doğrultusunda biçimlendirdiğini (günümüzde ağır kullanma dayalı kas veya eklem rahatsızlıkları olarak adlandırılan değişiklikleri) gösteren küçük ama açıklayıcı bir şeydir.¹⁵

Bu paralelliklerin çok geniş kapsamlı olması mümkündür. Yaygınlaşan yerleşik hayatın *Homo sapiens*'i eskiye kıyasla daha çok sürü hayvanlarına dönüştürdüğü iddia edilebilir. Aynı diğer sürülerde olduğu gibi, insanların bir yerde eşi görülmedik sayılarda yoğunlaşması salgın hastalıklar ve asalakların yaygınlaşması için ideal koşulları yaratmıştı. Fakat bu kümelenme sadece tek bir türün toplanmasından ibaret değildi. Çok sayıda memeli türünün tarihte ilk kez sürüler halinde ev çevresinde toplanması, taşıdıkları hastalık yapıcıları da paylaşmaları ve hayvanlardan insana geçen tamamen yeni hastalıkların ortaya çıkmasıyla sonuçlanıyordu. “Geç neolitik dönemin çoktürlü yerleşim kampı” işte böyle oluştu. Denebilir ki, hepimiz aynı gemiye doluşup onun mikro çevresini, mikroplarımızı ve parazitlerimizi paylaşıp havasını beraber solur olmuştuk.

O halde bize ağırlıkla evde geçmiş ömürler hakkında fikirler veren arkeolojik bulguların, hem insanlar hem de hayvanlar için çarpıcı benzerlikler taşıması şaşırtıcı olmayacaktır. Örneğin “bir çatı altında yaşayan” koyunlar genelde yabani atalarından daha küçüktür. Evcil bir yaşamın izlerini taşırlar: kalabalığa özgü kemik patolojileri ve belirgin eksiklikleri olan dar bir beslenme düzeni. “Bir çatı altında yaşayan” *Homo sapiens*'in kemikleri de avcı-toplayıcılarınkinden belirgin bir şekilde ayırt edilebilmektedir. Daha küçüktürler, kemikler ve dişler genelde besin eksikliğinin izlerini taşır. Özellikle, diyetleri giderek tahıllardan oluşan doğurganlık çağındaki kadınların nerdeyse hepsinde demir eksikliği anemisi bulunmaktaydı.

Elbette söz konusu paralellikler hareketin kısıtlandığı ortak bir çevreden, kalabalıklaşmadan ve yarattığı türler arası enfeksiyon risklerinden,

daha dar bir besin yelpazesinden (otoburlar için daha az çeşit, *Homo sapiens* gibi hepçiller için hem daha az protein hem daha az çeşit) ve evin dışında pusu kuran avcılardan gelen seçim baskısının kısmen yumuşamasından kaynaklanmaktaydı. Fakat *Homo sapiens* söz konusu olduğunda, onun kendi kendisini evcilleştirme süreci; ateş kullanımı, yemek pişirme ve tahılın evcilleştirilmesiyle birlikte çok öncesinden (hatta bir bölümü “*sapiens*” aşamasından önce) başlamıştı. Dolayısıyla küçülen diş ebatları, yüzün kısılması, çelimsizleşme, iskelet yapısının güçsüzleşmesi ve eşeysel biçim farklarının azalması, geçmişi neolitik dönemin çok daha gerilerine uzanan evrimsel etkilerdi. Yine de yerleşik hayat, kalabalıklaşma ve giderek tahıllardan oluşan bir beslenme düzeni, arkeolojik kayıtlarda dolaysız ve belirgin izler bırakmış devrimci dönüşümlerdi.

En geniş anlamıyla evcilleşmenin, insanlarda ve evcilleştirdikleri canlılarda paralel etkiler yaratan bir süreç olma ihtimali, en ikna edici ve etkili tarzla Helen Leach tarafından ortaya atılmıştır.¹⁶ Leach, Pleistosen (buzul) çağından bu yana insanın boyu ve beden yapısındaki (tahıl ağırlıklı diyet genelde çelimsizlikle sonuçlanır) değişim, dişlerindeki küçülme ve yüzüyle çenesinin kısılması yönündeki eğilimlere işaret etmekte, ardından isabetli bir biçimde bunların, paylaştıkları ortak çevrenin getirdiği evcilleştirmenin “belirgin sendromları” olup olmadığını sormaktadır. “Ortak çevre”yle kastettiği sadece yerleşik hayat ile tahıl değil, evin çevresinde oluşan kümelenmenin tamamıdır. Bunu ileride dünyanın büyük kısmını kolonileştirecek “ev modülü” olarak düşünmemiz mümkündür.¹⁷

Evcilleşmeyi, en genel açıdan hane hayatına uyum sağlamak anlamında; hane kavramını ise evin yanı sıra çevre yapıları, bahçeleri, avluları ve meyvelikleri kapsayacak biçimde genişleterek düşündüğümüzde, bazı evcilleşme kriterlerini, adına ev dediğimiz, kültürel olarak biçimlendirilmiş yapay çevrede sürdürülen yaşamın getirdiği biyolojik değişimler olarak değerlendirebiliriz.

Ev ve bahçelerin oluşturduğu yerleşke, davetli ve davetsiz ortakçılar dahil olmak üzere yerleşimin tüm sakinlerini kış aylarında koruyordu. Yemeğin ufak tefek parçaları, artıkları veya bozulmuş gıdalar, ezilmiş ve dövülmüş bitki parçalarıyla hazırlanmış yemekler köpeklere uzatılır oldu ve neolitik çağın ilerleyen dönemlerinde evle bitişik ağıl tarzı yapılarla tutulan domuzlarla paylaşıldı. İnsan,

köpek ve domuzların aynı ortak (ve kıvam açısından giderek yumuşayan) bir diyeti paylaşması, bu türlerin tamamındaki grasilizasyonu [evrimsel sebeplerle kemik kitlesinin azalması], kafatası-yüz hatlarıyla dışlardaki küçülmeleri kısmen açıklayabilecek bir unsurdur.¹⁸

Evcilleşmenin insan ve hayvanlarda bıraktığı morfolojik ve fizyolojik sonuçların ötesinde, sistemli bir şekilde incelenmesi çok daha zor olan davranışsal ve duygusal değişimler yatmaktadır. Fiziksel ve kültürel alanlar birbiriyle yakından bağlantılıdır. Örneğin, acaba yerleşik hayata geçmiş, tahıl eken ve evin korunaklı ortamında yaşayan insanlar; evcilleştirdikleri hayvanlar gibi, duygusal tepkilerinde kayda değer bir kayıp yaşayarak etraflarındaki çevreye daha az dikkat eder olmuşlar mıdır? Eğer böyleyse, bu durum evcil hayvanlardaki gibi korku, saldırganlık ve kaçma tepkilerine yön veren limbik sistemin değişimiyle mi bağlantılıdır? Doğrudan bu soruya yanıt sunan hiçbir bulguya rastlamadığım gibi, bu soruyu objektif bir biçimde ortaya atmanın basit bir yolunu dahi tahayyül edemiyorum.

Tarımla ilişkilendirilmiş biyolojik değişimler söz konusu olduğunda, iki kat daha temkinli olmak zorundayız. Doğal seçim çeşitlilik ve kalıtım yoluyla işler ve tarımın ilk kez benimsenmesinden bu yana sadece 240 insan nesli geçmişken, yaygınlaşmasından sonraki kuşakların sayısı muhtemelen 160'ı geçmemiştir. Dolayısıyla henüz kapsamlı sonuçlar çıkaracak bir konumda değiliz.¹⁹ Öte yandan, bu ölçekteki meseleleri çözüme kavuşturma olanağına sahip olmasak da; yerleşik hayata geçişin, bitkilerle hayvanların evcilleştirilmesinin ve ağırlıkla tahıla dayanan bir beslenme düzeninin davranışlarımızı, alışkanlıklarımızı ve sağlığımızı nasıl şekillendirdiğinden biraz daha bahsetmemiz mümkün olabilir.

Evcilleştirilmemiz

Bir tür olarak kendimizi, evcilleştirme anlatılarının “fail”i olarak görmeye meyilliyizdir. Buğdayı, pirinci, koyunları, domuzları, keçileri “biz” evcilleştirmişizdir. Fakat meseleye biraz farklı bir açıdan dikkatle bakarsak asıl bizim evcilleştirdiğimiz söylenebilir. Michael Pollan kafasında bahçe işleriyle uğraşırken biçimlenmiş ani ve hafızalara kazınan bakış açısında meseleye böyle bakmaktadır.²⁰ Büyüyen patateslerinin

etrafındaki çalıları ayıklayıp toprağı çapaladığı anlardan birinde, far-
kında olmadan patatesin kölesi haline geldiğı kafasına dank edivermişti.
Oracıkta, elleri ve dizlerinin üzerinde, her gün yabancı otları ayıklıyor,
gübre döküyor, kökleri açıyor, koruyordu. Yani yakın çevreyi patates
bitkilerinin ütöfik beklentilerine göre yeniden şekillendiriyordu. Bu
açıdan bakıldığında, kim kimin buyruğunda sorusu adeta metafizik
bir meseleye dönüşmektedir. Evcilleştirdiğimiz bitkilerin yardımımız
olmadan yaşayamayacağı ne denli doğruysa, bir tür olarak varlığımızın
aynı şekilde bir avuç evcilleşmiş kültür bitkisine bağı olduğu da aynı
ölçüde gerçektir.

Hayvanların evcilleştirilmesine de tamamen aynı çerçevede yakla-
şabiliriz. Sığırlar ve diğer besi hayvanları bakılıp beslenirken, otlaklara
salınırken, yemlenirken ve korunurken aslında kimin kime hizmet ettiği
öyle basit bir mesele olmaktan çıkmaktadır. Evans-Pritchard'ın yalnızca
sığırcılıktan geçinen Nuer halkı üzerine yazdığı meşhur monografisinde
söyledikleri Pollan'ın patateslerle ilgili yorumlarına çok benzemektedir.

Nuerlerin ineklere yapışmış birer asalak olarak tanımlanabileceğı
söylenmiştir. Fakat aynı kendinden emin tonla asıl asalağın,
hayatlarını onların refahına harcayan Nuerlere yapışan inekler
olduğı da söylenebilir. İneklerin rahatı için damlar inşa eden,
ateş yakan, ahırları temizleyen, sağlıkları için köylerden kamp-
lara, kamplardan başka kamplara ve sonunda kamplardan tekrar
köylere göçen, onları korumak için vahşi hayvanlarla kapişan
ve süslemek için takılar yapanlar Nuerlerdir. İnekler Nuerlerin
kendilerini onlara adanmaları sayesinde tatlı, uyuşuk ve miskin bir
yaşam sürdürmektedir.²¹

Son tahlilde Pollan'ın patatesi, Nuerlerinse sığırları yediğini (tica-
retini yaptığını, takas ettiğini ve derisini tabakladığını) söyleyerek bu
mantık çizgisine pekâlâ itiraz edebilirsiniz. Nihai tasarruf gücünün
kimin elinde olduğı öyle şüphe duyulacak bir şey değildir. Fakat
bu mantık, patatesin ve ineğin hayatta olduğı müddetçe refahını ve
güvenliğini sağlamaya dönük zahmetli ve hassas bir rutinin parçası
olduğunu gözden kaçırmaktadır.

Dolayısıyla evcilleşmenin beyinlerimizi ve limbik sistemlerimizi
nasıl şekillendirdiğıyle ilgili geniş çaplı sorular henüz aydınlatılamı-

yor olsa da, geç neolitik dönemde, ev ortamında evcilleştirdiğimiz canlılarla aramızdaki ilişkinin yaşamımızı nasıl biçimlendirdiğinden bahsetmemiz mümkündür.

Öncelikle genel hatlarıyla, evcilleştirilmiş hayvanları olsun ya da olmasın bütün çiftçilerin yaşam dünyasını avcı-toplayıcılarınkıyla kıyaslayalım. Avcı-toplayıcı yaşam tarzını yakından gözlemleyenler, bu yaşamın ritminin nasıl kısa zaman aralıklarında girilen yoğun aktiviteler tarafından belirlendiğini görünce şaşkına dönmüşlerdir. Faaliyet yelpazesi son derece geniş olup (avcılık ve toplayıcılık, balıkçılık, ayıklama, tuzaklar ve setler kurma), şu veya bu biçimde mevcut gıda kaynaklarının doğal temposundan yararlanacak şekilde tasarlanmıştır. “Tempo” bence buradaki anahtar kelimedir. Avcı-toplayıcıların yaşamını, dikkatle gözlemeleri gereken bir dizi doğal ritim yönlendirmektedir: Av hayvanı (geyik, ceylan, antilop, domuz) sürülerinin hareketi; konaklama veya dinlenme yerlerinde yakalanması mümkün olan kuşların ve özellikle su kuşlarının mevsimlik göçleri; nehir akıntısıyla birlikte ya da ona ters yönde hareket eden eti yenebilir balık akınları; diğer rakipler gelmeden veya çürümeden önce toplanması zorunlu meyve ve yemişlerin olgunlaşma döngüleri ve avların, balıkların, kaplumbağaların ya da mantarların öngörülmedik bir biçimde ortaya çıktığı, hemen faydalanılması zorunlu anlar. Bu liste hemen hemen sonsuza dek uzatılabilir fakat tüm bu faaliyetin bazı yönleri öne çıkmaktadır. İlk olarak, her faaliyet farklı bir “alet çantası”na ihtiyaç duyar ve farklı yakalama yahut toplama tekniklerinde ustalaşmayı gerektirir. İkincisi, toplayıcıların uzun süre doğal hububatlardaki tahıl tanelerini topladığını ve bu amaçla neolitik alet çantasının parçası olarak gördüğümüz aletlerin nerdeyse hepsini (orakları, harman etmekte kullanılan hasır ve sepetleri, harman savurmaya yarayan tepsileri, havan ve bileği taşlarıyla diğer benzer gereçleri) önceden geliştirmiş olduğunu unutmamamız gerekir. Üçüncüsü, bu faaliyetlerin her biri belirgin biçimde farklı bir koordinasyon sorunu yarattığı için, işbirliğine giren grupla işbölümü hepsi için farklıdır. Son olarak, bu faaliyetler aynı alüvyonlu Mezopotamya topraklarındaki ilk köylerde olduğu gibi, her biri kendisine has mevsimsel döngülere sahip çeşitli gıda ağlarını (sulak alanlar, ormanlar, savan ve kurak alanlar) kapsamaktadır. Avcı-toplayıcıların hayatları bu ritimlere bağlı olsa da, onlar aynı zamanda doğanın önlerine

atabileceği dağınık ve sürekliliği olmayan nimetlerden yararlanmaya her an hazır çok yönlü ve fırsatçı kişilerdi.

Avcı-toplayıcı insanların etraflarındaki doğa hakkında derlediği bilgilerin düzey ve genişliği, botanikçilerle doğa bilimcilerini daima şaşırtmıştır. Geliştirdikleri bitki taksonomileri Linnaeus kategorilerine uymuyor olabilir, fakat hem daha pratik (yemesi güzel, yaraları iyileştirir, mavi boya yapmayı sağlar gibi) hem aynı ölçüde detaylıdır.²² Bunun tam zıttı bir biçimde Amerika'daki çiftçilik bilgisi en baştan itibaren, birçok şeyin yanı sıra mısırın ne zaman ekilmesi gerektiğini söyleyen *Çiftçilik Almanacağı* olarak şekillenmiştir. Bu bağlamda avcı ve toplayıcıların zihinlerinde almanaklarla dolu bir kütüphanenin olduğunu söylememiz mümkündür: Biri buğday, arpa ve yulaf diye alt bölümlere ayrılmış doğal tahıllarla ilgiliyken diğeri ormanlardaki yemişler ve meyvelerle ilgili olup, palamutlar, kayın ağaçlarının meyveleri ve çeşitli dutsu meyvelere ayrılmıştır. Bir diğer almanaksa kabuklular, yılanbalıkları, ringa balıkları ve alabalıklar diye ayrılmış balıkçılık almanığıdır. Bu gerçek bilgi hazinesinin geçmiş deneyimleri yansıtan tarihsel derinliği kadar şaşırtıcı ve hayranlık uyandırıcı olan bir şey daha varsa, o da hepsinin tümüyle topluluğun kolektif belleği ve sözlü geleneğinde korunup saklanmış olmasıdır.

Tempo kavramına dönecek olursak; avcı ve toplayıcı insanların bir dolu doğal ritimden oluşmuş, vuruşları belirgin bir metronoma göre hareket ettiğini düşünebiliriz. Çiftçiler, özellikle de sabit tarımla uğraşıp hububat ekenler, büyük oranda tek bir gıda ağının içine hapsolmuş durumdadır ve rutinleri onun hususi temposuna bağlıdır. Bir avuç ürün türünü başarılı bir şekilde hasat etmek kesinlikle zahmetli ve karmaşık bir faaliyettir fakat genelde bu süreci belirleyen, basat bir nişasta bitkisinin gereksinimleri olur. Karmaşıklık anlamında, modern montaj hattındaki tekrarlı çalışma hububat-tahıl çiftçiliğinden ne kadar farklıysa, avcı-toplayıcılığın da tahıl çiftçiliğinden aynı ölçüde farklı olduğunu söylemek abartı olmayacaktır. Bu süreçteki her adım, odak noktasında ciddi bir daralma ve işin önemli ölçüde basitleşmesi anlamına gelmiştir.²³

O halde nihai ifadesini sabit tarla tarımında bulan haliyle bitkilerin evcilleştirilmesi bizi, çalışma hayatımızı, yerleşim örüntülerimizi, toplumsal yapımızı, evin inşa edilmiş ortamını ve dini yaşantımızın

büyük kısmını düzenleyen senelik bir rutinler dizisine hapsetmiştir. Toprağın (ateşle, sabanla, tırmıkla) temizlenmesinden tohumların ekilmesine, çalıların ayıklanmasına, sulamaya, ürün olgunlaştıkça gösterilen kesintisiz ilgiye varıncaya dek, zaman çizelgemizin büyük kısmını başat kültür bitkisi düzenlemektedir. Hasadın kendisiyse (hemen hepsi tarihsel olarak “kadın işi” görülen) başka bir rutin dizgesini harekete geçirir: söz konusu tahıl bitkileriye ekinin biçilmesi, demetlenmesi, dövülmesi, samanının ayrılması harman edilmesi, kalburdan geçirilmesi, kurutulması ve tasnif edilmesi. Son olarak tahılların her gün tüketime hazırlanması (yıl boyunca süren dövme, öğütme, ateş yakma, pişirme ve fırınlama faaliyetleri) evin temposunu belirlemektedir.

Bana göre bu kılı kırk yaran, zahmetli, iç içe geçmiş ve zorunlu yıllık yahut günlük rutinler, “uygarlaştırıcı süreçler” üzerine hazırlanacak herhangi bir kapsamlı değerlendirmenin merkezine yerleşecektir. Ziraatçıları koreografisi en ince detaya kadar belirlenmiş bir dansın rutinine mahkûm eder, bedenlerini biçimlendirir, evin mimarisini ve bölümlerinin yerleşimini şekillendirirler. Belli bir işbirliği ve koordinasyon örüntüsünü dayatırlar. Bu bakımdan aynı metaforla devam edersek, evin arka planında çalan müziğin ritmidirler. *Homo sapiens*’in tarıma geçerek attığı ve kaderini tayin eden adımla birlikte türümüz, davranışlarımıza esas olarak birkaç bitkinin, Mezopotamya örneğindeyse buğday ve arpanın buyurgan genetik mekanizmaların yön verdiği katı bir manastıra kapanmıştır.

Norbert Elias ikna edici bir şekilde, “uygarlaştırıcı süreç” diye adlandırdığı karşılıklı uzlaş ve kısıtlama halinin, ortaçağ Avrupa’sında nüfusun giderek yoğunlaşmasıyla güçlenen bağımlılık zincirlerinin etkisiyle ilerlediğini söylemiştir.²⁴ Fakat Elias’ın tarif ettiği toplumsal değişimler henüz yaşanmadan binlerce yıl önce (ve limbik sistemimizdeki farazi değişimlerden ayrı olarak), türümüzün büyük kısmı çoktan disiplin altına girip ektiğimiz tahılların metronomuna tabi hale gelmişti.

Bir kez tahıllar antik çağda Ortadoğu’da temel gıda kaynağına dönüşür dönüşmez zirai takvimin nasıl kamusal törenlerin büyük kısmını belirler hale geldiği şaşırtıcıdır: rahiplerin ve kralların öncülüğünde yapılan toprağı sürme törenleri, hasat ayinleri ve kutlamaları, hasatta bolluk için edilen dualar ve verilen kurbanlar, belli tahıllar

için tanrılar... İnsanların akıl yürütmek için kullandığı metaforlara giderek evcilleştirilmiş tahıllarla evcil hayvanlar damga vurmaya başlamıştır: “Ne ekersen onu biçersin” ya da “yalancı çoban” olmak gibi. Eski Ahit’te bu tür imgelerin kullanılmadığı bir pasaja rastlamak çok güçtür. Geçim ve hayatın törensel yönünün ev etrafında kodlanması, *Homo sapiens*’in evcilleşmeyle birlikte bir dolu yabancı bitkiyi bir avuç tahılla, bir dolu yabancı hayvanı da bir avuç evcil hayvanla takas ettiğinin güçlü bir kanıtıydı.

Geç neolitik dönemdeki devrimi, büyük ölçekli toplumların ortaya çıkmasına yaptığı tüm katkıya rağmen, vasıfsızlaştırıcı bir süreç olarak görme eğilimindeyim. Adam Smith’in işbölümü sayesinde verimliliğin artmasını açıklarken verdiği simgesel örnek iğne fabrikasıydı. Burada iğne üretim süreci, her küçük aşamasını farklı bir işçinin yapacağı biçimde parçalara ayrılmıştı. Alexis de Tocqueville *Ulusların Zenginliği*’ni olumlu bir tavırla okumuş ama şunu sormuştu: “Yaşamının yirmi yılını iğnelerin başına ufak toplar takarak harcamış bir insandan ne beklenebilir?”²⁵

Bu, uygarlığı mümkün kıldığı söylenen bir atılım hakkında fazlaca kasvetli bir bakış açıysa da; en azından bu atılımın türümüzün doğaya ilgisi ve ona dair sahip olduğu pratik bilgide, beslenmesinde, kullandığı mekânda ve belki de hayatındaki törenlerin zenginliğinde bir daralma anlamına geldiğini teslim edelim.

Zoonozlar: Kusursuz bir Epidemiyolojik Fırtına

Angarya ve Tarihi

Zirai hayvancılık (yani sürülen tarlalar ve evcil hayvanlar) Mezopotamya ve Bereketli Hilal'in büyük kısmına, henüz devletler ortaya çıkmadan çok önce hâkim olmuştu. Tarımın çekilen taşkın alanlarında yapıldığı istisnalar haricinde bu durum, bana göre hâlâ tatmin edici bir şekilde açıklanamamış bir ikilemdir. Topluca kafalarına silah dayanmadıysa neden akli başında toplayıcılar sabit tarlalarda yapılan tarımın ve hayvancılığın getirdiği sayısız angarya işi tercih etmişti ki? Çağımızın kaynakları kıt ortamlarda yaşamak zorunda kalmış avcı-toplayıcı toplulukları bile, zamanlarının sadece yarısını geçimlik çalışma diye adlandırdığımız işlere ayırmaktadır. Mezopotamya'da avcı ve toplayıcılıktan eksiksiz bir zirai yaşama nasıl geçildiğinin adım adım gözlenebileceği ender arkeolojik alanlardan birini (Ebu Hureyra) inceleyenlerin söylediği gibi, "her mevsim kendisine çeşitli yabani gıdalar sunan verimli bir bölgede bulunan bir avcı-toplayıcının, kalori aldığı temel gıdaları kendi rızasıyla ekmeye başlamış olması pek ihtimal dahilinde değildir. Alacakları her birim enerji için yatırımları gereken enerji çok yüksek olurdu."¹ Vardıkları sonuca göre onların "kafalarına dayanmış silah" Genç Dryas dönemindeki (MÖ 10.500 – 9600) soğuk hava dalgasının yabani bitkilerin bolluğunu azaltması ve bunun, komşu bölgelerdeki düşman toplulukların varlığıyla birleşerek hareketliliklerini kısıtlamasıydı. Önceden de belirtildiği gibi bu açıklama gerek bulguları gerekse mantığı açısından hararetli tartışmaların konusudur.

Yedi bin yılı aşkın bir süre zarfında, insanları hâkim geçinme tarzı olarak tarıma geçmeye neyin zorladığıyla ilgili tartışmalara bırakın

çözüm bulmayı hakemlik yapacak bir konumda bile değilim. Uzun süre kabul görmüş ve adeta ortodoks bir tutuma dönüşmüş açıklama, nerdeyse altı bin yılı kapsayan bir süre zarfında geçimin yoğunlaştığını söyleyen ve entelektüel anlamda tatmin edici olan anlatıydı. Yoğunlaşmanın ilk sinyali, alt tropik düzeylerde daha çeşitli geçim kaynaklarından yararlanıldığına gönderme yapma maksadıyla “geniş spektrum devrimi” diye adlandırılmıştı. Bereketli Hilal’de dönüşümü başlatan şey, yabani protein kaynağı olan yaban öküzü, yaban eşeği, alageyik, deniz kaplumbağası, ceylan gibi büyük av hayvanlarının (belki aşırı avlanma sonucu?) giderek azalmasıydı. Farklı bir metafor kullanırsak ilk avcılar için bunlar adeta “alçak dallardaki meyveler” olmuştu. Bu durumun, belki nüfus artışının yarattığı baskıyla da ortaya çıkan sonucu olarak insanlar, bol miktarda bulunsa da elde edilmesi daha fazla emek gerektiren, belki daha az arzulanan ve/veya besleyici olan kaynaklardan yararlanmaya itilmişti. Bu geniş spektrum devrimiyle ilgili bulgulara tüm arkeolojik kayıtlarda rastlanmaktadır: Kalıntılar arasında büyük vahşi hayvanların kemikleri azalırken nişastalı bitki parçalarının, kabuklu canlıların, küçük kuş ve memelilerin, sümüksü böceklerin ve midyelerin kalıntıları baskın hale gelmiştir. Bu ortodoksinin kurucularına göre, geniş spektrum devrimiyle tarımın benimsenmesinin altında aynı, hatta küresel bir mantık yatmaktaydı. Nüfustaki küresel artış, özellikle MÖ 9600’den sonra iklimin düzelmesi ve büyük av hayvanlarının azalmasıyla birleşince (Ortadoğu ve Yeni Dünya’da kesin bulgulara dayanmaktadır), avcılar ve toplayıcıları toplama faaliyetlerini yoğunlaştırmaya itmiştir. Çevrelerindeki kaynakların taşıma kapasitesine her zamankinden daha yoğun bir şekilde yüklendiklerinden, geçimleri için daha sıkı çalışmak zorundalardı. Dolayısıyla bu bakış açısına göre geniş spektrum devrimi, saban tarımıyla hayvan yetiştiriciliğinin çok daha aralıksız uğraşında mantıki sonucuna ulaşacak olan angaryadaki uzun soluklu artışın ilk adımıydı. Bu anlatının birçok versiyonunda, geniş spektrum devrimi ve tarım beslenmeye de zarar vermiş, sağlıksızlığa ve yüksek ölüm oranlarına yol açmış şeylerdir.

Geniş spektrum devrimini açıklamak için artan nüfusun çevrenin taşıma kapasitesi üzerinde yarattığı basıncın ön plana çıkarılması, birçok bölgede mevcut bulgularla çelişir niteliktedir. “Devrim” görünüşe göre

kaynaklar üzerindeki nüfus basıncının zayıf olduğu yerlerde yaşanmıştır. Ayrıca MÖ 9600 sonrasındaki daha ılıman ve sulak koşullar sayesinde, alüvyonlu Mezopotamya topraklarında olduğu gibi kolaylıkla toplanabilecek bitkilerin bollanmış olması de ihtimal dahilindedir; ne var ki bu, arkeolojik kayıtlarda gözlenen besin eksiklikliğini açıklamamaktadır. Geniş spektrum devriminin gerçekliği konusunda şüphe yoktur fakat mesele sebeplerini veya sonuçlarını anlamaya geldiğinde jüri hâlâ son sözünü söylememiştir.

Fakat üç veya dört binyıl sonra tarımın gerçek anlamda gelişimi söz konusu olduğunda jürinin kararı nettir. Artan bir nüfus basıncı altında, yerleşik avcılar ve toplayıcılar hareket etmekte giderek daha fazla zorlanmış ve daha fazla emek harcama pahasına bulundukları çevreden daha fazla kaynak çıkarmak zorunda kalmış, böylece birçok büyük av hayvanı azalmış veya yok olmuştur. O halde bunun, İngiliz liberallerinin anlattığı, insanların icatlarından ve ilerlemelerinden bahseden öyküyle hiçbir alakası yoktur. Ekim teknikleri uzun süredir bilinmekte ve zaman zaman kullanılmaktaydı. Yabancı bitkiler düzenli surette toplanıyor, tohumları saklanıyordu. Tahılları işlemek için kullanılan araç gereçlerin hepsi hazırda. Hatta ihtiyat amacıyla birkaç hayvan esaret altında tutuluyordu. Yine de gerektirdikleri onca işten ötürü, hâkim geçinme pratikleri olarak bitki ekiminden ve hayvan bakımından olabildiğince uzak duruluyordu. Bu işin büyük kısmı, sadeleştirilmiş ve insan yapısı bir toprak parçasından kovulan doğanın oraya geri dönmelerini engelleme ihtiyacından kaynaklanıyordu: Tek ünlü tarlalar onları tehdit eden diğer bitkiler (ayrık otları), kuşlar, otlayan hayvanlar, kemirgenler, böcekler ve pas hastalığıyla diğer bulasıcı mantarlardan korunmalıydı. İşlenmiş zirai topraklar emek yoğun alanlar olmanın dışında kırılğan ve savunmasızdı.

Geç Neolitik Dönemin Çoktörlü Yerleşim Kampı: Kusursuz Bir Epidemiyolojik Fırtına

Dikkatli bir tahmine göre, dünya nüfusu MÖ 10.000'de dört milyon civarındaydı. Koskoca beş bin yılın ardından, MÖ 5000'de ancak beş milyona çıkabilmişti. Bu rakam neolitik devrimin getirdiği uygarlaşma

kazanımları, yani yerleşik hayat ve tarım karşısında çok da büyük bir nüfus patlaması sayılmaz. Buna karşılık sonraki beş bin yıllık süreçte dünya nüfusu yirmi kat artarak yüz milyonun üzerine çıkmıştı. Dolayısıyla beş bin yıllık neolitik dönüşüm adeta demografik bir dar boğaz olup, üreme düzeyinin neredeyse durağanlaştığına işaret etmekteydi. Artış oranları, nüfusun kendi kendisini yenilediği düzeyin sadece biraz üstünde (örneğin yüzde 0,015) olsaydı dahi, toplam nüfusun bu beş binyılda iki katının üzerine çıkması gerekirdi. Geçim tekniklerinde insanların gözle görülür biçimde ilerlediği fakat uzun süre demografik bir durgunluğun hâkim olduğu bu çelişkili durumun muhtemel izahı, epidemiyolojik olarak bunun insanlık tarihindeki en ölümcül dönem olmasıydı. İddiaya göre Mezopotamya, tam da neolitik devrimin etkilerinden ötürü nüfusu tekrar tekrar kıran kronik ve akut bulaşıcı hastalıkların odak noktasına dönüşmüştü.²

Bu tür hastalıklar, kötü beslenmenin aksine insan kemiklerinde nadiren belirgin izler bıraktıklarından ötürü, arkeolojik kayıtlarda bulgulara rastlamak çok güçtür. Bana göre salgın hastalıklar, neolitik dönemle alakalı arkeolojik kayıtların “en gürültülü” sessizliğidir. Arkeoloji sadece topraktan çıkardığı şeyleri değerlendirebilir ve bu örnekte somut kanıtların ötesinde akıl yürütmek zorundayız. Her şeye rağmen, ilk nüfus merkezlerinin yaşadığı ani yıkımlarda çoğu kez mahvedici salgın hastalıkların rol oynadığını varsaymak için sağlam sebepler vardır.³ Öncesinde önemli boyutta bir nüfusa ev sahipliği yapmış alanların aniden ve başka bir biçimde açıklanamayan sebeplerle terk edildiğini gösteren bulgulara sıklıkla rastlanmaktadır. Olumsuz iklim değişikliklerinde yahut toprağın tuzlandığı durumlarda nüfusun azalması beklenen bir durumdur fakat bu tür vakalarda azalmanın bölgenin genelinde ve daha aşamalı bir şekilde yaşanması beklenir. Kalabalık nüfus alanlarının birden bire terk edilmesi veya yok olmasını açıklayan başka etmenler de vardır elbette: iç savaş, fetihler, su baskınları. Ancak neolitik devrimin tamamen yeni ve özgün bir kalabalıklaşmayı mümkün kıldığı düşünüldüğünde, en olası şüpheli salgın hastalıklardır. Yazılı kaynakların, ortaya çıkmasından itibaren hastalıkların ne derece yıkıcı etkiler doğurduğunu kayda geçirmiş olmaları bu kanıyı güçlendirmektedir. Bu bağlamda salgın hastalıkların anlamı sadece *Homo sapiens*’le

sınırlı değildir. Salgınlar çoktörlü neolitik yerleşim kampında toplanmış evcil hayvanları ve ekinleri de etkilemiştir. Sürülerini veya tarlalarını kırıp geçiren bir hastalık halkı, doğrudan onları tehdit eden bir veba salgını kadar yıkıma uğratabilir.

Ne var ki, yazılı kayıtların erişilebilir hale gelmesiyle, ölümcül salgınlar hakkında bol miktarda bulguya erişmekteyiz ve bu kanıtları, ihtiyatlı bir biçimde, daha önceki dönemlere dair de göz önüne alabiliriz. Gılgamış Destanı bize belki de en güçlü kanıtı sunmaktadır: Destanın kahramanı, muhtemelen salgından ölmüş cesetler Fırat Nehri'nden aşağıya yüzerken, namının ölümünden sonra da yaşayacağını iddia eder. Görünüşe göre Mezopotamyalılar sürekli ölümcül salgınların tehditkâr gölgesi altında yaşamıştı. Kitlesel hastalıkları uzak tutmak için tasarlanmış tıslımları, özel duaları, koruyucu bibloları ve “şifacı” tanrıçalarla (en meşhurları Nippur’da bulunan) tapınakları vardı. Elbette bunlar o dönemde çok anlaşılmış olaylar değildi. Tanrıların “açlık”ı ve günah keçisi bulup onu kurban etmenin de dahil olduğu çeşitli ayinlerle kefareti ödenecek bir günahın cezası olarak görülüyorlardı.⁴

İlk yazılı kaynaklardan açıkça anlaşılan bir başka şey de Mezopotamya’nın ilk yerleşimcilerinin salgın hastalıkların yayılmasını sağlayan “bulaşma” ilkesinin ne olduğunu kavramış olduklarıydı. Bunun mümkün olduğu durumlarda, belirgin hale gelmiş ilk vakaları karantinaya alacak adımlar atıp onları evlerine kapatıyor, kimsenin girip çıkmasına izin vermiyorlardı. Uzun yollardan gelmiş gezginlerin, tüccarların ve askerlerin hastalık taşıyabileceğini biliyorlardı. Hastalığı yalıtma ve salgından kaçınmaya dönük pratikleri, Rönesans dönemi limanlarındaki kimsesiz hastanelerinde uygulanan karantina prosedürlerinin öncüsü olmuştu. Bulaşıcı hastalıkları kavramış olduklarını sadece hastalığa yakalanmış insanlardan değil onların bardakları, çanakları, kıyafetleri ve çarşaflarından da uzak durmalarından anlıyoruz.⁵ Seferden dönen ve hastalık taşıdığından şüphelenen askerler, kente girmeden önce kıyafetlerini ve kalkanlarını yakmak zorundaydı. Tecrit ve karantina işe yaramadığında, kentten kaçabilenler ölenleri ve hastaları geride bırakıyor, kente ancak salgın bittikten çok sonra dönüyorlardı. Muhtemelen bu yolla salgınları sık sık çevre alanlara taşıyor, yeni karantinalara ve kaçışlara sebep oluyordular. Kanaatimce

kalabalık alanların terk edilmesiyle sonuçlanan eski ve yazıya aktarılmamış hadiselerin büyük kısmı siyasi sebeplerden değil hastalıklardan ötürü yaşanmıştı.

MÖ 4. binyılın ortalarından önce insanlarda, evcil hayvanlarda ve evcilleştirilmiş bitkilerde görülen hastalıklarda patojenlerin oynadığı rolle ilgili bulgular ister istemez spekülatif bir nitelik taşımaktadır. Fakat yazılı kaynaklar çoğaldıkça, salgınlara ilişkin kanıtlar da çoğalmaktadır. Karen Rhea Nemet-Nejat metinlerde tüberküloza, tifüse, hıyarcıklı vebaya ve çiçek hastalığına göndermeler yapıldığını savunmaktadır.⁶ Birçok kaynakta doğrulanmış en eski hadiselerden biri, MÖ 1800’de Fırat Nehri üzerindeki Mari’de gerçekleşmiş mahvedici salgındır. Hastalığın ne olduğu genelde belirsiz olsa da salgın vakalarının listesi bir hayli uzundur. MÖ 701’de Asur kralı II. Sargon’un oğlu Sanherib’in ordusunu yok etmiş olan, Eski Ahit’in vebalarla ilgili ayetlerinde de bahsi geçen salgının bugün, sefere çıkmış orduların başına geçmişten beri bela olmuş tifüs yahut kolera olduğu düşünülmektedir. Sonraki dönemlerde MÖ 430’da Atina’yı felç etmiş ve Thukididis’in hafızalara kazınmış betimlemeleriyle tarihe geçen salgın, Roma’daki Antonine ve Justinianus vebaları, erken dönem “imparatorluk” tarihlerinin yazımında belirleyici bir rol oynamıştır. Bu geç dönemlerde nüfusun kalabalıklaşmış olduğu ve ticaretin daha uzun mesafeler arasında yapıldığı dikkate alındığında, salgınların eskiye kıyasla daha fazla insana ve alana yayıldığına hiç şüphe yoktur. Yine de MÖ 4. binyılın sonlarında Mezopotamya tarihsel açıdan salgınlar için yeni bir ortamdı. MÖ 3200 yılına gelindiğinde Uruk yaklaşık yirmi beş ila elli bin arasındaki sakini, evcil hayvanları ve ekili arazileriyle dünyanın en büyük kentiydi ve erken Obeyt dönemindeki toplu alanları solda sıfır bırakmaktaydı. Demografik açıdan en kalabalık alan olduğundan, güney alüvyonları salgınlara karşı özellikle savunmasızdı. Akadlıların salgın hastalığa verdiği ismin “kelime anlamı ‘kesin ölüm’ demektir ve insanlar kadar hayvanlar arasında görülen salgınlar için de kullanılıyordu.”⁷ Bu nüfus yoğunluğu ve eşi görülmemiş ticaret hacmi, şimdi açıklayacağımız üzere, kalabalıklaşmanın yarattığı hastalıklar karşısında o güne dek eşi benzeri görülmemiş bir kırılma yarattı.

Henüz evcilleştirilmiş bitkiler yaygın bir şekilde ekilmeden önce, sırf yerleşik hayatın kendisi dahi barındırdığı kalabalık nüfus sayesinde, patojenler için ideal “beslenme ortamları” yaratmıştı. Alüvyonlu Mezopotamya topraklarında büyük köylerle küçük kasabaların gelişimi, nüfus yoğunluğunda *Homo sapiens*’in daha önce deneyimlediklerini on hatta yirmi kat aşan bir artış oluşturmuydu. Kalabalıklaşma ve hastalıkların yayılması hayli basit bir mantığa sahiptir. Mesela on tavuklu bir kümes düşünün ve tavuklardan biri dışkı yoluyla yayılan bir parazit kapmış olsun. Bir süre sonra, kümesin boyutuna, tavukların hareketlerine ve bulaşma kolaylığına göre başka bir tavuk daha hastalığa yakalanacaktır. Şimdi aynı kümeste on değil beş yüz tavuk olduğunu düşünelim. Bu durumda hastalığın bir başka kuşa geçme ihtimali en az elli kat veya üstü oranda artacaktır. Şimdi dışkısında parazit bulunan tavuk sayısı iki olmuştur ve bu yeni bir bulaşma ihtimalini iki katına çıkarır. Unutmayın ki yalnızca kümesteki nüfusu değil dışkı miktarını da elli kat artırmış olduk. Bu durumda, kümes ne kadar küçük olursa o kadar kısa sürede diğer kuşların patojenden uzak kalma ihtimali sıfıra yaklaşır.

Elimizdeki mesele çerçevesinde bu kalabalıklaşma ve hastalık arasındaki mantığı *Homo sapiens*’e uyarlıyoruz fakat bu mantık aynı yukarıdaki örnek gibi, hastalığa duyarlı bitki ve hayvanların kalabalıklaşması için de geçerlidir. Kalabalıklaşma olgusu aynı şekilde kuş, koyun, balık, reneyiği ve ceylan sürüleri ile hububat tarlaları için de geçerlidir. Genetik benzerlikleri ne kadar fazla (yani varyasyon ne kadar az) olursa, hepsinin aynı patojene duyarlı olma ihtimali o kadar büyük olur. İnsanlar uzun mesafeli yolculuklara başlamadan önce belki de hastalıkların uzak mesafelere taşınmasını sağlayan başlıca vektör birlikte yuva kuran ve kalabalık sürüler halinde uzun mesafeler kat eden göçmen kuşlardı. Hastalıkların asıl yayılma vektörleri henüz anlaşılmamışken, bulaşıcı hastalıklarla kalabalıklaşma arasındaki bağlantı bilinen ve dikkate alınan edilen bir şeydi. Avcılar ve toplayıcılar büyük yerleşimlerden uzak duracak kadar durumun farkındaydı ve dağınık yaşam uzun süre boyunca salgın hastalıklara yakalanmaktan kaçınmanın bir yolu olarak görülmüştü. Ortaçağın sonlarında Oxford ve Cambridge, vebanın ilk emareleri görüldüğü anda öğrencilerin gönderildiği kırsal alandaki

veba evlerini hazır bulunduruyordu. Bir yerde toplu halde bulunmak ölümcül olabiliyordu. Dolayısıyla I. Dünya Savaşı'nın sonlarında siperler, terhis kampları ve asker nakliyatı yapan gemiler 1918'deki kitlesel ve ölümcül grip salgını için ideal koşulları sağlamıştı. Kalabalığın bir yerde toplandığı sosyal alanlar (panayırlar, askeri kamplar, okullar, hapishaneler, yoksul kenar mahalleleri, Mekke'ye yapılan hac yolculuğu gibi kutsal seyahatler) tarihsel olarak bulaşıcı hastalıkların yerleştiği ve başka yerlere yayılmasına vesile olmuş mevkilerdi.

Yerleşik hayatın ve onun sayesinde mümkün hale gelen kalabalıklaşmanın önemi ne kadar vurgulansa azdır. Yani özel olarak *Homo sapiens*'e uyum sağlamış mikro-organizmaların sebep olduğu bulaşıcı hastalıkların hepsi son on bin yıl, büyük bir bölümü ise son beş bin yılda ortaya çıkmıştır. Bunlar, en güçlü ifadeyle, birer “uygarlaşma etkisi”ydi. Tarihsel anlamda yeni sayılan bu hastalıklar (kolera, çiçek, kabakulak, kızamık, grip, suçiçeği ve belki sıtma) sırf kentleşmenin ve (göreceğimiz üzere) tarımın başlangıcı sonucu ortaya çıktı. Çok yakın zamana dek bu hastalıklar topluca, insanların ölüm sebeplerinden en önemlisini temsil ediyorlardı. Yerleşik hayata geçmemiş insanların kendi parazitleri ve hastalıkları yok değildi, ancak bunlar kalabalıklaşmanın getirdiği hastalıklardan ziyade, uzun kuluçka süreleriyle ve/ya insan dışı konaklarla karakterize olmuş tifo, amipli dizanteri, herpes, trahom, küzzam, şistozomiyas, filaryaz gibi hastalıklardı.⁸

Kalabalığın getirdiği hastalıklar aynı zamanda yoğunluğa bağlı hastalıklar veya günümüzün kamu sağlığı hizmetlerindeki jargonla akut topluluk enfeksiyonları olarak da adlandırılmaktadır. İnsan konaklara bağımlı hale gelmiş birçok viral hastalığın bulaşma biçimi, infektivite süresi ve enfeksiyondan sonra kazanılan bağışıklık süresini bilmemiz durumunda, enfeksiyonu yeni konaklar bulamayıp yok olmaktan alıko-yacak gerekli asgari nüfusu hesaplamak mümkündür. Epidemiyologlar 18. ve 19. yüzyıllarda dış dünyadan yalıtık Faroe Adaları'ndaki kızamık örneğinden bahsetmeyi çok sever. Denizcilerin getirdiği salgın 1781'de adaları mahvetmiştir ve sağ kalanların kazandığı ömür boyu bağışıklık sayesinde ada altmış beş yıl boyunca yani 1846'ya kadar kızamıktan uzak bir hayat yaşamıştır. Fakat 1846'da adaya tekrar uğrayan hastalık birinci salgından sağ kurtulmuş yaşlı nüfus hariç herkese tekrar bulaşmıştır.

Otuz yıl sonra yaşanan bir başka salgın sadece otuz yaş altındakilere bulaşmıştır. Epidemiyologlar hususi olarak kızamık için, hastalığın yılda en az üç bin yeni duyarlı konak bulabilmesi durumunda sürekliliğini koruyabileceğini ve kabaca 300 bin kişilik bir nüfusta bu konak sayısına ulaşılabilceğini hesaplamışlardır. Bu eşiğin çok altında kalan nüfusuyla Faroe Adaları, her salgın için kızamık mikrobunu baştan “ithal etmek” zorunda kalmıştır. Elbette bunun bir anlamı da şudur: Neolitik dönemin nüfus birikiminden önce bu hastalıkların hiçbiri var olamazdı. Bu durum ayrıca Yeni Dünya’daki nüfusun neden genel olarak bu denli sağlıklı olduğunu ve Eski Dünya’dan gelen patojenlere gösterdikleri kırılganlığı da açıklamaktadır. MÖ 13000 civarında Bering Boğazı’ndan birkaç dalga halinde geçmiş gruplar, kıtaya bu hastalıklar ortaya çıkmadan önce ve her halükârda kalabalıklaşmanın getirdiği hastalıklardan herhangi birini taşıyamayacak kadar küçük sayılarla gelmişlerdi.

Neolitik dönem epidemiyolojisi üzerine yapılacak bir değerlendirme, evcilleştirilmiş canlıların oynadığı temel role değinilmediği sürece eksik kalacaktır: besi hayvanları, ortakçılar ve ekilen tahıllarla baklagiller. Burada da temel kalabalıklaşma ilkesi yürürlüktedir. Neolitik dönem sadece insanları eşi görülmedik ölçeklerde bir araya toplamakla kalmamış; aynı zamanda koyunları, keçileri, sığırları, domuzları, köpekleri, kedileri, tavukları, ördekleri ve kazları da eşi görülmedik bir seviyede yan yana getirmiştir. Hâlihazırda “sürü” hayvanları oldukları oranda, kalabalıklaşmanın getirdiği türlerine özgü patojenleri zaten taşımaktaydılar. İlk kez, evin etrafında toplanıp birbirleriyle sürekli yakın temasa geçince bir dolu bulaşıcı organizmayı hemen paylaşır hale geldiler. Tahminler çeşitlilik arz etmektedir fakat insanda rastlanmış bilinen 1 milyon 400 bin patojenik organizmadan sekiz ila dokuz yüz bin arası, insan dışı konaklarda ortaya çıkmış *zoonotik* hastalıklardır. Bu patojenlerin çoğunda, *Homo sapiens* nihai konak niteliğinde bir “çıkamaz sokaktır”; çünkü insanlar bunları insan olmayan başka bir canlıya bulaştıramamaktadır.

Yani çokturlu yerleşim kampı sadece bir dolu memelinin oluşturduğu tarihsel bir buluşma ve daha önce hiç görülmemiş bir yakınlaşmadan ibaret değildi; aynı zamanda onlardan beslenen çok çeşitli bakteri,

protozoa, parazit ve virüsün de toplandığı bir yerdi. Bu haşşere yarışının galipleri, her zamanki gibi evdeki yeni konaklarına hızla uyum sağlayıp çoğalabilen patojenler olmuştu. Yaşanan şey patojenlerin ilk kez türden türe geçiş sınırını kitlesel biçimde aşması ve böylece başlı başına yeni bir epidemiyolojik düzenin ortaya çıkmasıydı. Doğal olarak bu sınır ihlalinin anlatısı *Homo sapiens*'in (dehşete düşmüş) perspektifinden aktarılmıştı. Oysa yaşananlar koyun ve keçi gibi eve nihayetinde gönüllü olarak katılmamış canlılar açısından da kesinlikle daha az kasvetli sayılamazdı. Tüm olan bitenin bilgisine sahip ve ukala bir keçinin, neolitik dönemde yayılan hastalıkların tarihini nasıl anlatacağını okurun hayal gücüne bırakıyorum.

Evcil hayvanlarla ortakçıların evde paylaştığı hastalıkların listesi nicel anlamda dudak uçuklatıcıydı. Artık çağdışı kalmış ve şimdi kesin daha da uzamış bir listeye göre, biz insanların kümes hayvanlarıyla yirmi altı, fare ve sıçanlarla otuz iki, atlarla otuz beş, domuzlarla kırk iki, koyun ve keçilerle kırk altı, sığırlarla elli ve üzerinde en çok uğraştığımız, ilk evcilleştirdiğimiz hayvanlar olan köpekle altmış beş ortak hastalığı bulunuyor.⁹ Kızamığın koyun ve keçilerde rastlanan sığır vebası virüsünden, çiçek hastalığının develerin evcilleştirilmesinden ve ineklerde rastlanan çiçek hastalığını taşıyan bir kemirgen atadan, gribinse yaklaşık dört bin beş yüz yıl önce su kuşlarının evcilleştirilmesinden geldiği düşünülmektedir. İnsanlar ve hayvanların daha uzun mesafeler kat edip uzaktaki gruplarla daha sık temas kurmalarıyla, türden türe atlayan yeni zoonozların çoğalışı sürdü. Bugün de sürmeye devam etmektedir. Bu durumda dünyanın muhtemelen en büyük, en kalabalık ve tarihsel olarak en köklü *Homo sapiens*, domuz, tavuk, kaz, ördek yoğunlaşmasına ve vahşi hayvan piyasalarına ev sahipliği yapan Güneydoğu Çin'in, özellikle de Guangdong bölgesinin, aynı zamanda yeni domuz ve kuş gribi türlerinin içinde döllendiği en büyük küresel petri kaplarından biri olmasında şaşılacak bir yan yoktur.

Geç neolitik dönemin hastalık ekolojisi, basitçe insanlarla evcilleştirdikleri hayvanların sabit yerleşimlerde kalabalık halde toplanmalarının sonucu değildi. Daha çok ekolojik bir birim olarak tüm ev yerleşkesinin yarattığı bir etkiydi. Toprağın tarıma ve yeni evcilleştirilmiş hayvanların otlamasına açılması; eski ekolojik örüntü zarara uğradığından yeni

bitki ve hayvan türlerinin, böceklerin ve mikro-organizmaların akın ettiği daha çıplak topraklarıyla, daha fazla güneş ışığı alan yepyeni bir ekolojik niş ve tamamen yeni bir çevre yaratmıştı. Bu dönüşümün bir bölümü, örneğin ekinler söz konusu olduğunda, bilinçliydi; fakat büyük kısmı evin icat edilmesinin yarattığı ikincil ve üçüncül seviyeden yan etkiler niteliğindeydi.

Bu yan etkilerin simgesi niteliğindeki şey, hayvan ve insanlara ait atıkların özellikle de dışkıların bir yerde toplanmasıydı. Yerleşik insanlarla besi hayvanlarının görece hareketsiz oluşu ve atıklarının tek yerde toplanması, tekrar tekrar aynı türden parazitlerin bulaşmasına kapı aralıyordu. Sıklıkla hastalık taşıyıcısı olan sivrisinekler ve eklem bacaklılar, üremek ve beslenmek için atıkları ideal bir yer olarak bellemişti. Bunun tam tersi biçimde, avcı-toplayıcıların oluşturduğu hareketli gruplar, parazitlerin üreyemeyeceği yeni ortamlara geçerek genelde onları arkalarında bırakmaktaydı. Sabitleşir sabitleşmez ev; insanları, besi hayvanları, tahılları, dışkıları ve bitki artıkları ile fareler ve kırlangıçlardan besin zincirinin alt katmanlarındaki pire ve bitlere, bakterilerden tek hücrelilere sayısız ortakçı için çekici bir beslenme yerine dönüştü. Bu tarihsel açıdan özgün ekolojiye hayat veren öncüler, kazara serbest bıraktıkları hastalık vektörlerini kesinlikle bilemezlerdi. Aslında *Homo sapiens*'in temiz suyla sanitasyona erişemediği ve lağım sularının ortadan kaldırılmadığı bir yaşam sonucunda kronik ve ölümcül enfeksiyonlara yakalanarak ne büyük bedeller ödediği, mikrobiyolojinin kurucuları Robert Koch ve Louis Pasteur'un 19. yüzyılın sonlarında yaptıkları keşiflere dek bilinmiyordu. İnsanlar yeni türeyen her mahvedici hastalık karşısında neye uğradıklarını şaşırırken, folklorik teoriler ve kocakarı ilaçları çoğaldı. Bunlardan yalnızca biri, yani "dağılma" dolaylı olarak kalabalıklaşmayı temel neden olarak tanımlıyordu.

Geç neolitik dönemin çoktürlü yerleşim kampında görülen yoğunluğa bağlı hastalıklar, kampın sakinleri üzerinde patojenlerin sebep olduğu ve daha önce atalarının hiç karşılaşmadığı yeni ve şiddetli bir seçim baskısı oluşturdu. Yerleşik insanların kurduğu ilk yerleşimlerden çoğunun, hemen hemen hiç dirençlerinin olmadığı hastalıklarla yok olup gittiğini gözümüzde canlandırmamız mümkündür. Yazının henüz keşfedilmediği çağlarda küçük toplumlar için, salgın hastalıkların ölüm-

lerde oynadığı rolün kesin bir şekilde bilinmesi tamamen imkânsızdı ve ilk mezarlıklardan çıkarılan bulguların çoğu sonuç çıkarılabilecek nitelikte değildir. Ancak kalabalığın yarattığı hastalıkların ve özellikle de zoonozların, neolitik dönemin başında yaşanan demografik darboğazdan sorumlu olması kuvvetle muhtemeldir. Zamanla (uzunluğu belirsizdir ve patojene göre farklılık göstermektedir) kalabalık nüfuslar çoğu patojene belli bir düzeyde bağışıklık geliştirmiştir. Böylece bunlar endemik hastalıklara dönüşmüş, patojenle konaklar arasında istikrarlı ve daha az ölümcül sayılabilecek bir ilişki kurulmuştur. Nihayetinde sadece hastalıktan sağ kurtulanlar çocuk sahibi olabilmıştır! Bazı hastalıklar (örneğin boğmaca ve menenjit) hâlâ küçük yaşta çocukların hayatını tehlikeye sokabilmektedir. Çocuk felci, çiçek, kızamık, kabakulak ve bulaşıcı hepatit gibi kimi başka hastalıklarsa küçük yaşta yakalanıldığı takdirde görece zararsız olup bağışıklık kazandırmaktadırlar.¹⁰

Bir hastalık yerleşik bir nüfusta endemik bir yapıya büründüğünde çok daha az ölümcül bir hale gelir ve çoğu taşıyıcıyı yatağa düşürmeden dolaşımını devam ettirir. Bu noktada hastalığa hiç maruz kalmadığı için patojene bağışıklığı hiç olmayan veya zayıf toplulukların, hastalığın endemik olduğu toplulukla temas kurduğunda bundan çok zarar görmeleri muhtemeldir. Bu sebeple kalabalığın bağışıklık kazandığı ortamın dışında kalmış uzak ve yalıtılmış köylerden gelen göçmenler, savaş tutsakları ve köleler, büyük yerleşik nüfusların zamanla bağışıklık kazandığı hastalıklar karşısında daha cılız bir savunmaya sahipti ve bu hastalıklara yenik düşme ihtimalleri yüksekti. Tam da bu nedenden ötürü Eski ve Yeni Dünya arasındaki karşılaşma, on bin yılı aşkın süre Eski Dünya'nın patojenlerinden uzak yaşamış ve immünolojik anlamda toy kalmış Amerika yerlileri için büyük bir felaketle sonuçlanmıştı.

Geç neolitik dönemde yerleşik hayata geçişle kalabalıklaşmanın getirdiği hastalıklar, giderek tarıma daha fazla yaslanan ve birçok temel besin maddesinden yoksun yeme düzeni nedeniyle daha da ağırlaşmıştı. Diğer her şey eşit tutulduğunda, bir insanın özellikle bir bebeğin veya hamile kadının salgın hastalıktan kurtulma şansı, büyük ölçüde onun beslenme düzeyine bağlıydı. İlk tarım toplumlarında bebek ölümlerinin çok yüksek oranlara varması (yüzde 40-50), kolaylıkla ölüme sebep

olan yeni bulaşıcı hastalıklar karşısında hassas durumda olanları iyice zayıflatmış bir beslenme düzeninin sonucuydu.

İlk çiftçilerin beslenmelerinin görece kısıtlı bir hale gelip yoksullaştığını gösteren bulgular, ağırlıkla aynı dönemde yakınlarında yaşayan avcı-toplayıcıların kemikleriyle onlarınkini karşılaştıran araştırmalardan gelmektedir. Avcı-toplayıcılar ortalama beş-on santim daha uzundu. Bu durum muhtemelen daha çeşitli ve bol miktarda besine ulaşmalarının sonucuydu. Öncesinde de açıkladığımız gibi bu çeşitliliği abartmak çok güçtür. Muhtemelen her biri ayrı mevsimsel çeşitliliğe sahip birkaç gıda ağını (deniz, sulak araziler, ormanlar, savan, kurak araziler) kapsamakla kalmıyor, sadece bitkisel gıdalar söz konusu olduğunda dahi, tarımsal standartlara göre sarsıcı boyutlara ulaşıyordu. Örneğin Ebu Hureyra'daki arkeolojik alanda, avcı-toplayıcılığın hâkim olduğu aşamadan 192 farklı bitki türünün kalıntıları bulunmuştur. Bunlardan 142'si tanımlanabilmiştir ve 118'inin günümüzdeki avcı-toplayıcı halklar tarafından halen tüketildiği bilinmektedir.¹¹

Neolitik devrimin dünya genelinde insan sağlığına yaptığı etkilere dair bir sempozyum paleopatolojik veriler ışığında şu sonuca varmıştı:

[Besinsel] gerilim [...] görünüşe göre, yerleşik hayatın ileri derecede kök saldı, nüfus yoğunluğunun ve tarıma olan bağımlılığın arttığı döneme dek yaygın ve ortak bir olguya dönüşmemiştir. Bu aşamada [...] fizyolojik gerilim kaynakları ciddi düzeyde artmakta ve ortalama ölüm oranları gözle görünür biçimde büyümektedir. Bu tarımsal nüfuslarda yüksek porotik hiperostoz [yetersiz beslenmeyle, özellikle demir eksikliğiyle bağlantılı olarak zayıf oluşumlu kemiklerin aşırı büyümesi] ve kribra orbitali [yukarıdaki sağlık durumunun lokalize, göz çukurunda rastlanan bir versiyonu] frekansı görülmektedir. Dahası bulaşıcı hastalıklarla ilişkili patolojilerle [dişlerdeki] mine hipoplazilerinin sayısı ve şiddetinde de önemli bir artış vardır.¹²

“Tarım kadını” diye adlandırabileceğimiz grupta tespit edilen yetersiz beslenme görünüşe göre esasen demir eksikliğinden kaynaklanmaktadır (regl sırasında kan kaybettikleri için bu durumdan en çok etkilenen kadınlar olmuştur). Tarım öncesi kadınları av hayvanları, balıklar ve belli bitkisel yağlardan bol miktarda Omega 6 ve Omega 3 adlı yağ asitlerini almalarını sağlayan bir beslenme düzenine sahipti. Bu yağ

asitleri önemlidir çünkü damarlarımızda oksijeni taşıyan alyuvarların oluşumu için gerekli demirin vücutta tutulmasını kolaylaştırırlar. Buna karşı tahıllı besinler yalnızca gerekli yağ asitlerinden yoksun değildirler, aynı zamanda demirin tutulmasına engel de olurlar. Dolayısıyla geç neolitik dönemde ilk kez yoğun bir şekilde tahıllı besinlerin (buğday, arpa, akdarı) tüketilmesi demir eksikliği kaynaklı aneminin ortaya çıkmasıyla sonuçlanmış ve bu da kemiklerde belirgin izler bırakmıştır.

Yeni enfeksiyonlar karşısında insanların kırılabilirliğini artıran önemli bir unsur da, yabani gıdalara ve ete nazaran pek az şey sunan yüksek karbonhidrat içerikli ve dar beslenmeydi. Muhtemelen bazı temel vitaminlerden yoksundu ve protein açısından zayıftı. Ara ara kesip yedikleri evcil hayvanların eti bile, vahşi av hayvanlarından daha az yağ asidi bulundurmaktaydı. Raşitizm gibi kemiklerde iz bırakan ve neolitik dönemin beslenme düzeniyle ilişkili hastalıklar belgelenebilmektedir; ancak yumuşak dokuları etkileyen hastalıkları belgelendirmek çok daha zordur (ara sıra rastlanan iyi korunmuş mumyalar hariç). Yine de, beslenmeyle ilgili bilgiler ve yine bu bilgilerden hareketle muhtemelen eskiden beri varlığını sürdüren hastalıklar hakkında yazılmış ilk yazılı belgeler sayesinde, beslenmeyle bağlantılı şu hastalıkların neolitik yemek kültürüyle bağlantılı olduğunu söyleyebiliriz: beriberi, pellegra, riboflavin eksikliği ve kuvaşiorchor.

Peki ekinler? Onlar da bir nevi sabit tarlalardaki “yerleşik hayat” ve kalabalıklaşmanın getirdiği etkilerle karşılaşmış, istenen özellikler gelişsin diye genetik çeşitliliklerini yok eden yeni ve insan eliyle sürdürülen bir seçim sürecine maruz kalmıştı. Göreceğimiz üzere onlar da her organizma gibi, kendilerine özgü yoğunluğa bağlı hastalıklara yakalanmıştı. Nissen ve Heine, “hayvan otlatma da, tarım da sık sık salgınlar, bereketsiz mahsuller ve diğer talihsizliklerle sekteye uğradığı” için ilk çiftçilerin, bunun mümkün olduğu durumlarda avcılığa, balıkçılığa ve toplayıcılığa yaslanmayı tercih ettiklerini iddia etmektedir.¹³ Bu konuda da arkeolojik kayıtların pek yardımı dokunmamaktadır. Söz gelimi, eskiden kalabalık bir alanın birdenbire terk edildiğini göstermek mümkündür; ancak yazılı kaynaklar yoksa nedenini öğrenmek bambaşka bir meseledir. Ekinlerdeki mantar, pas, böcek istilası hatta olgun mahsulleri yok eden bir fırtına, yumuşak doku hastalıklarında

olduğu gibi ya hiç iz bırakmadan kaybolur ya da çok az iz bırakır. Eğer varsa, yazılı kaynaklar “kötü hasat”tan veya kıtlıktan bahseder ama genelde sebebi net biçimde belirtmezler; zira çoğu durumda bu sebep kurbanların kendileri tarafından da anlaşılamamıştır.

Ekinler kendi “bitkisel” kusursuz epidemiyolojik fırtınalarını yanıstırmışlardır. Bir patojen veya böcek olarak, neolitik dönemdeki tarım arazilerinin ne derece çekici olabileceğini düşünelim. Sadece kalabalık bir bitki örtüsüne sahip olmakla kalmıyorlardı. Aynı zamanda, yabani çayırarla kıyaslandıklarında sadece iki temel tahıla tahsis edilmişlerdi: Buğday ve arpa. Dahası bunlar, toprağın bir iki yıl işlenip ardından on yılı aşkın süreyle nadasa bırakıldığı, ateşle (yani bitki örtüsünün temizlenmesi veya kesilip yakılmasıyla) açılmış tarlalara kıyasla, az çok düzenli bir şekilde ürün ekilen sabit tarlalardı. Her yıl tekrarlanan ekim faaliyetleri haşereler ve bitki hastalıkları (yabani otlardan bahsetmeye gerek dahi yoktur) için fiilen kalıcı bir beslenme alanı yaratmış ve bunlar da çoğalıp, tek bitkiye dayalı sabit tarla tarımı öncesinde sahip olamayacakları nüfuslara ulaşmıştı. Büyük yerleşik topluluklar, benzer ekin türleri yetiştirilen çok sayıda tarım arazisinin yan yana toplanmasını zorunlu kılıyor, bu da eşit oranda haşere ve zararlı ot nüfusunu artırmış oluyordu. Kalabalık insan topluluklarının epidemiyolojisinde olduğu gibi, insan kalabalıklaşmasının yarattığı epidemiyolojiye benzer biçimde, neolitik dönem çiftçilerinin başına bela olmuş ekin hastalıklarının büyük oranda, bu beslenmeye yönelik tarımsal ekolojiden faydalanacak şekilde evrimleşmiş yeni patojenlerden oluştuğunu farz etmek akla yakındır. “Parazit” kelimesinin anlamı Yunanca kökünde “tahılın yanında” demektir.

Ekinler yalnızca insanlar gibi bakteri, mantar ve viral hastalıkların tehdidiyle karşı karşıya değildir. Besin kaynakları, su, ışık ve toprak için onlarla rekabet eden ve kendileri de evrim geçiren bir dolu ayrık otunun dışında salyangozları, sümüklüböcekleri, böcekleri, kuşları, kemirgenleri ve diğer memelileri içeren irili ufaklı bir yırtıcı sürüsüyle de karşı karşıyadırlar.¹⁴ Topraktaki tohuma böcek larvaları, kemirgenler ve kuşlar dadanır. Bitki boy atar ve tahıl oluşurken aynı haşereler etkin şekilde faaliyetlerine devam ettikleri gibi, bitki özlerini emip hastalık yayan yaprak bitleri türer. Bu aşamada, başlıcaları küf, is, sürme, pas

ve ergot (insanlar tarafından yendiğinde Aziz Antuan Humması ya da ergotizme neden olmasıyla meşhurdur) olan mantarların yol açtığı hastalıklar bilhassa yıkıcı olmaktadır. Ekinin bu avcılara yem olmayan kısmı ise sürülmüş tarlalara uyum sağlayıp belli ekinleri taklit edebilen bir dizi zararlı otlar rekabet etmek zorundadır. Ayrıca ambarlara konmuş hasat bile, hâlâ buğdaybitlerine, kemirgenlere ve mantarlara maruz kalabilmektedir.

Günümüz Ortadoğu'sunda üst üste birkaç hasadın böceklerle, kuşlara ve hastalıklara yenik düşmesi hâlâ yaygın bir durumdur. Kuzey Avrupa'da yapılan bir deneyde, gübrelenmiş fakat modern tarım ilaçlarıyla korunmamış modern arpa ekininin sadece yarısı toplanabilmiş; yüzde 20'si ekin hastalıklarına, yüzde 12'si hayvanlara, yüzde 18'i de zararlı otlara yenik düşmüştür.¹⁵ Kalabalıklaşmanın ve monokültür ekimin getirdiği hastalıklar karşısında, evcilleştirilmiş tahıllar mahsul verecekse sürekli bekçilik yapan insanlar tarafından korunmak zorundadırlar. Esas olarak bu sebepten ötürü, erken dönemde tarım göz korkutacak derecede emek yoğun bir uğraştı. Kullanılan emeği azaltmak ve mahsulü artırmak için çeşitli teknikler geliştirilmiştir. Tarlalar birbirlerine daha az bitişik olsun diye dağınık hale getirilmiştir. Nadasa ve nöbetleşe ekime başvurulmuştur. Genetik homojenliği azaltma amacıyla tohumlar uzak mesafelerden temin edilmiştir. Olgunlaşan ekinler çiftçiler, aileleri ve korkuluklar tarafından sıkı sıkıya korunmuştur. Ancak evcilleştirilmiş ekinlerin hastalığa yatkın tarımsal ekolojileri dikkate alındığında, ekini nihai hamisi ve avcısı olan çiftçi beslensin diye onca yırtıcının elinden kurtarmak her durumda tehlikeli bir işti.

Uygarlığın ilerlemesiyle ilgili eski anlatı, şüphesiz temel bir noktada doğruyu söylemektedir. Bitki ve hayvanların evcilleştirilmesi, gerçekten de yerleşik hayatın ilk uygarlıklara, devletlere ve onlara ait kültürel başarılarla temel oluşturacak bir noktaya gelmesini mümkün kılmıştı. Fakat feci derecede zayıf ve kırılgan bir genetik temele dayanmaktaydı: Bir avuç ekin, birkaç evcil hayvan türü ve kovulan doğanın yeniden fethetmeye dönük çabalarına karşı sürekli korunması zorunlu olan fazlasıyla sadeleştirilmiş bir arazi. Ayrıca ev, kendi kendine yetecek bir noktanın kıyısına dahi gelememişti. Her zaman dışladığı doğanın yardımına muhtaçtı: yakıt ve inşaat için kullanılacak oduna, balıklara,

yumuşakçalara, ağaçlık otlaklara, küçük avlara, vahşi sebzelere, meyvelere ve yemışlere. Kıtık zamanlarında çiftçiler, avcı-toplayıcıların bel bağladığı ev dışı kaynakların hepsine başvuruyordu.

Diğer yanda ev; davetsiz ortakçılar, irili ufaklı haşereler ve küçücük virüsler için gerçek bir ziyafet ve hac merkeziydi. Yoğunluğu ve sade yapısı onu eşsiz derecede kırılğan hale getirmekteydi. Geç neolitik dönemde tarım, tercih edilen az sayıda bitki ve hayvan türünün üretiminin mümkün olan en yüksek düzeye taşınması için özel teknikler geliştirmede atılmış yüzlerce adımdan ilkiydi. Bitkilerde, hayvanlarda yahut insanlarda görülecek bir hastalık; kuraklık; aşırı miktarda yağmur; çekirge, fare veya kuş istilası o büyük mabedi kaşla göz arasında yerle yeksan edebilirdi. Dar bir gıda ağı üzerinde temellenmiş neolitik tarım, toplu anlamda çok daha verimliydi fakat hareketliliği gıda çeşitliliğinden yararlanmayla birleştiren avcı-toplayıcı yaşam tarzından, hatta göçebe tarımdan bile daha kırılğandı. Tüm kırılğanlığına rağmen, bu sabit tarla tarımı üzerine kurulu ev modülünün dünyanın büyük bölümünü kendi imgesinde dönüştürmeyi başarmış hegemonik, tarımsal-ekolojik ve demografik bir buldozere dönüşmesi mucizevi bir şeydi.

Doğurganlık ve Nüfus Üzerine Bir Not

Nihayetinde neolitik dönemdeki tahıl yerleşkesinin hâkimiyet kurması, evin epidemiyolojik durumu dikkate alındığında tahmin etmesi çok güç bir olguydu. Dikkatli bir okuyucu sadece tarımsal uygarlığın yükselişi karşısında şaşkınlığa düşmekle kalmayacak, neolitik dönemde ekinle uğraşan kişilerin karşılaştığı patojenler dikkate alındığında yeni zirai yaşam tarzının bırakın gelişip büyümesini, nasıl sağ kaldığını anlamakta bile güçlük çekecektir.

Bana göre sorunun kısa yanıtı yerleşik hayatın kendisinde yatmaktadır. Avcı ve toplayıcılara kıyasla sağlıklarının kötü olmasına, bebek ve anne ölüm sıklığına rağmen, yerleşik ziraatçıların aynı zamanda eşi görülmedik yükseklikte doğurganlık oranlarına sahip olduğu ve bunun aynı derecede eşi görülmedik yükseklikteki ölüm oranlarını telafi edip nüfusu artırdığı anlaşılmaktadır. Yerleşik hayata geçişin doğurganlık üzerindeki etkisi, Richard Lee'nin !Kung Buşman kadınları arasında

yeni yerleşmiş ve halen göçebeliği sürdüren bireyleri karşılaştırarak yaptığı çağdaş araştırmaların yanı sıra çiftçiler ve toplayıcılar arasındaki doğurganlık oranlarını kapsamlı bir şekilde kıyaslayan başka çalışmalarda net bir şekilde belgelendirilmiştir.¹⁶

Yerleşik olmayan nüfuslar genellikle üreme faaliyetlerini bilinçli olarak sınırlandırır. Kamp alanını düzenli olarak değiştirmenin gerektirdiği lojistik faaliyetler aynı anda kucakta taşınması zorunlu iki bebeğe sahip olmayı imkânsız kılmasa bile büyük bir külfete dönüştürmektedir. Sonuç olarak avcı-toplayıcıların iki çocuk arasındaki zaman aralığı dört yılı bulmaktadır. Bunu çocukları memeden daha uzun bir süre sonra keserek, çeşitli yöntemlerle düşük yaparak, ihmalle veya bebek öldürerek yapıyorlardı. Ayrıca gayret gerektiren fiziksel aktivitelerle yağsız ve protein bakımından zengin beslenme düzeni, ergenliği ileriye ertelemekte, yumurtlamayı düzensiz hale getirmekte ve menopoza erkene çekmekteydi. Bunun tam tersi biçimde, yerleşik ziraatçılar arasında, göçebe toplayıcıların kısa aralıklarla çocuk yaptıklarında çektikleri yük alabildiğine azalmaktadır ve göreceğimiz üzere çocukların tarımda işgücü olarak taşıdıkları değer artmaktadır. Yerleşik hayat sayesinde ilk regl daha erken yaşanmaktadır. Tahıllı besinler sayesinde çocuklar süten daha erken kesilip yumuşak gıdalara geçebilmektedir. Son olarak yüksek karbonhidratlı besinler sayesinde yumurtlama sıklaşmakta ve kadının doğurgan olduğu dönem uzamaktadır.

Tarım toplumunun üzerindeki hastalık yüküyle kırılganlık dikkate alındığında, çiftçilerin avcı-toplayıcılar karşısındaki demografik “üstünlük”ü göze çok küçük görünebilir. Ancak bu bağlamda akılda tutulması gereken unsur, beş bin yılı aşkın bir dönemde ortaya (bileşik faiz “mucize”si gibi) muazzam bir farkın çıkmış olmasıdır. Örneğin farklı üreme oranlarının iki katına çıkma zamanını hesapladığımızda, yılda yüzde 0,014’lük oranın nüfusu beş bin yılda ikiye katladığını tespit ederken, hâlâ küçük bir fark olan yüzde 0,028’lik artışın nüfusu yarı sürede iki katına (iki bin beş yüz yıl) ve elbette beş bin yılın sonunda nüfusu toplamda dört katına çıkardığını görürüz. Yeterli zaman tanındığında çiftçilerdeki ufak üreme avantajı baskın çıkmıştır.¹⁷

Dünya nüfusunun, beş bin yılda demografik olarak (eğer kullandığımız büyüklük ölçüsü gerçekçiyse) dört milyondan beş milyona çıkması

göze önemsiz görünebilir. Neolitik dönemde çiftçilerin avcı-toplayıcılara oranı MÖ 5000'de MÖ 10000'e kıyasla çok daha yüksek olduğu için, bu darboğaz dönemde bile dünyanın tahıl çiftçilerinin demografik olarak avcı-toplayıcılara baskın çıkmış olması muhtemeldir. Diğer iki olasılıksa, birçok avcı-toplayıcının tarımı zorla veya tercihleri sonucu benimsemiş olması; ya da çiftçiler arasında endemik hale gelip ölümcül olmaktan çıkan zirai patojenlerin, bağışıklık sistemleri tam gelişmemiş avcı-toplayıcılarla kurdukları temaslarda Avrupa patojenlerinin Yeni Dünya'daki nüfusun büyük kısmını kırmaması gibi yıkıcı sonuçlara yol açmasıdır.¹⁸ Elimizde bu olasılıkları kabul veya reddetmemizi sağlayacak net bir bulgu yoktur. Ancak her halükârda, neolitik dönemin çiftçi toplulukları Levant, Mısır ve Çin'deki alüvyonlu alçak topraklarda, görünüşe göre yerleşik olmayan insanların sayısını azaltma pahasına yayılıp büyüyordu. Belli belirsiz de olsa tehlike sinyalleri ortadaydı.

İlk Devletlerin Tarımsal Ekolojisi

Kimin gümüşü, mücevheri, sığırları veya koyunları varsa, tahılı olanların kapısına oturup orada vakit öldürecek olanlar onlardır.

— Sümer metni: Koyun ve Tahıl arasında tartışma.

Nihayetinde insanlar istiflenmiş gıdalara, ekmeğe, zenginliklere el koyup bunları yeniden paylaştırmaya imkân ve cüreti olan insana veya topluluğa boyun eğer.

— D.H. Lawrence¹

Eğer uygarlık devlete ait bir başarı olarak değerlendirilecekse ve arkaik uygarlık yerleşik hayatla, çiftçilikle, evle, sulamayla ve şehirlerle eşanlamlıysa, tarihsel düzende feci halde yanlış bir şeyler vardır. Neolitik çağdaki bütün bu insan kazanımları henüz Mezopotamya’da devleti andıran bir şeylere rastlanmadan çok önce vardı. Aslında tam tersi söz konusuydu. Bugün bildiklerimizden hareketle şunu söyleyebiliriz: İlkel, embriyo halindeki devlet geç neolitik dönemde tahılları ve insan gücünü aynı yerde toplamış birimden denetim ve el koyma temeli şeklinde faydalananak açığa çıktı. Göreceğimiz gibi bu birim, devletin inşasına olanak tanıyacak tek iskeleydi.

Evcilleştirilmiş tarım ürünleri yetiştiren yerleşik nüfuslar ve bini aşkın nüfuslarıyla ticari faaliyet yürüten küçük kentler neolitik dönemin müstakil başarılarıydı fakat ilk devletler MÖ 3300 civarında belirmeye başlamadan iki bin yıl önce ortaya çıkmışlardı.² Bu ilk kentlerin, Jennifer Pournelle’in bize hatırlattığı gibi, “sulak düzlüklere gömülmüş, bataklık deltalarının kalbinde ya da sınırlarında konumlanmış adacıklar olarak tahayyül edilmesi daha doğrudur.” “Suyolları, sulama kanalı olmaktan çok taşımacılığın yapıldığı güzergâhlardı.”³ Güney alüvyonlarının dışında kalan bölgenin çeşitli noktalarında, daha eski zamanlara uzanan

proto-kentsel yerleşimler olmasına rağmen, sulak arazilerin bolluğundan ötürü kentleşmenin alüvyonlarda daha kalıcı, sağlam ve istikrarlı bir görünüm kazandığı ortadadır.⁴

Ancak insan gücünü, ekilebilir alanları ve besin maddelerini eşsiz bir şekilde yan yana getiren bu yerleşke, “ele geçirildiği” (“asalaklık” güçlü bir ifade olmayabilir) takdirde güçlü bir politik iktidar ve ayrıcalık merkezine dönüştürülebilirdi. Neolitik dönemdeki tarımsal yerleşke, devlet oluşumu için zorunlu ama tek başına yeterli olmayan bir etmendi. Weberci terimlerle burada sebep-sonuç ilişkisinden ziyade “seçici eğilim”den bahsetmekteyiz. Dolayısıyla o dönemde, alüvyonlu topraklarda devletsiz sulama faaliyetlerinde bulunan yerleşik zirai toplulukların olması mümkündü ve öyle nadir de değillerdi.⁵ Ancak alüvyonlu topraklarda tahıl üretimi yapan bir nüfusa dayanmayan hiçbir devlet yoktu.

Peki, bu bağlamda devleti meydana getiren nedir? Gördüğümüzde ilk saf devleti nasıl ayırt edeceğiz? Bunun net ve sade bir yanıtı bulunmuyor. “Devlet olma hali”ni katı bir var-yok önermesinden ziyade bir az-çok önermesi olarak görme eğilimindeyim. Devlet olma haliyle ilişkilendirilmesi makul birçok özellik vardır ve bir yönetim biçimi bunların ne kadarına sahip olurlarsa onu devlet olarak adlandırmamız o kadar muhtemeldir. Kolektif işlerini ve dış dünyayla yaptıkları ticari faaliyetleri idare eden, yerleşik toplayıcılardan, ekicilerden ve hayvancılardan oluşan küçük, yeni gelişmekte olan kentler kendiliğinden devlet sayılamazlar. Devleti baskı gücünün uygulamasını tekeline almış bölgesel politik bir birim olarak tanımlayan standart Weberci kriter de tam anlamıyla yeterli sayılmaz, zira devletlerin birçok başka özelliğini verili kabul etmektedir. Biz devletleri, vergilerin (ister tahıl, ister emek, ister para cinsinden olsun) tespit edilip toplanmasında uzmanlaşmış; yönetici ya da yöneticilere karşı sorumlu bir memurlar hiyerarşisine sahip kurumlar olarak görmekteyiz. Devletleri, yürütme gücünü son derece karmaşık, çok katmanlı, fark edilir ölçüde işbölümünün olduğu (dokumacılar, zanaatkârlar, ruhbanlar, metal işçileri, kâtipler, askerler, ekiciler) hiyerarşik bir toplumda hayata geçiren yapılar olarak düşünmekteyiz. Kimileri tarafından kullanılan daha da sıkı kriterlere göreyse

bir devlet orduya, savunması duvarlarına, anıtsal bir ayin merkezine yahut saraya ve belki bir kral ya da kraliçeye sahip olmalıdır.⁶

Bu değişken nitelikler göz önüne alındığında ilk devletlerin doğum tarihini net bir şekilde tespit etme çabası görece keyfi bir uğraş olup, bize arkeolojik ve tarihsel anlamda ikna edici bulgular sunan az sayıda saha bu çabayı daha da zor hale getirmektedir. Bu niteliklerden, bölgeselliğe ve uzmanlaşmış devlet aygıtına işaret edenleri ön plana almayı öneriyorum: duvarlar, vergi toplama ve memurlar. Bu standartlarla bakıldığında, MÖ 3200 yıllarında Uruk “devlet”inin yerini sağlam bir şekilde aldığına şüphe yoktur. Nissen, MÖ 3200 ile 2800 yılları arasındaki dönemi, Yakın Doğu’nun “yüksek medeniyet çağı” olarak adlandırmaktadır. Bu dönemde “Babil toprakları şüphesiz, ekonomik, politik ve toplumsal anlamda en karmaşık düzenlere hayat vermiş bölgeydi.”⁷ Bir Sümer yönetiminin kurulduğuna işaret eden sembolik eylemin, kentin etrafına inşa edilmiş duvarlar olması hiç de tesadüf değildi. Uruk duvarları aslında MÖ 3300 ve 3000 yılları arasında, kimilerine göre kenti Gılgamış’ın yönettiği dönemde inşa edilmişti. Uruk, alüvyonlu Mezopotamya topraklarında kabaca yirmi rakip şehir devleti yahut “akran yönetim” tarafından taklit edilecek devlet formunun öncüsüydü. Bu yönetimler, çoğunlukla insanların merkezden dış çeperlere yürüyerek bir günde varabileceği kadar küçüktü.

Üzerinde politik ve ekonomik bir hâkimiyet kurduğu mütevazı tarımsal artalanıyla ve yapılandırılmış bir kent yönetimiyle Sümer kenti Uruk MÖ 4. binyılın sonlarında kent devleti olmanın kriterlerini karşılıyordu. Başlarda hem ölçeğiyle hem de iktidarıyla eşsiz bir konumdaydı. Ne var ki 3. binyılın ilk yarısına varıldığında, en azından Kiş, Nippur, İsin, Lagaş, Eridu ve Ur gibi önemli kentlerin Uruk’la aynı kategoride olduğunu gösteren yeterli sayıda bulguya sahibiz.⁸

Eğer Uruk ilk devletler üzerine yapılmış bu ve başka incelemelerde böylesine önemli bir konuma sahipse, bunun sebebi sadece görünüş itibarıyla ilk devlet olması değil, arkeolojik anlamda en fazla bulguyla belgelendirilmiş yer olmasıdır. Uruk’la kıyaslandığında Mezopotamya’nın diğer eski kent merkezlerine dair bildiklerimiz bölük pörçüktür. Kendi çağında hem fiziksel alanı hem de nüfusuyla dünyanın en büyük kenti olduğuna nerdeyse hiç şüphe yoktu. Nüfusuyla ilgili tahminler yirmi

beş ile elli bin arasında değişmektedir. Sakinlerinin sayısı iki yüzyılda üç katına çıkmıştır. Yüksek ölüm oranları düşünüldüğünde bu yükselişin doğal nüfus artışıyla gerçekleşme ihtimali zayıftır. Ur, Uruk ve Eridu gibi kent adlarının muhtemelen Sümerce kökenli olmamaları, kentin eski sakinlerini yerinden eden yahut soğuran bir iç göçün yaşandığına işaret etmektedir. Boyunlarına zincir vurulmuş savaş esirlerini gösteren bas rölyefler nüfusu artıran bir başka yöntemin daha varlığını göstermektedir.

Uruk'un duvarları görünüşe göre 250 hektarlık bir alanı çevreliyordu. Bu, yaklaşık üç bin yıl sonra Atina'nın klasik dönemde olduğunun üç katı büyüklüğünde bir alandı. Başka bir Sümer kenti olan Ebu Salabih'in on bin kişi civarında tahmin edilen nüfusundan hareketle, etrafındaki on kilometrekarelik kırsal artalana hâkim olduğunu hesaplayan Postgate'in çalışmalarını dikkate alırsak, Uruk'un artalanının en az iki veya üç kat daha geniş olduğunu düşünebiliriz.⁹ Ayrıca tapınakların tarımsal ve tarımla alakalı olmayan işler için büyük bir işgücünü kontrol ettiğini gösteren bol sayıda bulgunun dışında, pek çok araştırmacıya göre gıda veya bira tayanlarını dağıtmak için kullanılmış binlerce tek tip kâseye rastlanmıştır. Devlet olma haline işaret eden diğer olgular ise uzman bir kâtip sınıfıyla, zırhlı (profesyonel?) askerlerin varlığının yanı sıra ağırlık ve uzunluk ölçülerini standartlaştırmaya dönük çabalar. Dolayısıyla aksi belirtilmediği sürece, ilk devletlerle ilgili yorumlarım büyük oranda Uruk üzerine yazılmış kapsamlı literatüre, yer yer de bin yıl sonra yakınlarda ortaya çıkmış, detaylı bir şekilde belgelendirilmiş ancak ömrü kısa olmuş Üçüncü Ur Hanedanı'na (Ur III) yapılan göndermelere dayanmaktadır.

Eğer devletin oluşumu, alüvyonlu topraklardaki tahıl ile işgücü yoğunluğunun denetimine, idaresine ve büyütülmesine dayanıyorsa, ilk devletlerin bu nüfus ve tahıl birimlerine nasıl hâkim olduğu sorusu gündeme gelmektedir. Ne de olsa bu hipotetik devletlerin müstakbel tebaası suya, taşkınların çekildiği arazilerde yapılan tarıma ve ekim-dikimin dışında pek çok geçim olanağına hiçbir aracıya bağlı kalmaksızın doğrudan erişebiliyordu. Ekimle uğraşan bu nüfusun devletlerin hâkimiyeti altında nasıl bir araya toplandığını açıklayan ikna edici unsurlardan biri iklim değişikliğidir. Nissen, en azından MÖ 3500 ve

2500 yılları arasındaki döneme deniz seviyelerindeki keskin düşüşün ve Fırat'taki su hacmindeki azalmanın damga vurduğunu göstermektedir. Artan kuraklık nehirlerin ana kanallarına çekilmesine yol açmıştı ve nüfus giderek kalan suyollarının etraflarında kümelenirken susuz kalan topraklarda yaşanan tuzlanma, ekilebilir arazi miktarını keskin bir şekilde azaltmıştı. Bu süreçte nüfus katbekat daha yoğun, daha “kentli” bir nitelik kazandı. Sulama çok daha önemli ve daha emek yoğun bir işe dönüştü (artık çoğu kez suyun daha yüksek seviyelere çıkarılması gerekiyordu) ve kazılı kanallara erişim daha hayati bir şey oldu. Şehir devletleri (örneğin Umma ve Lagas) ekilebilir araziler ve onları sulayacak nehirlerin kullanımı için birbirleriyle savaşıyordu. Zamanla angaryayla yahut köle emeğiyle daha ağ benzeri bir kanal sistemi kazılır oldu. Nissen'in kuraklık ve onun sonucu olan kümelenmenin demografik sonuçlarına dair kurguladığı senaryo (ki ikisi de sağlam bulgulara dayanmaktadır) kabul edilirse, devlet oluşumuna mantıklı bir açıklama getirmektedir. Sulama suyundaki kıtlık, nüfusu giderek sulak alanlara hapsedmiş ve toplayıcılık veya avcılık gibi alternatif geçim formlarının çoğunu ya yok etmiş ya da alabildiğine azaltmıştır. Nissen'in tarif ettiği gibi, “bunun önceki dönemde de yaşandığını, nehirler arasındaki alan giderek boşalırken yerleşimlerin ana nehir yataklarının kenarlarında toplanma eğilimine girdiğini görmüştük.”¹⁰ O halde iklim değişikliği, insanları, nüfusun yüzde 90'ının otuz hektar ve üstü yüzölçümüne sahip yerleşimlerde yaşadığı bir kentleşmeye zorlayarak devlet oluşumu için çok uygun nitelikte tahıl ve işgücü birimlerini yoğunlaştırmıştır. Yani kuraklık, o dönemde embriyo halindeki devletin asla yapamayacağı bir şeyi yapıp nüfusu ve yoğun tahıl ekinlerini tek bir yerde toplayarak devlet oluşumuna hizmet etmiştir.

Görünüşe göre erken dönem devleti yalnızca Mezopotamya'da değil her yerde bu yeni geçim kaynağı üzerinden semirmiştir. Tahıl ve işgücünün onları büyük miktarlarda besleyebilecek tek toprak türünde (yani alüvyonlu ve löslü topraklarda) yoğun bir şekilde toplanması, el koyma, tabakalaşma ve eşitsizlik olanaklarını azamiye çıkarmıştır. Devlet formu bu çekirdeği kendi üretim zeminini teşkil edecek şekilde sömürgeleştirmiş, boyutlarını büyütmüş, yoğunlaştırmış ve yer yer altın yumurtlayan tavuğu şişmanlatıp korumak adına (taşımacılık ve

sulama için açtığı kanallar gibi) altyapı sağlamıştır. Daha evvelden kullandığımız terimlerle, bu yoğunlaşmış formları seçkinler bir niş inşası olarak düşünebiliriz: Yaşam alanının üretkenliğini daha zengin kılmak için araziye ve ekolojii biçimlendirmek. Elbette bu yalnızca tarımın yoğunlaştırılması ve nüfus artışı destekleyebilecek ekolojik kapasiteye sahip zengin topraklar ve erişime açık su kaynaklarının mevcudiyeti durumunda geçerliydi. Dolayısıyla ilk bürokratik devletlerin ortaya çıkma ihtimalinin olduğu yerler sadece bu ortamlardı.

Mezopotamya’da devletin gelişimi kesinlikle doğrusal bir süreç olmamıştı. Alüvyonlu topraklarda devletçiklerin ortalama yaşam ömürleri sakinlerinin gibi kısıydı. Fetret devirleri başta bir iktidarın olduğu dönemlerden yaygındı ve çöküşlerle dağılmalar çok sık tekrarlanan hadiselerdi. Gördüğümüz üzere geç neolitik dönemin proto-kentsel yerleşkesi, en iyi koşullarda dahi kolaylıkla yıkılabilen bir şeydi. Dengesiz yağışlar, taşkınlar ve haşere istilalarının yanı sıra yerleşimleri tümünden yok eden veya kent sakinlerini geçinebilmek için dağılıp avcı-toplayıcılığa ve göçebe hayvancılığa yönelmeye mecbur eden ekin, hayvan ve insan hastalıklarının tehdidi altındaydı.

Devletin kendini dayatması, zaten ciddi tehditlerle karşı karşıya olan kalabalık neolitik yerleşkeye ilave bir kırılmalı ve güvensizlik katmanı eklemişti. Vergiler ve savaşlar bu ilave kırılmalı gözler önüne serebilecek etmenlerdir. Aynı (tahıl veya hayvandan cinsinden) vergiler veya angarya; çiftçilerin artık sadece ev için üretim yapmaması, seçkinlerin geçimleri ve gösterişleri için el koyduğu bir rant kaynağı da yaratmak zorunda olması anlamına gelmektedir. Öte yandan aynı seçkinler kıtlık zamanlarında nüfusu bir arada tutabilmek için depoladıkları tahılları dağıtabilmekteydi. Bu vergilerin ne kadar ağır olduğunu belirlemek güçtür ve her halükârda zamana yahut yönetimlere göre farklılık göstermiştir. Genel olarak zirai tarihe bakarak yargıda bulunacak olursak, tahıldan alınan vergilerin hasadın beşte birinden az olma ihtimali zayıftır. Aslına bakılırsa ekiciler geçim açısından uçurumun kenarında dolaşmaktaydı: Vergi alınmadığında dahi açlığa yol açabilecek kötü bir hasat, devletin vergi alması durumunda tam anlamıyla bir yıkıma yol açabilirdi.

Güney alüvyonlarında rakip yönetimler arasında sık sık savaşların yaşandığını gösteren bol miktarda bulgu vardır. Bu savaşların ne kadar

kanlı olduğunu net şekilde söylemek zordur fakat ilk devletler için nüfusun kıymeti dikkate alındığında, savaşlar muhtemelen kanlı olmaktan ziyade yıkıcıydı. Alüvyonlu topraklarda eşzamanlı kurulmuş devletler arasındaki savaşlara dair bir değerlendirmeye göre, galip bir ordunun ganimet ve haraçla döndüğü durumlar haricinde nüfus asgari geçim düzeyinde yaşıyordu.¹¹ Galiplerin kazancı, mağlupların kayıplarından gelmekteydi. Savaş tahılların yakılması, ambarların ele geçirilmesi, besi hayvanlarına ve ev eşyalarına el konması demekti. Ayrıca topluluğun kendi ordusu, geçimi için en az düşmaninki kadar büyük bir tehditti. Erken dönem devleti, aynı hava olayları gibi, geçim koşulları açısından bir velinimetten ziyade ek bir tehdit arz ediyordu.

Devlet İnşasının Zirai Coğrafyası

Arkaik devletler en kaba maddi terimlerle zirai devletlerdi ve üretmeyen kişileri yani kâtipleri askerleri, ruhbanları ve aristokratları beslemek için el konulabilir bir zirai-hayvansal ürün artığına ihtiyaç duyuyorlardı. Antik dünyada taşımacılığın lojistiği dikkate alındığında bu, olabildiğince fazla ekilebilir arazi ve bu arazileri işleyecek olabildiğince çok insanın mümkün olduğunca küçük çaplı bir alana toplanması demekti. Zengin alüvyonlu topraklara hâlihazırda kurulmuş olan neolitik yerleşim kampı, insan ve tahıllardan oluşan, içinden devletin filizlenebileceği çekirdek niteliğindedi.

Devlet inşasını mümkün kılan coğrafi koşulları daha net bir şekilde aktarmamız mümkündür. Sadece en zengin topraklar hektar başına, küçük bir alanda büyük bir nüfus barındıracak ve vergilendirilebilir bir artık yaratacak kadar üretkendi. Bu da pratikte löslü (rüzgârların biriktirdiği) veya alüvyonlu (sellerin biriktirdiği) topraklar demekti. Alüvyonlar yani Dicle ve Fırat Nehirleri ile onların kollarının yıllık taşkınlarının tarihsel hediyesi, Mezopotamya’da devletlerin inşa edildiği alanlardı. Yani alüvyon yoksa devlet de yoktu.¹² Güvenli ve felaketle sonuçlanmayan taşkınların izin vermesi durumunda, sellerin çekildiği alanlarda tarım kolay işlenen ve bereketli topraklarda yapılabilirdi (Mısır’da Nil nehri boyunca da bu şekildeydi). Bu durumda nüfus yoğunluğu daha da artabiliyordu. Aynısı büyük oranda, Çin’de Sarı

Irmak kıyılarındaki löslü topraklarda kurulmuş olup nüfusun sanayi öncesi toplumlar için nadir bir yoğunluk seviyesine ulaştığı ilk devletler (Qin ve Han Hanedanları) için de söylenebilir. Çin devletinin gelişimini takip etmek, onu mümkün kılan zirai ekolojii takip etmektir. Owen Lattimore'un belirttiği gibi "sulama, antik Çin'in löslü merkezinde, kolay işlenen ve taşsız topraklarında, çok sayıda tahıl çeşidinin ekilmesine olanak tanıyan ikliminde; arazi uygun olduğu sürece çeşitliliğin alabildiğine arttığı koşullarda özellikle faydalı olmaktadır. Bu yerleşke, toprak uygun olduğu müddetçe giderek daha geniş bir alana yayıldı."¹³

Elbette su hayatiydi. Gördüğümüz gibi sulak araziler, ilk büyük ölçekli yerleşik topluluklardan bazılarına temel teşkil etmiştir. İster güvenilir yağmur yağışlarıyla ister el altındaki sulama kanallarıyla olsun iyi sulanan alüvyonlar, devlet inşasını mümkün kılan tek topraklardı. Ancak su başka açılardan da hayati bir öneme sahipti. Mezopotamya'da taşkın yataklarının üzerinde veya yakınlarında kurularak tahıl yetiştirmede uzmanlaşmış ilk devletler, ekonomik açıdan kendi kendilerine yeter olmaktan çok uzaktı. Başka ekolojik bölgelerden elde edilen sayısız ürüne ihtiyaç duymaktaydılar: kereste, yakacak odun, deri, obsidiyen, bakır, kalay, altın ve gümüş, bal. Küçük devletçikler bu ürünlerin karşılığında çömlek, kumaş, tahıl ve zanaat ürünleri ticareti yapıyordu.¹⁴ Bu malların çoğu karadan değil suyuollarıyla taşınmak zorundaydı. İnsanın biraz olsun abartıya kaçarak "su taşımacılığı yoksa devlet de yok" diyesi geliyor.¹⁵ Gemiyle yahut ufak mavnalarla yapılan taşımacılığın, eşek veya arabalarla yapılan taşımacılıktan katbekat ekonomik olduğunu zaten vurgulamıştık. 1800 gibi geç bir tarihte (henüz buharlı gemiler veya demiryolları yokken) bir geminin İngiltere'deki Southampton'dan Ümit Burnu'na varışıyla, bir posta arabasının Londra'dan Edinburgh'a gidişinin aynı sürede gerçekleşmesi çarpıcı bir örnektir.¹⁶ Ve tabi ki gemiler çok daha fazla yük taşıyabilmekteydi. Su taşımacılığıyla sürtünmenin mucizevi bir şekilde ortadan kaldırılıyor oluşu, ilk devletler arasında, gereksinimlerini ticaret yoluyla karşılamak için yolculuk yapmaya elverişli yakın suyuollarına (deniz kıyısı veya nehir) bağımlı olmayanları çok nadir bir şeye dönüştürüyordu. Dicle ve Fırat Nehirlerinin denize döküldüğü alçak alanların yakınlarında kurulmuş ilk alüvyon devletleri kereste gibi ağır malları çok az emek harcayarak taşımalarını sağlayan

akıntılardan da yararlanabiliyordu. Gılgamış Destanı'nın ortalarındaki bir pasajda, büyük ormanın bekçisi olan devi öldürdükten sonra sedir ağacından bir salla yapılan yolculuktan bahsedilmesi belki de tesadüf değildi. Bu sal yeni kurulacak kentin ana kapısı olacaktı.

Genel olarak sürtünmenin ortadan kaldırılması devletin inşası için önemli bir şeydir. Yılın büyük bir dilimi boyunca üzerinde yolculuk yapılabilen sakin bir suyunun olması özellikle hayati önemdedir. Arazinin düz olması da faydalıdır. Taşkın ovaları temelde tanım gereği düz alanlar olurken engebeli araziler taşımacılığın maliyetini katbekat artıran yerlerdir. Devlet oluşumunda ekolojinin nasıl etkili olduğunu kavramış olan İbn Haldun, Arapların düz alanları fethedebildiklerini fakat dağlar ve derin vadilerin onları alt ettiğini söylemişti.¹⁷

Devlet inşasının temel koşullarını tespit etmek meselenin diğer yüzünü, yani devletin ortaya çıkmasını zorlaştıracak hatta imkânsız kılacak koşulları da takdir etmemize yardımcı olur. Nüfusun toplanması devlet inşasını kolaylaştırırken, dağınıklık engelleyici bir unsurdur. Bu yoğunluğu zengin ve iyi sulanan alüvyonlu topraklar mümkün kıldığı için, aynı çerçevede alüvyonlu olmayan arazilerin ilk devletlere ev sahipliği yapma ihtimali düşüktür. Kurak çöller ve dağlık araziler (dağlar arasında bereketli havzaların olduğu durumlar haricinde) kesin olarak dağınık geçim stratejilerine ihtiyaç duyar ve bir devletin çekirdeği olamazlar. Bu “devletsiz alanlar”, farklı geçim modelleri ve toplumsal örgütlenme formları nedeniyle (hayvancılık, toplayıcılık, ağaçlık alanların yok edilmesiyle açılmış alanların ekimi) sık sık damgalanıp devletin söylemlerine “barbar” olarak kodlanırlar.

Devlet “birim”i yoğunlaşmış insan gücüne, özellikle sabit tarlalarda ekim yapan tarımsal işgücüne ihtiyaç duyar. Nüfusun yoğunlaşması tek başına yeterli olmaz. Ortadoğu’da gerçek anlamda yerleşik hayatın ilk ortaya çıktığı güney alüvyonlu Mezopotamya topraklarının sulak ekolojisi tipik bir örnektir.¹⁸ Bu alan kalabalık bir nüfusa sahipti ve bazı ekinler yetiştirilse de ilk kentlerinde, arkeolojik kayıtlarda belirgin izler bırakan düzenli ve sabanla sürülmüş tarlaların hiçbir kalıntısına rastlanmamıştır. Yukarıda da tarif edildiği gibi geçimlik stratejiler burada son derece çeşitliydi: Sulak arazilerde yapılan toplayıcılık ve avcılık faaliyetleri, yabancı saz ve kamışların toplanması, sel sularının

çekildiği alanlarda koyun, keçi ve sığır otlatılması. Yoğun ve refah içinde bir nüfusa rağmen, tarımsal bir nüfus değildi bu. “Kentleşmenin kalbi olan bu bölge, sulanmış tahıl alanlarının öncülüğünde yaşanan bir toplumsal dönüşüm modelini desteklemek yerine, kıyıya yakın biyokitleden fırsatçı bir şekilde yararlanılmasıyla hayat bulmuş bir yerleşim sürecine işaret etmektedir.”¹⁹ Sulak araziler zenginliği ve kentleri yaratmış fakat bin yıldan uzun bir süre boyunca hiçbir devlete ev sahipliği yapmamıştı. Sabanla tarımın yapıldığı alanların aksine, sulak arazilerde geçim kaynaklarının son derece çeşitli oluşu devlet inşası için hiç de avantajlı koşullar sunmuyordu. Nil Deltası, adeta geniş nehir deltalarının ilk devletlerin oluşumuna kolaylaştırıcı olmadığını kanıtlarcasına, kıyaslanabilir bir örnek teşkil etmektedir. İlk Mısır devletleri, yüksek nüfuslu ve zengin geçim kaynaklarına sahip olmasına rağmen herhangi bir devletin temeli olmamış deltada değil, nehrin yukarı kısımlarında kurulmuştu. Aksine delta, devlete düşman ve direnç gösteren bir yer olarak görülüyordu. Nil Deltası’ndaki nüfus aynı Mezopotamya’nın sulak arazilerindeki gibi kaplumbağa sırtını andıran alanlarda yaşıyor, balık avlıyor, saz toplayıp kabuklu canlılar yiyorlar ve tarımla pek az uğraşıyordu. Hanedanların yönettiği Mısır’ın bir parçası değillerdi.

Benzer şekilde Sarı Irmak kıyılarındaki ilk devletlerin kalbi de çalkantılı, sürekli değişen delta alanlarında değil nehrin yukarı taraflarında atmaktaydı. Ekim faaliyeti akdarıdan ibaret olsa da Çin’deki devlet inşasının çekirdeği için bu, buğday ve arpa ekiminin Mezopotamya için olduğu gibi hayatiydi. Çin’de devlet inşa etmeye dönük proje, zengin löslü toprakların birinden ötekine atlamış, hem engebeli arazileri (“içerideki” barbarları) hem de karmaşık ve çeşitliliğin bol olduğu Sarı Irmak Deltası’nı es geçmiştir.

Devletleri Tahıllar Yaratır

Antik dönemin ilk kurulan ve önemli tarım devletlerinin (Mezopotamya, Mısır, İndus Vadisi, Sarı Irmak) geçim temeli birbirleriyle kayda değer benzerlikler taşımaktadır. Hepsi tahıl devletleridir: buğday, arpa ve Sarı Irmak örneğinde akdarı. Daha sonra temel gıda ürünlerinin listesine sulanmış topraklarda yetiştirilen pirinçle Yeni Dünya’daki mısır eklense

de, bunları takip eden diğer erken dönem devletleri de aynı örüntüyü izlemektedir. Mısırla patatese dayanan İnka devleti, bu kuralın kısmi bir istisnası olarak görülebilir; ancak görünüşe göre burada da vergilendirilen bitki ağırlıkla mısırdı.²⁰ Bir tahıl devletinde temel nişasta besinini, aynı verginin esas kalemini oluşturan ve yürürlükteki zirai takvimin temelini bir ya da iki tahıl bitkisi oluşturmazdı. Bu tarz devletler, var olmalarını mümkün kılan alüvyonlu topraklar ile erişime açık su kaynaklarının oluşturduğu ufak ekolojik nişlere hapsolmuşlardı. Burada vurgu bir kez daha Lucien Febvre'in "olasılıkçılık" kavramına yapılmalıdır. Bu tarz bir niş, devlet oluşumu için zorunluydu (ve kanallar kazılması ya da teraslama gibi araziyi biçimlendiren yöntemlerle genişletilebilmekteydi) ancak tek başına yeterli değildi.²¹ Nitekim bu örnekte nüfusun yoğunlaşması, devlet oluşumundan ayırt edilmek zorundadır. Gördüğümüz üzere sulak arazilerin bolluğu ilkel düzeyde bir kentleşme ve ticarete ön ayak olabiliyordu fakat büyük ölçekli bir tahıl üretimi yoksa devletin ortaya çıkması imkânsızdı.²²

Peki, taneli tahıl bitkileri ilk devletlerde neden bu denli devasa bir rol oynuyor? Neticede diğer ekinler, özellikle mercimek, nohut ve bezelye gibi baklagiller Ortadoğu'da, kulkas ve soya ise Çin'de evcilleştirilmişti. Neden bunlar devlet oluşumuna temel oluşturmadı? Daha geniş bir tabirle, tarihsel kayıtlarda neden hiçbir "mercimek devleti", nohut devleti, kulkas devleti, sagu devleti, ekmek ağacı devleti, tatlı patates devleti, manyok devleti, patates devleti, yer fıstığı devleti veya muz devleti yoktu? Bu ekinlerin çoğu ekilen arazi başına buğday ve arpaya kıyasla daha fazla kalori vermektedir, bazıları daha az emek ister ve tek başlarına ya da birkaçı bir arada kullanıldığında tahıllarla karşılaştırılabilir biçimde temel beslenmeyi sağlarlar. Diğer deyişle birçoğu, nüfusun yoğunlaşması için gereken zirai-demografik koşulları ve gıda değerlerini en az tahıllar kadar iyi karşılamaktadır. Sadece sulanmış arazilerde ekilen pirinç, arazi başına muazzam miktarda kaloriyi bünyesinde barındırmasıyla diğerlerini geride bırakmaktadır.²³

Kanaatime göre tahıllarla devletler arasındaki bağın kilit noktası şu olguda saklıdır: Vergilendirilmeye elverişli olan tek ürün tahıllardır. Gözle seçilebiliyor, bölünebiliyor, değer biçilebiliyor, depolanabiliyor, taşınabiliyor ve "tayın"lanabiliyordu. Diğer tahıllar (baklagiller, yum-

ruhar ve nişastalı bitkiler) devlet için elverişli ve istenen niteliklerden bazılarına sahipti fakat hiçbiri bu avantajların tamamına sahip değildi. Tahılların sunduğu eşsiz avantajları anlamak için, kendinizi en başta etkin ve kolay bir şekilde el koyabileceğiniz şeyler arayan eski bir vergi memurunun yerine koymak faydalıdır.

Tahıl bitkilerinin yerin üzerinde yetişmesi ve az çok aynı zamanda olgunlaşması, vergi toplamayı arzulayan herkesin işini son derece kolaylaştıracaktır. Eğer ordu ya da vergi tahsildarı doğru zamanda gelirse, tüm hasadı tek bir hamlede biçip, ayıklayıp tamamına el koyabilir. Düşman bir ordu için tahıllar, yakıp yıkma taktiklerini çok kolaylaştırır. Toplanmaya hazır tahılları yakıp ekenleri kaçmaya zorlayabilir yahut açlığa mahkûm edebilirler. Dahası, vergi tahsildarı veya düşman, hasat kaldırılıp depolanıncaya dek bekleyip ardından ambarda ne varsa hepsine el koyabilir. Ortaçağda alınan ondalık vergisinde, çiftçilerin ayıklanmamış tahılları alanda balya halinde toplaması beklenirdi. Böylece ondalığı toplayan memur her on balyadan birini alabilirdi.

şimdi bunu, temel ürünü patates veya manyok tarzı yumru lu bitkiler olan iftilerinkiyle kıyaslayın. Bu rnler bir yılda olgunlaşır fakat toprağın altında bir ya da iki yıl daha güvenli bir şekilde tutulması mümkündür. İhtiyaç duyuldukça sklebilirler ve geri kalanları büyüdükleri yerde yani yer altında depolanabilir. Eğer bir ordu veya vergi tahsildarı yumrularınızı isterse, çiftçiler gibi onları tek tek topraktan çıkarmaları gerekir. Böylece ellerine (hem kalori hem piyasa açısından) değeri buğdaydan çok daha düşük olan ve hızla bozulma ihtimali daha yüksek bir araba dolusu patates geçer.²⁴ Prusya Kralı Büyük Friedrich, tebaasına patates ekmelerini emrettiğinde, yumru eken insanlar olarak düşman ordular tarafından kolay kolay dağıtılamayacaklarını biliyordu.²⁵

Tahılların “yer üstünde” eşzamanlı olgunlaşması devletin vergi tahsildarı için görünür ve kıymet biçilebilir olmasıyla paha biçilmez bir avantajdı. Bu nitelikler buğday, arpa, pirinç, akdarı ve mısırı başat politik ekinlere dönüştüren şeylerdir. Vergi tahakkuk memuru tipik olarak tarlaları toprağın kalitesiyle sınıflandırır ve bu topraktan hangi tahılın yılda ortalama ne kadar ürün verdiğini bildiğinden vergiyi önceden hesaplayabilir. Yılda yıla düzeltme yapılması gerektiğinde tarlaların teftişi yapılır ve hasattan hemen önce temsili bir alandan

mahsul alınarak o yılki hasadın rekoltesi tahmin edilebilir. Göreceğimiz üzere devlet görevlileri, ekim teknikleri dayatarak mahsulü ve aynı vergileri artırmaya çalışmıştır. Mezopotamya'da buna, büyük toprak keseklerinin dağıtılması için tarlaların defalarca sabanla sürülmesi ve bitkilerin daha iyi kök salıp daha fazla besleyici olması için sürekli tırmıklanması da dahildi. Bunun mantığı şuydu: Tahıllar söz konusu olduğunda toprağın hazırlanması, ekim, ekinin durumu ve nihai ürün çok daha görünür ve değerlendirilebilirdi. Örnek olarak bunu, piyasadaki alıcıların ve satıcıların ticari faaliyetlerine değer biçip bunları vergilendirme girişimleriyle kıyaslayalım. Çin'de devletin tüccar sınıfına duyduğu güvensizliğin ve onları damgalamasının sebeplerinden biri, basitçe tüccarlardaki zenginliğin pirinç eken çiftçilerin aksine, tespit edilmesi zor, saklanabilir ve ele avuca sığmaz yapıydı. Mallara ve yapılan işlemlerin daha görünür olduğu pazarlara vergi koymak veya yollardan ve nehirlerden geçiş ücreti toplamak kolaydı fakat tüccarları vergilendirmek vergi tahsildarı için kâbustan farksızdı.

Mahsulün nihayetinde kabuklu veya kabuksuz küçük tahıllardan oluşuyor olması ölçüme, ayırmaya ve değer biçmeye elverişli olması sayesinde devasa idari avantajlara sahipti. Aynı şeker veya kum taneleri gibi, tahıllar da nerdeyse sonsuza dek kesirlere ayrılabilir ve hesabı tutulacak şekilde ağırlığıyla hacmini kesin rakamlarla ölçmek mümkündür. Tahıl taneleri, emek de dahil olmak üzere başka metaların değerini hesaplamaya yarayan, ticareti yapılabilen ve vergisi alınabilen bir değer ölçüm standardı oldu. Mezopotamya'daki Umma'da en alt sınıftan işçilere dağıtılan günlük yemek tayını neredeyse tamı tamına iki litre arpaydı ve bu, arkeolojik kayıtlarda eşine en çok rastlanan şeylerden olan eğri kâselerle ölçülüyordu.

Fakat neden bir nohut veya mercimek devleti yoktu ki? Ne de olsa bunlar da yoğun biçimde ekilebilen besleyici bitkilerdi ve hasat edildiklerinde, aynı hububat gibi kurutulabilen, iyi bir şekilde saklanması ve bölünüp küçük miktarlarda tayınlanması mümkün küçük tohumlar vermekteydiler. Burada tahıl bitkilerinin belirleyici avantajı, kesin bir zaman aralığında büyüyor olmaları, dolayısıyla hemen hemen eşzamanlı olgunlaşmalarıydı. Vergi tahsildarı açısından baklagillerin sorunu, meyve verişinin uzun bir zaman aralığına yayılmasıydı. Fasulye ve

bezelye örneğinde olduğu gibi, olgunlaştıkça toplanabiliyorlardı. Vergi tahsildarı erken gelirse mahsulün büyük kısmı daha olgunlaşmamış; geç geldiğinde ise vergi mükellefi muhtemelen mahsulün çoğunu yemiş, saklamış veya satmış olurdu. Vergi tahsildarı açısından tek noktadan yapılan alışveriş en iyi olgunlaşma zamanı belli ürünlerde işe yarar. Bu açıdan Eski Dünya'nın tahıl ekinleri devlet inşasına daha baştan uyumluydu. Yeni Dünya'da ise (hemen toplanabilen veya tarlalarda olgunlaşmaya ve kurumaya bırakılabilen karmaşık mısır örneği hari-cinde) bütün tarlaya ekilen ve eşzamanlı olgunlaşan takvimi belirgin mahsullerden pek yoktu. Eski Dünya'nın zirai takvimini dolduran cinsten hasat festivali geleneklerinin burada bulunmamasının sebebi buydu. Bu durum insanı, neolitik dönemde ilk ekicilerin tahılları belli bir zamanda olgunlaştığı için seçip seçmediğini ve eğer seçmişlerse neden nohut ya da mercimek gibi ne zaman olgunlaşacağı belli başka bitkilerin seçilmediğini sormaya itmektedir.

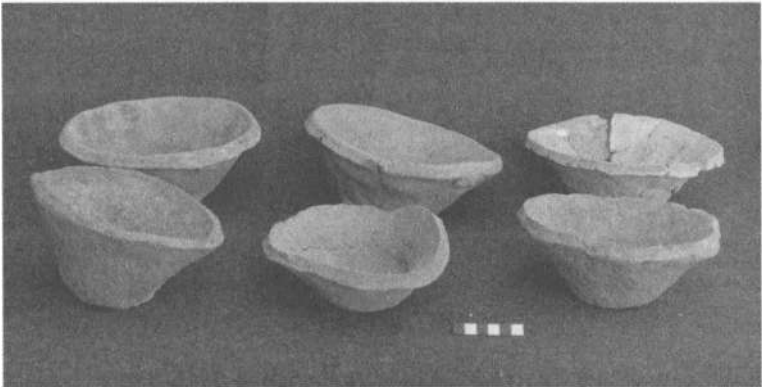
Yine de tahılın vergilendirilmesi sorunsuz bir süreç değildir. Bir tahıl ekini dikildikten sonra eşzamanlı olgunlaşsa da, mevsimsellik genelde tarlalara farklı zamanlarda ekim yapılmasına imkân tanır. Böylece farklı tarlalar biraz farklı zamanlarda olgunlaşır. Ayrıca vergi vermek istemeyen çiftçinin, vergiden kaçmak için yeterince olgunlaşmadan önce tahılın bir kısmını gizlice hasat etmesi de nadir bir şey değildir. Arkaik devletler olabildiğince her bölge için tek bir ekim zamanı dayatmaya çalışırdı. Söz konusu sulanmış ıslak pirinç olduğunda ise bitişik tar-laların tümü kabaca aynı anda su altında kalırdı ve bu kendiliğinden (nakil yoluyla yapılan) ekimin zamanını dayatırdı. Üstelik pirinç bu koşullarda yetişen tek bitkiydi.

Tahıllar aynı zamanda toplu halde taşınmaya da yatkındı. Arkaik koşullarda bile bir araba dolusu tahıl, diğer gıda ürünlerinin hemen hepsine kıyasla çok daha uzak mesafelere kârlı bir şekilde nakledile-bilmektedir. Su taşımacılığının mümkün olduğu yerlerde ise büyük miktarda tahıl hatırı sayılır mesafelere gönderilebiliyor; böylece ilk devletlerin hükmetmeyi ve vergi almayı umduğu zirai merkezi büyük oranda genişletiyordu. Üçüncü Ur Hanedanı (MÖ 3000'lerin sonundaki Ur III) ile ilgili değerlendirmelerden birine göre, mavnalar Ur bölgesinin arpa hasadının tam olarak yarısını hükümdara ait ambarlara taşıyor-

du.²⁶ Yine erken dönemde Mezopotamya’da, hatta 19. yüzyıla dek, vergi tahsildarı için zirai bir devlet ile yolculuğa elverişli bir nehir veya kıyı şeridinin birleşimi mükemmel bir evlilikti. Örneğin Roma (genellikle Mısır’dan gelen) tahılları ve şarabı Akdeniz’in diğer tarafına gemilerle, yüz mil uzaktaki yerlere kara yoluyla göndermeyi tercih ediyordu.²⁷

Tahıl diğer bütün gıda ürünleriyle kıyaslandığında ağırlık ve hacim başına çok daha yüksek değere sahip olduğundan ve görece iyi saklanabildiğinden ideal bir vergi ve geçim mahsulüydü. Gerekli oluncaya dek kabukları üzerinde bırakılabiliyordu. İşçilere ve kölelere dağıtmak, haraç olarak istemek, askerlerin ve garnizonların iâşesini karşılamak, gıda eksikliğini veya kıtlığı ortadan kaldırmak yahut kuşatma altındaki bir kenti beslemek için idealdi. İlk devleti onun tüm sinirlerini ve kaslarını oluşturan tahıllar olmadan hayal etmek zordur.

Tahıl dolayısıyla tarımsal vergiler kesintiye uğradığında, devletin iktidarı da zayıflamaya başlıyordu. Çin’deki ilk devletlerin iktidarı, Sarı Irmak ve Yangzi Nehri havzalarındaki ekilebilir alanlarla sınırlıydı. Sabit tarlalarda sulanmış pirinç çiftçiliğinin yapıldığı bu ekolojik ve politik merkezin dışında; vergilendirilmesi güç olanlar, göçebe hayvancılar, avcı-toplayıcılar ve göçebe tarım yapan insanlar yaşıyordu. Bunlar “henüz haritaya girmemiş” ve “ham” barbarlar olarak tanımlanıyordu. Roma İmparatorluğu’nun toprakları bütün emperyal hırsa rağmen, tahıl hattının ötesine geçemedi. Roma hâkimiyeti Alplerin kuzeyinde, arke-

ŞEKİL 10. Eğri ağızlı (tayın?) kâseleri. Susan Pollock’un izniyle alınmıştır.

ologların tabiriyle Le T ne bölgesi adı verilen bir alanda yoğunlaşmıştı. Adını Roma'ya ait eserlerde ilk kez rastlanan İsviçre'deki sahadan alan bu bölge; nüfusun yoğun, tarımsal üretim güçlü, kentlerin (Oppidum kültürü) daha büyük olduğu bir alandı. Bu bölgenin dışında, karakteristik özellikleri g  be hayvancılık ile ormanların kesilip açıldığı yerlerde yapılan tarım olan, seyrek nüfuslu "Jastorf Avrupa'sı" uzanmaktaydı.²⁸

Bu karşılaştırma bize, dünya ve insan nüfusunun büyük kısmının da ilk tahıl devletlerinin sınırları dışında kaldığını hatırlatan yararlı bir uyarıdır. Tahıl devletleri, entansif tarımın avantajlı olduğu dar bir ekolojik nişe sıkışmış durumdaydı. Ufuklarının ötesinde el konulması imkânsız görülebilecek çok çeşitli geçim pratiği bulunuyordu. Bunların en  nemlileriyse avcılık ve toplayıcılık, balıkçılık ve su ürünlerinin avlanması, bahçecilik, g  be tarım ve özelleşmiş hayvancılıktı.

Devletin vergi tahsildarının gözünden bakıldığında, bu geçim yolları mali açıdan kısırdı; zira denetlemenin maliyetini kurtarmıyorlardı. Avcı-toplayıcılar ve su ürünlerini avlayanlar öyle dağınık ve hareketliydi ve "ele geçirdikleri"  yle çeşitli ve kolay çürüyen şeylerdi ki bırakın onları vergilendirmek takip etmek bile neredeyse imkânsızdı. Henüz ilk tahıllar ekilmeden çok önce köklü ve yumrulu bitkileri evcilleştirmiş olmaları muhtemel bahçeciler, k  k k arazilerini ormanların içine saklayabiliyor ve ürünlerinin büyük kısmını ihtiyaç duyana kadar toprak altında bırakıyorlardı. Diğer bitkileri temizleyerek açtıkları alanlarda tarımla uğraşanlar genelde biraz tahıl ekimi yapmaktaydı fakat tarlalarında genelde farklı zamanlarda olgunlaşan düzinelerce değişik bitki oluyordu. Ayrıca bu insanlar tarlalarının yerini birkaç yılda bir değiştiriyordu ve zaman zaman evleri de tarlalarıyla birlikte hareket ediyordu. Tarımın bir uzantısı olarak görülen uzmanlaşmış hayvancılık, onu vergilendirmeye niyet edenlerin karşısına yine dağınıklığı ve hareketliliğiyle bir sorun olarak dikilmekteydi. G  be hayvancılar tarafından kurulmuş Osmanlı İmparatorluğu,  obanları vergilendirmenin son derece zor olduğunu görmüştü. Onları yılın belli zamanlarında sürünün kuzuladığı ve koyunların yönlerinin kırpıldığı dönemlerde vergilendirmeye çalışmışlardı fakat bu bile mantıksal olarak zordu. Osmanlı yönetimi üzerinde  alışan Rudi Lindner'in vardığı sonuç şöyleydi: "Osmanlı'nın başkaldırmayan çiftçilerden gelen öngörülebilir gelire dayalı, yerleşik cennet hayalinde

göçebe hayvancılara yer yoktu.” “Göçebeler iyi otlaklara ve tatlı sulara erişimlerini azamiye çıkarmak adına iklimdeki ufak değişimleri takip eden insanlardı; dolayısıyla sürekli hareket halindeydiler.”²⁹

Şu veya bu şekilde, tahılla uğraşmayan insanlar (yani dünyanın büyük kısmı), vergilendirme girişimlerini hüsrana uğratan geçinme stratejilerinin ve toplumsal örgütlenme formlarının (fiziksel hareketlilik, dağınıklık, grupların ve toplulukların değişken boyutlarda oluşu, geçimlik malların çeşitli ve gözle kestirilmeyen oluşu, sabit kaynakların azlığı) vücuda gelmiş haliydiler. Ancak bu ikisi ayrı dünyalara ait değildi. Aksine, önceden de belirttiğimiz gibi, aralarında çok canlı bir mübadele ve ticaret vardı. Ancak bu mübadele zoraki değildi, bir ekolojik alanla öteki arasında istenen malların iki tarafın da yararına olacak şekilde takas edilmesine ve ticaretine bağlıydı. Belli geçim pratikleriyle yaşayan kişiler çoğu kez, ticari ortaklar olmalarına rağmen birbirlerini farklı türden insanlar gibi görüyordu. Örneğin Romalılar için barbarları tanımlayan önemli niteliklerden biri, Romalılar gibi tahıl değil süt ürünleriyle et yemeleriydi. Mezopotamyalılar için, “barbar” Amoriler kabul edilemez kişilerdi çünkü aktarılanlara göre “tahıl nedir bilmiyorlardı [...] çiğ et yiyor ve ölümlerini gömmüyorlardı.”³⁰

Yukarıda aktarılan çeşitli geçim formları kendi kendine yeterli ve geçirimsiz kategoriler olarak görülmemelidir. Gruplar farklı geçinme pratiklerine geçebiliyor, geçiyor ve basit kategorilere sığdırılamayacak melez pratikler oluşturuyorlardı. Ayrıca, geçinme pratikleriyle ilgili tercihlerin genelde devlet karşısında alınmış konumla alakalı politik bir tercihi yansıtmaya ihtimalini de göz ardı etmemeliyiz.

Devletleri Duvarlar Yaratır: Koruma ve Sınırlama

MÖ 3000’li yılların ortalarında alüvyonlu Mezopotamya topraklarındaki kentlerin çoğu duvarlarla çevriliydi. Böylelikle tarihte ilk kez devlet bir savunma kabuğu oluşturmuştu. Genelde bu yerleşim alanları mütevazı boyutta olsa da (ortalamada on ile otuz üç hektar arasında) bu tarz bir savunma hattının inşasıyla bakımı, parça parça dikilmesi muhtemel olsa da hayli emek yoğun bir işti. En kaba haliyle bir duvar bize, değerli bir şeylerin korunduğunu veya dışarının erişiminden uzak

tutulduğunu söyler. Duvarların varlığı, kalıcı bir ekim sahasıyla gıda deposunun varlığını gösteren şaşmaz bir işaretti. Nitekim sanki bu ilişkiyi doğrularcasına, genelde şehir devleti çöktüğünde ve duvarları nihai olarak aşıldığında bölgedeki kalıcı ekim de ortadan kalkıyordu. Bir kentin diğerini fethettiğinde duvarlarını yıkması yaygın bir uygulamaydı. Aynı yerde toplanmış, değerli, yağmalanması mümkün, sabit kaynaklar doğal olarak onları korumaya dönük güçlü bir eğilim yaratıyordu. Mekânsal yoğunlukları korunmalarını kolaylaştırıyordu ve taşıdıkları değer bu çabayı dışı dokunur hale getiriyordu. Köylülerin tarlalarını, bostanlarını, evlerini, ambarlarını ve hayvanlarını elde tutmayı bir ölüm kalım meselesi olarak görmesi ve bu uğurda elinden gelen her şeyi yapmasının sayısız sebebi vardı. O halde Gılgamış Destanı'nda kurucu kralın halkını korumak için kentin etrafına duvarlar dikmesi şaşırtıcı değildi. O halde, sadece bu dayanaktan hareketle devletin; mahsulleri, aileleri ve hayvanları diğer devletçiklerin yahut devletsiz yağmacıların saldırılarından korumak için ekim yapan tebaa ile onların yöneticisinin (ve o yöneticinin savaşçı ve mühendisleri) ortaklaşa yarattığı bir şey (belki de bir toplumsal sözleşme?) olarak görülmesi mümkün müdür?

Ne var ki mesele daha karmaşıktır. Nasıl çiftçi ekinlerini insan olan ve olmayan her tür yırtıcıya karşı korumak zorunda kalabiliyorsa, devlet seçkinleri de iktidarlarının sinir uçlarını yani ekim yapan nüfusu ve tahıl stoklarını, ayrıcalıklarını ve zenginliklerini, politik ve ayinsel güçlerini korumak gibi baskın bir çıkara sahipti. Owen Lattimore ve diğerleri, Büyük Çin Seddi için yaptıkları gözlemlerde şunu söylüyorlar: Bu duvarların dikilme sebebi barbarları (göçebe toplulukları) dışarıda tutmak kadar Çinli vergi mükellefi çiftçileri içerde tutmaktı. Kent duvarları bu sebeple devletin korunması için gerekli başlıca şeyleri içeride tutma niyetiyle inşa edilmişti. Dicle ve Fırat arasında sözde Amorilere karşı dikilen duvar, belki Amorileri uzak tutmaktan çok (zira çoktan alüvyonlu topraklara kalabalık biçimde yerleşmiş haldeydiler) çiftçileri devletin "alan"ında tutmak amacıyla tasarlanmıştı. Bir bilim insanının bakış açısına göre duvarlar, Ur III'ün yüksek düzeydeki merkezileşmesinin bir sonucuydu ve ya devlet denetiminden kaçan hareketli toplulukları içeride tutmak ya da zorla kovulan kişilere karşı devleti korumak için dikilmişlerdi. Her halükârda, "politik denetimin

sınırlarını tanımlama amacı taşıyordu.”³¹ Kent duvarlarının sebep ve işlevinin nüfusun kontrol edilmesi ve içeride tutulması olduğu iddiası; büyük ölçüde kendisine tabi olanların kaçışının erken dönem devletin gerçek bir meselesi olduğunu gösterebilmemize dayalıdır. Bu, Beşinci Bölüm’ün konusudur.

Devletleri Yazı Yaratır: Kayıtların Tutulması ve Okunaklılık

Yönetilmek her faaliyette, her alışverişte not edilmek, kayda geçirilmek, sayılmak, vergilendirilmek, mühür vurulmak, ölçülmek, numaralandırılmak, değerlendirilmek, ruhsatlandırılmak, izin verilmek, ihtar edilmek, reformdan geçirilmek, düzeltilmek, cezalandırılmak demektir.

— Pierre-Joseph Prudhon

Pratikte devlet idaresiyle uzun deneyimleri olan köylüler her zaman devletin kayıt tutan, rapora geçiren ve ölçümler yapan bir aygıt olduğunu bilmiştir. Dolayısıyla devletin yolladığı bir müfettiş plançetesiyle geldiğinde yahut nüfus memuru hane halkını kayda geçirmek için ellerinde dosyaları ve anketleriyle kapıyı çaldığında; tebaa bunun altından ya asker alımı, ya angarya, ya toprak istimlakı, ya kelle vergisi ya da mahsule getirilecek yeni bir vergi belasının çıkacağını biliyordu. İçten içe bu cebir aygıtının arkasında büyük bir evrak yığınının yattığını bilirler: listeler, belgeler, vergi defterleri, nüfus kayıtları, nizamnameler, talepler, emirler. Bu evrakların çoğu onlar için esrarengiz ve anlaşılamaz niteliktedir. Zihinlerinde bu evraklarla çektikleri eziyetler arasındaki katı özdeşlik yüzünden, birçok köylü isyanında yapılan ilk iş bu kayıtların tutulduğu yerel evrak dairelerini ateşe vermek oluyordu. Devletin topraklarını ve tebaasını tuttuğu kayıtlarla gördüğünü kavradıkları için, köylüler dolaylı olarak devleti kör edince sıkıntılarının sona ereceğini zannediyordu. Eski bir Sümer atasözü bunu net bir şekilde ortaya koymaktadır: “Başınızda bir kral ya da bey olabilir, fakat korkmanız gereken kişi vergi tahsildarıdır.”³²

Güney Mezopotamya kabaca MÖ 3300 ve 2350 yılları arasında sadece bir değil birbiriyle ilişkili birkaç devlet inşası deneyine ev sahipliği yapmış bir merkezdi. Güney alüvyonları, aynı Çin’deki Savaşan

Devletler veya daha sonraki Yunan şehir devletleri dönemi gibi, irili ufaklı zenginlikleriyle birbirine rakip kent yönetimlerinin sahasıydı. Aralarında bilindik olanları Kış, Ur ve en önemlisi Uruk'tu. Burada gerçekten dikkate değer ve tarihsel anlamda benzeri olmayan şeyler yaşanmaktaydı. Bir yanda ruhban grupları, güçlü adamlar ve yerel şefler eskiden sadece hısımlar arasındaki ilişkileri kullanan iktidar yapılarını ölçek olarak büyütüyor ve kurumsallaştırıyordu. İlk kez, devlet olarak adlandıracağımız şeye benzer bir yapı oluşturuyorlardı fakat onu bu çerçevede anlamaları kesinlikle mümkün değildi. Diğer yanda ise binlerce çiftçi, zanaatçı, tüccar ve işçi, bir bakıma tebaaya dönüştürülmekte; bu maksatla sayılmakta, vergilendirilmekte, askere alınmakta, işe koşulmakta ve yeni bir denetim formuna tabi kılınmaktaydı.

Yazının ortaya çıkışı, aşağı yukarı bu zamanlarda oldu.³³ İlk devletler ile yazının aynı ana denk gelmesi insanı, devleti inşa edenlerin bu iş için elzem olan işaretleme formlarını da icat ettiği yönündeki kaba işlevselci sonuca yöneltmektedir. Yine de, İnkaların kullandığı sicim düğümleri (*quipu*) şeklinde bile olsa, ilk devletleri kayıt tutmaya yarayan sistematik bir numaralandırma teknolojisi olmadan tahayyül etmenin nerdeyse imkânsız olduğunu söylemek abartı sayılmamalıdır. Devletin, hangi amaçla olursa olsun bir şeylere el koymasının ilk koşulu mevcut kaynakların, nüfusun, toprağın, ekinin, hayvanların ve ambar stoklarının kaydını gösteren envanterlerdir. Ancak bu bilgi kadastro kayıtlarına benzer, kısa sürede eskiyecek bir fotoğraf niteliğindedir. El koyma süreci ilerledikçe, teslim alınan tahılların, angaryada çalışanların yaptığı işlerin, taleplerin, teslimatların ve benzeri şeylerin sürekli olarak kaydının tutulması gerekir. Bir yönetim sadece birkaç bin kişilik bir tebaayı kapsar hale geldiğinde bile, ezber ve sözlü kültürün ötesine geçen bir işaretleme ve belgeleme biçimine ihtiyaç duyulur.

Devlet idaresi ile yazıyı birbiriyle ilişkilendiren tezi güçlendiren olgulardan biri de, Mezopotamya'da yazının, onunla ilişkilendirdiğimiz görkemli uygarlık icatlarına yani edebiyata, mitolojiye, methiyelere, kralların soy ve şecerelerine, tarih kayıtlarına ve dini metinlere aracılık etmeden önce, beş yüz yılı aşkın bir süre boyunca sadece muhasebe için kullanılmış olmasıdır.³⁴ Örneğin muhteşem Gılgamış Destanı, Ur'un Üçüncü Hanedan dönemine dayanmaktadır (MÖ 2100 civarı);

yani çivi yazılarının idari ve ticari amaçlarla ilk kez kullanılmasından tam bin yıl sonrasında.

Peki, Sümer topraklarındaki yönetimle ilgili bilgiler veren, bulunup tercüme edilmiş o çivi yazılı tabletler hazinesinden ne çıkarabiliriz? Bunlar, en azından, bir toplumun insan gücü ve üretimini yöneticileri ve tapınak memurları için görünür hale getirmek ve ondan tahıl ve emek koparmak için bir kayıt sistemi kullanma çabasının ne denli büyük olduğunu göstermektedir. Elbette en çağdaş bürokrasilere dahi baktığımızda, eldeki kayıtlarla sahadaki gerçeklikler arasında illa bir ilişki olması gerekmediğini biliyoruz. Özel çıkarlar doğrultusunda yahut üsttekileri memnun etmek amacıyla belgelerde sahtecilik ve dolandırıcılık yapılabilir. Kâğıt üzerinde kılı kırk yarararak yazılmış kural ve düzenlemeler sahada içi boş sözcüklere dönüşebilir. Arazi kayıtları bozuk, kayıp veya düpedüz hatalı olabilir. Evrak dairelerinin düzeni çoğu durumda, tören alanlarındaki düzen nasıl ordunun savaş alanındaki başıbozukluğunu saklıyorsa aynı biçimde kamu idaresindeki karmaşayı saklamaya yarar. Ancak kayıtların bize söyleyebildikleri adeta ütopyacı bir şeydir. Öte yandan kayıtlar bize devlet yönetiminin kayıt tutma mantığına, kategorilerine, ölçüm birimlerine ve hepsinden önemlisi kayıtlarda dikkate aldığı şeylerin seçimine içkin hale gelmiş, kılı kırk yaran, ütopyacı düzenine dair bir şeyler söyler. Bana göre asıl öğretici olan, “iaşeci devlet” olarak adlandırdığım şeyin “gözünü nereye diktiği”dir. Sümer’de kralın iktidar nişanesi, adeta bu arzuyu ifade edencesine, arazi müfettişlerinin kullandığı “ucuna ip bağlanmış asa”ydı.³⁵ Bu devlet tahayyülünün işleyişini Mezopotamya ve Çin’deki ilk idari pratiklerde görmemiz mümkündür.

Uruk’tan (IV. Katman) çıkarılan, MÖ 3300-3100 civarlarına dayanan en eski idari tabletler çoğunlukla tahıl, işgücü ve vergiler üzerine yazılmış listelerden ibarettir. Günümüze ulaşan tabletlerin konusu sıklık sıralamasına göre şöyledir: arpa (tayın ve vergi olarak), savaş tutsakları, erkek ve kadın köleler.³⁶ Uruk IV’te ve daha sonra diğer merkezlerde ön plana çıkan uğraşlardan biri nüfus sayımıdır. Tüm eski krallıklarda olduğu gibi, nüfusu azamiye çıkarmak aslında yeni toprak fetihlerini dahi geride bırakan bir saplantıydı. Nüfus (üreticiler, askerler ve köleler olarak) devletin zenginliğini temsil etmekteydi. Ur’a bağlı kentlerden

olan ve MÖ 2255 yıllarına dayalı devasa sayıda tabletin bulunduğu Umma, özellikle hızlı gelişmişti; yüz hektarlık bir alanı işgal etmekteydi ve on ile yirmi bin arasında sakini vardı. İdare etmesi kolay olmayan, kalabalık bir nüfustu bu.

Umma'daki kayıt tutma projesinin en önemli unsuru nüfusu ikamet, yaş ve cinsiyete göre kayda geçiren; kelle vergisi koymada, angarya işlerde ve askere alımlarda temel alınan nüfus sayımıydı. Bu, belki tapınak ekonomisi ve bağımlı işgücünün idaresi dışında pratikte hiç hayata geçirilmemiş, en temelde yer alan, geri kalan her şeye “içkin” bir projeydi. Görünüşe göre hem tapınaklar hem de özel şahıslar için arazi sahipliği alanın büyüklüğüne, toprağın kalitesine ve tahmini mahsul miktarına göre belirleniyor, bu sonuncusu verginin belirlenmesine temel teşkil ediyordu. Başta Ur III olmak üzere Sümer yönetimlerinin bazıları kâğıt (daha doğrusu tablet) üzerinde aşırı ölçüde merkezileşmiş, askerileşmiş ve güdümlü komuta ekonomilerini andırıyorlardı. Bir bakıma Yunan şehir devletlerinden militarist Sparta'ya benzemekteydiler. Tabletlerden birinde 840 arpa tayınının dağıtıldığı kayıt altına alınmıştır. Bu dağıtım, muhtemelen iki litre arpa alan (belki de toplu üretilmiş?) eğri ağızlı kaplar kullanılarak yapılmıştı. Başka tayın kayıtlarında biradan, kırma hububattan ve undan bahsedilmektedir. Zorla çalışma gruplarına, ister savaş tutsakları yahut köleler ister angaryaya koşulan insanlardan oluşsun, sıklıkla rastlanıyordu.

Erken dönem devlet oluşumunda yapılan şey emek, tahıl, toprak ve tayın birimlerini ele almak için gereken standartlaştırma ve soyutlamaydı. Bu standartlaştırma için vazgeçilmez olan ise, yazı yoluyla tüm önemli kategorilerde (makbuzlar, iş emirleri, köylülerin angarya borçları ve diğerleri) standart bir kavram setinin icat edilmesi idi. Yazılı kanunların icadı ve şehir devletinin her tarafında uygulanır hale gelmesi yerel hükümlerin yerini aldı ve başlı başına, mevcut küçük egemenlik alanında mesafeleri ortadan kaldıran bir teknolojiydi. Sabanla toprağın sürülmesi, tırmıklama ve tohum ekme gibi işler için çalışma standartları geliştirildi. Atanan işlerdeki alacak-verecekleri gösteren “iş puanları”na benzer şeyler yaratıldı. Balık, yağ, ağırlığına ve örgü sıklığına göre farklılık taşıyan tekstil gibi şeyler için sınıflandırma ve kalite standartları oluşturuldu. Besi hayvanları, köleler ve işçiler cinsiyetlerine ve yaşla-

rına göre sınıflandırıldı. Embriyo halinde olsa da, topraklarından ve insanlarından olabildiğince fazla değer koparmayı amaçlayan bir devlet için gereken nüfus istatistikleri şimdiden belgelenmiş durumdaydı. Bu sistematik tasnifin halk arasında ne kadar göz korkutucu bulunduğu başka bir meseleydi.

Yazı antik Çin’de, bin yılı aşkın bir süre sonra Sarı Irmak civarında ortaya çıktı. Günümüze hiçbir bulgu kalmamış olsa da, ilk olarak Erlitou kültürünün hâkim olduğu alanda çıkmış olması muhtemeldir. En ünlü bulgular ise Şang Hanedanı’nda (MÖ 1600-1050) falcılıkta kullanılan kehanet kemikleridir. O günden itibaren ve Savaşan Devletler dönemi boyunca (MÖ 476-221) yazı, devlet idaresiyle ilgili işler başta olmak üzere sürekli kullanılır oldu. Ne var ki, yazı ve devlet inşası arasındaki bağ en net görünümüne ancak meşhur, reformcu ve kısa ömürlü Qin Hanedanı (MÖ 221-206) sırasında kavuştu. Qin hanedanı Ur III’e hayli benzeyen bir biçimde, kaynaklarını topyekûn seferber etmeye dönük kapsamlı bir vizyon oluşturmuş, düzen saplantısı olan ve her şeyi sistematize eden bir rejimdi. En azından kâğıt üzerinde çok daha hırslıydı. Yazı, Çin ya da Mezopotamya’da ilk elden konuşmayı temsil etmeye dönük bir araç olarak tasarlanmamıştı.

Qin hanedanının hedeflediği standartlaşma ve sadeleşmenin önkoşullarından biri, ideogramların dörtte birini ortadan kaldıran, onları daha doğrusal hale getiren ve hanedanın kontrolü altında olan bölgenin tamamında uygulamaya konan, tanzim edilmiş tek tip bir alfabeydi. Bu bir konuşma ağzının yazıya geçirilmiş hali olmadığı için kendiliğinden bir tür evrenselliğe sahipti.³⁷ Diğer erken gelişmiş devletlerde olduğu gibi, standartlaşma süreci madeni para basımına ve tahıl ile toprağın yanı sıra pek çok diğer şeyi de ölçmekte kullanılan ağırlık, mesafe ve hacim birimlerine uyarlandı. Maksat ölçme amacıyla kullanılan bir dolu yerel, bölgesel ve kendine has pratikleri ortadan kaldırmaktı. Böylece yönetenler tarihte ilk kez tasarrufları altındaki zenginliği, üretimi ve insan kaynağını net bir şekilde görebilecekti. Ara ara etrafındaki yarı bağımsız uydu kentlerden haraç almakla yetinen güçlü bir şehir devleti olmaksızın, merkezi bir devlet yaratmayı hedefliyordu. Han dönemindeki saray tarihçilerinden Sima Qian, geriye baktığında Qin İmparatoru Shang Yang’ın krallığını çetin bir savaş aygıtına dönüştürmesine gıpta

ŞEKİL 11. Bir depoya erzakların girişi ve çıkışını tarif eden çivi yazılı bir tablet.
Fotoğraf British Museum'un izniyle kullanılmıştır.

ediyordu: “Tarlalar için *qian* ve *ma* (yatay ve dikey yollar) açıp sınırlar belirledi.” “Askeri vergilerle toprak vergisini eşitleyip hacim, ağırlık ve uzunluk ölçülerini standartlaştırdı.”³⁸ Sonrasında çalışma normları ve aletler de standartlaştırılacaktı.

Rakip devletçiklerle bölgesel bir askeri düşmanlık ortamında, yöneltilen alandan olabildiğince çok yararlanmak önemli bir meseleydi. Elde olan tekniğin kullanılmasıyla kaynakların mümkün olduğunca eksiksiz bir envanterinin çıkarılıp güncellenmesi demekti bu. Kelle vergisini ve askere alımları kolaylaştırmak için kılı kırk yaran hane sayımları, tıpkı büyük ve artan bir nüfus gibi, iktidarın bir göstergesiydi. Tutsaklar sarayın yakınlarına yerleştiriliyordu ve nüfus hareketini kısıtlayan düzenlemeler çıkarılıyordu. Tarımsal krallıklarda devlet inşasına dönük ilk girişimlerin alamet-i farikalarından biri, nüfusu yerinde tutmak ve izinsiz her tür hareketi engellemekti. Fiziki hareketlilik ve dağınıklık vergi memuru için felaket demekti.

Vergi tahsildarları açısından en mutluluk verici olan toprağın hareket etmemesidir. Fakat Qin Hanedanı özel toprak sahipliğini tanıırken her ekin alanını belli bir mülk sahibi/vergi mükellefi ile ilişkilendiren titiz bir kadastro çalışması yapmıştı. Arazi toprağın kalitesine, ekilen mahsule ve yağış miktarının değişkenliğine göre sınıflandırılmıştı; bu da vergi memurunun olası hasat miktarını ölçüp bir vergi oranı çıkarmasını mümkün kılıyordu. Qin hanedanlığının vergi sistemi ayrıca, yıllık olarak mevcut mahsulün ne kadar olacağını da tahmin etme fırsatı veriyordu. Bu da, en azından teoride, gerçek hasada göre vergide düzenlemeler yapılmasını olanaklı kılıyordu.

Şu ana kadar devlet görevlilerinin yazı, istatistikler, sayımlar ve ölçümler kullanarak kaba yağmacılığın ötesine geçip tebaanın gıda kaynakları ve emeğine daha rasyonel bir şekilde el koyma niyetine odaklandık. Bu proje belki en önemlisi olsa da, devletin araziye daha zengin, daha anlaşılır ve el koyma pratiklerine daha uygun hale getirmeye dönük çabaları içinde başvurduğu tek politika değildi. Sulama kanallarını ve suyu kontrol etme yöntemlerini ilk devletler icat etmemiş olsa da, taşımacılığı kolaylaştırmak ve tahıl ekilmiş arazileri büyütmek için sulama ve kanal ağlarını genişletmişlerdi. Mümkün olan her durumda tebaasını ve savaş esirlerini zorla iskân ederek üretici nüfusunun sayısını ve belirginliğini artırmaya çalıştı. Qin hanedanlığındaki “eşit arazi” uygulaması esas itibarıyla tüm tebaanın vergi ödemesini sağlayacak bir toprağa sahip olduğundan emin olma ve asker alımlarına temel oluşturacak bir nüfus yaratma amacını taşıyordu. Nüfusun önemini bilen Qin hanedanı devleti, sadece kaçmayı yasaklamakla kalmayıp çocuk doğurmak suretiyle tebaanın büyümesine katkıda bulunan kadınlara ve ailelerine kimi vergi istisnaları getirerek doğum yanlısı bir politika da uygulamıştı. Neolitik yerleşim kampı ilk devletlerin çekirdeği idi ama devlet inşasına dönük ilk çabaların büyük kısmı el koymayı kolaylaştırmak için politik alanın ince bir şekilde biçimlendirilmesinden ibaretti. Tahıl ekilen arazilerin artması, daha yoğun bir nüfus ve devletin hepsine erişimini kat kat kolaylaştıran yazılı kayıtlar sayesinde açığa çıkan bilgi yazılımı. Politik araziye kökten biçimlendirme çabaları, belki de ilk devletler arasında en hırslı olanların sonunu getirmişti: Ur’daki

aşırı disiplinli Üçüncü Hanedanlık bir yüzyıl ancak yaşarken Qin'in ömrü sadece on beş yılla sınırlı kalmıştı.

İlk yazılar devlet inşasıyla bu denli iç içe geçmişse, devlet ortadan yittiğinde ne oluyordu? Elimizdeki az miktarda bulguya göre, yetkililerin oluşturduğu yapılar, idari kayıtlar ve hiyerarşik iletişim ağları ortadan kalktığına okuryazarlık bütünüyle olmasa da büyük oranda azalmaktaydı. İlk devletlerde el yazmalarını okuma becerisi, büyük çoğunluğunu devlet görevlilerinin oluşturduğu dar bir kaymak tabakayla sınırlı olduğundan bu şaşırtıcı olmasa gerek. Kabaca MÖ 1200 ile 800 yılları arasında Yunan şehir devletleri parçalanmış ve Karanlık Çağ olarak bilinen bir döneme girmişlerdi. Okuryazarlık tekrar ortaya çıktığında eski Lineer B yani çizgi yazısı formunda olmamış, Fenikelilerden bütünüyle yeni bir alfabe ödünç alınmıştı. Bu ara dönemde Yunan kültürünün tamamen yok olduğu söylenemezdi. Kültür yazılı değil sözlü biçimler almıştı ve daha sonra yazıya geçilen *Odyseia* ve *İlyada*'yı bu döneme borçluyuz. Hayli geniş bir edebi geleneğe sahip olan Roma İmparatorluğu'nun MS beşinci yüzyılda parçalanması, birkaç dini yerleşke dışında Latincenin nerdeyse okunup yazılan bir dil olmaktan çıkmasına yol açmıştı. Tüm bunlar insana, ilk devletlerde yazının öncelikle bir devlet inşası tekniği olarak geliştiği, dolayısıyla devletin kendisi kadar kırılgan ve gelip geçici bir kazanım olduğunu düşündürüyor.

Peki, mahsul ekiminin onca geçim tekniğinden sadece biri olması gibi, okuryazarlığı da ilk toplumlar da iletişimi sağlayan teknolojilerden biri olarak ele alırsak ne olur? Ekim teknikleri yaygın olarak kullanılmaya başlanmadan çok önceleri de biliniyordu. Dahası yaygınlaşmaları sadece belli ekolojik ve demografik koşullarda mümkün olmuştu. Aynı mantıkla, yazı icat edilinceye dek dünyanın "karanlık"ta olduğunu, icat edilir edilmez tüm toplumların hemen okuryazarlığı benimsediğini yahut benimseme arzusuyla yanıp tutuştuğunu da söyleyemeyiz. İlk yazı da devlet inşasına, nüfusun yoğunlaşmasına ve boyutlarına ait bir eserd. Başka ortamlarda uygulanması imkânsızdı. Mezopotamya'daki ilk yazıtlar üzerinde çalışan bir akademisyenin kuşkusuz spekülâtif bir tarzla öne attığı gibi, nasıl sabanla toprağın sürülmesi sürekli angaryayla ilişkilendirildiği için uzun süre direnişle karşılaşmışsa, yazı da her yerde devletlerle ve vergilerle ilişkilendiğinden dirençle karşılanmıştı.

[Neden] onca arkeolojik kültür güney Mezopotamya'nın karmaşasına maruz kalmışken çeperde bulunan kendine has toplulukların tümü yazıyı kullanmayı reddetmişti? Bu karmaşıklığı reddetmenin bilinçli bir edim olduğu iddia edilebilir. Peki, sebebi neydi? [...] Belki de çeperlerdeki insanlar karmaşık şeylerle uğraşma konusunda zihinsel meleklerinin yetersiz olmasından ziyade, onun dayattığı tahakkümcü yapılardan kaçınacak kadar zekiydiler. En azından beş yüz yıl boyunca, askeri fetihlerle dayatılıncaya dek bundan kaçınmışlardı [...] Çeperi, ayrı ayrı her vakada, karmaşıklığa doğrudan maruz kaldığı durumlarda dahi bunu benimsemeyi başlangıçta reddetti [...] ve bu yolla bir yarım binyıl daha devletin kafesine girmekten kurtulmuş oldu.³⁹

Nüfus Kontrolü: Esaret ve Savaş

Kralın şanı halkının çokluğunda yatar, fakat hükümdarın yıkımını halkının yoksulluğu getirir.

— Süleyman'ın Özdeyişleri 14:28

Kalabalıklar dağılır ve bir arada tutulamazsa, şehir devleti bir enkaz yığınınna dönüşür.

— Çin'de ilk çağdan kalma bir yönetim kılavuzu

Doğru, [Siyam Krallığı'nın] benimkinden daha geniş topraklara hükmettiğini kabul ediyorum; fakat siz de Golkonda Kralı'nın insanlara, Siyam Kralı'nınsa ormanlara ve sivrisineklere hükmettiğini kabul etmelisiniz.

— Golkonda Kralı'ndan Siyamlı bir ziyaretçiye, 1680 civarı

Sayırsız hizmetkârın olduğu büyük bir evde kapılar açık bırakılabilir fakat birkaç hizmetkârın olduğu küçük bir evde kapılar kapatılmak zorundadır.

— Siyam deyişi

Yukarıdaki bol sayıda özdeyiş ve kitabi söz, el koyma ve nüfus üzerindeki denetimin ilk devletler için ne kadar merkezi bir öneme sahip olduğunu gösterir cinstendir. Bereketli ve iyi sulanmış alüvyonlu toprakların denetimi, üzerinde çalışacak çiftçilerin oluşturduğu bir nüfusla üretken kılınmadığı takdirde hiçbir anlam ifade etmiyordu. İlk devletleri “nüfus aygıtları” olarak görmek; bu “aygıt”ın kötü durumda olduğunu, sık sık arızalandığını ve bunun sırf devlet inşasındaki yanlışlıklardan kaynaklanmadığını gördüğümüz sürece, gerçeğin fazla uzağında bir tespit olmayacaktır. Devlet, tıpkı bir çobanın sürüsüyle yahut çiftçinin

ekinleriyle ilgilenmesi gibi, sürekli “evcilleştirdiği” tebaasının sayısına ve verimliliğine odaklanmış durumdaydı.

İnsanları bir araya toplama, onları iktidarın çekirdeğine yakın tutma, oradan ayrılmamalarını sağlama ve ihtiyaçlarından fazlasını üretmeye teşvik etme zorunluluğu, ilk devletleri harekete geçiren temel saiklerdi.¹ Devletin oluşumu için çekirdek işlevi görebilecek hâlihazırda yerleşik bir nüfus olmadığında, nüfusun bu amaçla toplanması gerekiyordu. Bu İspanyol sömürgecilerin Yeni Dünya’da, Filipinler’de ve diğer yerlerde takip ettiği temel ilkeydi. Yerli nüfusun bir merkez etrafında (genelde zorla) toplandığı ve İspanyolların iktidarına hizmet eden *reduccione*’ler yahut toplu yerleşimler uygarlaştırma hamlesinin parçası olarak görüldüler; öte yandan fatihleri beslemek ve ihtiyaçlarını karşılamak gibi hiç de önemsiz olmayan bir amaca daha hizmet etmişlerdi. Dağınık nüfusların içindeki Hristiyan misyonerlere ait mevkiller de (hangi mezhepten olursa olsun) benzer bir tarzla işe başlıyor; üretici nüfusu bu mevkinin etrafına toplayıp yerlilere Hristiyanlığı benimsetme çabalarını buradan çevreye yayıyorlardı.

Bu bağlamda, nüfusun toplanması ve artık üretmeye sevk edilmesi için kullanılan araçlar, üretmeyen seçkinlerin kullanacağı artığın yaratılmasına kıyasla daha önemsizdi. Bu artık, henüz embriyo aşamasındaki devlet yaratıncaya kadar mevcut değildi. Daha iyi bir ifadeyle devlet bu artığı ürettirip el koyuncaya dek, aktif olarak değerlendirilmeyen ve keşfedilmemiş ek verim olsa bile boş zaman faaliyetlerinde ve kültürel çabalarda “tüketilmekteydi”. Devlet gibi daha merkezileşmiş politik yapılar inşa edilmeden önce, Marshall Sahlins’in ev içi üretim tarzı dediği şeyin hâkimiyeti baskındı.² Kaynaklara erişim (toprak, otlaklar, av sahası), bu kaynakları denetleyen ister kabile ister grup, soy veya aile olsun, grubun parçası olan tüm üyelere açıktı. Sürgün edilmediği müddetçe, bir bireyin söz konusu grubun sahip olduğu bütün geçim araçlarına doğrudan ve bağımsız bir şekilde erişmesi engellenemezdi. Ve ortada kapitalist birikim dürtüleri veya olanağı olmadığı için, yerel halkın kabul edilmiş geçim ve rahatlık düzeyinin üstünde üretim yapmak için hiçbir eğilim yoktu. Yani bu bağlamda, yeterlilik dışında, tarımsal üretimin angarya işlerini artırmaya neden olacak hiçbir sebep yoktu. Bu köylü ekonomisi çeşidinin mantığı, A.V. Chayanov tarafından ikna

edici bulgularla gözler önüne serilmiştir. Chayanov başka şeylerin yanı sıra şunu da göstermiştir: Bir aile, çalışmayan ve bağımlı fertlere kıyasla çalışan fert sayısı fazla olduğunda, kendine yeter seviyeye geldikten sonra iş yükünü azaltmaktaydı.³

Şu anki tartışma çerçevesinde vurgulanacak esas nokta şudur: Köylüler, temel ihtiyaçlarını tatmin edecek olanaklara sahip oldukları durumda, seçkinlerin el koyacağı artığı kendiliğinden üretmeyecektir. Aksine, buna zorlanmaları gerekir. Bu artık, ilk devletlerin oluşumundaki demografik koşullar altında, yani geleneksel üretimin hâlâ yaygın olduğu ve tekelleşmediği bir ortamda, ancak şu veya bu şekliyle özgür olmayan, zorla çalıştırılan emekle (angarya emeği, tahıl veya diğer ürünlerin zorla teslim edilmesi, borç esareti, serflik, komünal esaret ve haraç ve çeşitli kölelik biçimleri) yaratılabilirdi. Göreceğimiz üzere ilk kurulan devletlerin her biri, emeği zorla çalıştırmalarını sağlayan kendilerine has bir teknikler bileşimine sahipti. Fakat bunun için, devlet artığının azamiye çıkarılması ile tebaanın (bilhassa sınırların açık olduğu durumda) kitleler halinde kaçma riski arasında ince bir denge tutturulmalıydı. Ancak çok sonraları, dünya bütünüyle tasarruf altına alınıp üretim araçları tamamen özel mülkiyete dönüşünce yahut devlet seçkinlerinin denetimine girdikten sonra; tek başına üretim araçlarının (toprağın) denetimi, insanları esaret altında tutan kurumlar olmaksızın artık çıkarmak için yeterli hale gelmişti. Dolayısıyla başka geçim alternatifleri olduğu müddetçe, Esther Boserup'ın klasik eserinde belirttiği gibi "alt sınıftan kişileri şahsen tutsak hale getirmediğinizde, onları başka geçim yolları aramaktan alıkoymanız imkânsızdır. Nüfus yoğunlaşıp toprak bu sayede denetim altına alınabildiğinde, alt sınıfları esaret altında tutmak gereksizleşir. İşçi sınıfını bağımsız çiftçiler (yahut toplayıcı, avcı-toplayıcı, göçebe tarımla uğraşan, hayvancı) olma hakkından mahrum bırakmak yeterlidir."⁴

İlk devletler söz konusu olduğunda, alt sınıfların özgürlüğünü güvenilebilir biçimde ortadan kaldırmak, onları tahıl ekilen merkezde tutmak, angaryadan ve/veya esaretin kendisinden kurtulmak için kaçmalarını engellemek demektir.⁵ Kaçışları caydırmak ve cezalandırmak için ne yaparlarsa yapsınlar (ve en eski hukuki kurallar bu tarz ihtarlarla doludur), arkaik devletler olağan koşullarda bir ölçüde sızıntının yaşanmasını önleyecek araçlardan yoksundu. Zor zamanlarda, örneğin mahsulün

alınamadığı, olağandışı miktarda ağır vergilerin konduğu koşullarda veya savaşlarda bu sızıntı hızla büyük bir kan kaybına dönüşebiliyordu. Bu akışı durdurmakta aciz kalan arkaik devletlerin çoğu, kayıplarını köle almak için savaşa girme, köle tacirlerinden köle satın alma ve kimi toplulukları bir bütün olarak zorla tahıl üretilen merkezin yakınlarına iskân etme gibi farklı yollarla karşılamaya çalışmaktaydı.

Bir tahıl devleti yeterli miktarda bereketli araziye sahip olduğu durumda, toplam nüfusu, görece refahı ve askeri üstünlüğünü ölçmek için mükemmel olmamakla beraber güvenilir bir göstergeydi. Ticaret rotaları ve su yolları üzerinde avantajlı konumlarda bulunmak yahut özellikle zeki yöneticilere sahip olmak dışında; tarım teknikleri de savaş teknolojisi de görece durağan olup ağırlıkla insan gücüne dayanmaktaydı. En fazla insanın olduğu devlet genelde en zengin olanıydı ve çoğunlukla askeri açıdan küçük rakipleri üzerinde üstünlüğü vardı. Bu temel kaideyi gözler önüne seren göstergelerden biri, savaşlarda genelde ganimet olarak topraktan ziyade tutsaklara el konmasıydı. Bu da kaybedenlerin, özellikle de kadın ve çocukların canının bağışlandığı anlamına gelmekteydi. Yüzyıllar sonra Thukididis'in, rakiplerinin barışçıl bir şekilde teslim olması için pazarlık yapan, böylece hiçbir Spartalının canına mal olmaksızın ülkesinin vergi tabanını ve insan gücünü artıran Sparta generali Brasidas'ı övmesi, insan gücüne dayalı bu mantığı onaylar niteliktedir.⁶

Alüvyonlu Mezopotamya topraklarında savaş, geç Uruk döneminden (MÖ 3500-3100) başlayarak sonraki iki bin yıl boyunca toprak fethinden ziyade, devletin tahıl ekilen merkezine daha büyük bir nüfusun toplanmasıyla ilgili oldu. Seth Richardson'ın özgün ve titiz çalışması sayesinde, alüvyonlu topraklarda yaşanan savaşlardan birçoğunun büyük ve bilindik kent yönetimleri arasında gerçekleşmediğini; aksine bu yönetimlerin, çalışan nüfuslarını artırmak ve böylece iktidarlarını sağlamlaştırmak için artalanlarındaki küçük bağımsız toplulukları fethetmek amacıyla ufak çaplı savaşlara girdiklerini biliyoruz.⁷ Yönetimler "pasifize edilmemiş", "dağınık" insanları toplayıp "devletsiz muhatapları gerek zor gerekse ikna yoluyla devlet düzeni altında gütmeye"yi amaçlıyorlardı. Bu süreç Richardson'ın belirttiği şekliyle, devamlı varlığını sürdüren bir zorunluluktan çünkü devletler sürekli, "devlet niteliğinde olmayan birimlerden elde ettikleri nüfusu, yine bu birimlere doğru"

kaybetmekteydi. Devlet, tebaasını incelikli bir şekilde idare etme iddiasında olabilirdi; fakat aslında, nüfus kaçışlarıyla ölüm oranlarının sebep olduğu kayıpları karşılamak için, o güne dek “vergi alınmayan ve yönetilmeyen” halkları tebaası haline getirmeye yönelik zora dayalı seferler yoluyla verilen, bitmek bilmez bir mücadele içindeydi. Eski Babil’deki yasalar kaçak ve firari kişilerle, onları atandıkları meskenler ve işlere döndürme girişimleriyle meşguldü.

Devlet ve Kölelik

Kölelik, devlet tarafından icat edilmemişti. Bireysel veya komünal çeşitleriyle farklı esaret biçimleri, devletsiz insanlar arasında yaygın bir uygulamaya sahipti. Kolomb öncesi Latin Amerika üzerine odaklanmış Fernando Santos-Granaros, uygulanan çeşitli komünal esaret formlarına dair çok sayıda belge toplamıştı. Bunların büyük bölümü fetih sonrası sömürge esaretiyle yan yana varlığını sürdürmüştü.⁸ Genelde asimilasyonla ve yukarı yönlü toplumsal hareketlilik olanaklarıyla yumuşatılmakla beraber kölelik, Amerika’nın insan gücüne aç yerli halkları arasında yaygındı. İnsan esareti kuşkusuz, ilk devletler açığa çıkmadan önce antik çağ Ortadoğu’sunda da bilinen bir şeydi. Tıpkı devletten önce ortaya çıkmış yerleşik hayat ile tahılın evcilleştirilmesi örneklerinde olduğu gibi, ilk devlet, üretken nüfusunu ve el koyabileceği artığı azamiye çıkarmanın temel bir aracı olarak kölelik kurumunu geliştirip daha karmaşık bir hale getirdi.

Şu ya da bu biçimde esaretin, yakın zamana dek devletlerin oluşumunda ne denli merkezi bir rol oynadığını abartmanın nerdeyse imkânı yoktur. Adam Hochschild’ın gözlemlediği gibi, 1800 yılına gelindiğinde dahi dünya nüfusunun kabaca üçte birinin esaret altında yaşadığı pekâlâ söylenebilirdi.⁹ Güneydoğu Asya’da ilk devletlerin hepsi kölecî ve köle alıp satan devletlerdi. 19. yüzyılın sonlarına dek Güneydoğu Asya’daki adalarda yapılan Malay ticaretinin en değerli kargosu kölelerdi. Malay Yarımadası’nın aborijin olarak isimlendirilen halkı (*orang asli*) ile Kuzey Tayland’ın yüksek kesimlerindeki halkın yaşlı üyeleri, anne babalarıyla dede ve ninelerinin korkunç köle baskınları hakkında anlattıkları öyküleri hâlâ hatırlamaktadır.¹⁰

Esaretin zamanla çeşitli biçimlere bürünebileceğini aklımızda tuttuğumuzda, insan şunu söylemeden edememektedir: “Kölelik yoksa devlet de yoktur.” Moses Finlay herkesin bildiği gibi “Yunan uygarlığı köle emeğine mi dayanıyordu?” diye sormuş ve bu soruya her yerde yankılanıp sağlam belgelere dayanan bir “evet”le cevap vermişti.¹¹ Köleler Atina toplumunun büyük çoğunluğunu (belki nerdeyse üçte ikisini) oluşturmaktaydı ve kölelik kurumu bütünüyle doğal bir şeymiş gibi görülmekteydi. Köleliğin kaldırılması gibi bir mesele asla gündeme gelmemişti. Aristoteles’e göre bazı halklar akli melekelerden yoksun oldukları için, doğaları gereği köleydi ve aynı koşum hayvanları gibi, bir alet olarak kullanılmaları en doğrusuydu. Sparta’da köleler nüfusun çok daha büyük bir kısmını temsil ediyordu. İleride döneceğimiz üzere aralarındaki fark şuydu: Atina’daki köleler Yunanca konuşmayan halklar arasından getirilen savaş tutsakları-yken Sparta’nın köleleri büyük oranda “helot”lar, yani Sparta’nın fethettiği topraklarda yaşayan, toplu halde “özgür” Spartalılar için çalışmaya ve üretmeye mecbur edilen yerli çiftçilerdi. Bu modelde, askerileşmiş bir devletin mevcut tahıl üretim yerleşkesine el koyması çok daha belirgindi.

Boyutları bakımından tek rakibi doğusundaki çağdaşı Han Hanedanlığı altındaki Çin olan Roma İmparatorluğu, Akdeniz havzasının büyük kısmını devasa bir köle pazarına dönüştürmüştü. Roma’nın düzenlediği her askeri seferin peşine köle tüccarları takılmış, sıradan askerler kendi başlarına yakaladıkları tutsakları satarak veya fidye isteyerek zengin olma hayalleri kurmuşlardır. Bir tahmine göre Galya Savaşları’nın sonucunda bir milyona yakın yeni köle elde edilmişti ve Augustus döneminde Roma ve İtalya’daki köleler nüfusun dörtte biri ile üçte birini oluşturmuyordu. Bir meta olarak kölelerin bu denli yaygın bir olgu halini alması, klasik dünyada “standart” bir kölenin ölçü birimine dönüşmesinde kendini açığa vurmaktaydı: Atina’da bir dönem (zira piyasa dalgalanmaktaydı) bir çift katır üç köleye eşdeğerdeydi.

Mezopotamya’da Kölelik ve Esaret

Mezopotamya’nın daha eski çağlara dayanan, hakkında daha az bulguya sahip olduğumuz ve daha küçük ölçekli kent yönetimlerinde, köleliğin ve diğer esaret formlarının var olduğuna şüphe yoktur. Finlay bizi şu sözlerle

temin etmektedir: “Antik Yunan öncesinde dünya, yani Sümerlerin, Babillerin, Mısırlıların ve Asurluların dünyası [...] en temel anlamda, bu kavramın Batı’da bulduğu karşılık üzerinden düşünüldüğünde özgür insanların olmadığı bir dünyaydı.”¹² Tartışmaya fazlasıyla konu olan ise köleliğin kendisinin boyutları, aldığı biçimler ve yönetimin işleyişi açısından ne kadar merkezi bir konumda olduğuydu.¹³ Genel fikir birliğine göre, köleliğin varlığı kuşkusuzdu ancak kölelik ekonominin geneli içinde görece ufak bir bileşendi.¹⁴ Kıt bulgulara dayalı olduğunu bizzat kabul ettiğim kendi okumam üzerinden, bu görüş birliğine karşı çıkacağım. Kölelik klasik dönemlerin bilindik örnekleri Atina, Sparta veya Roma’daki kadar başat konumda sayılmasa bile, üç sebepten ötürü çok önemliydi: En önemli ihraç malı olan tekstil ürünleri için gerekli emeği sağlıyordu; en zahmetli işlerde (örneğin kanal kazma, duvar inşası) öldüresiye çalıştırılabilecek bir proletarya oluşturuyordu ve seçkinlerin statüsü için hem bir nişane hem de ödül niteliğine sahipti. Mezopotamya yönetimlerinde köleliğin taşıdığı önemin gerçek olduğunu ikna edici biçimde gösterebileceğimi umuyorum. Borç esareti, zorla iskân ve angarya gibi özgür olmayan diğer emek formları değerlendirmeye dahil edildiğinde; devlet için merkezi konumda olan tahıl işçiliğinin devamlılığı ve yaygınlaştırılması açısından zora dayalı emeğin önemini inkâr etmek zordur.

Antik Sümer’de köleliğin merkezi konumuyla ilgili ihtilaf kısmen terminolojik bir meseledir. Görüşlerin farklılaşmasının sebebi, “köle” anlamı taşıyan fakat aynı zamanda “hizmetkâr”, “madun”, “bağımlı” yahut “esir” anlamlarına da gelebilen çok sayıda kelimenin varlığıdır. Her halükârda, ne kadar yaygın olduğunu bilmesek de insanların alınıp satıldığı (kölenin menkul/taşınabilir mal olduğu) tekil vakaların doğruluğu kanıtlanmıştır.

Belirsizliğe yer bırakmayan en net köle kategorisi, savaş esirleriydi. Sürekli emeğe ihtiyaç duyulduğu düşünülünce, çoğu savaş esir almak için yapılıyordu ve başarı da alınan kölelerin (erkek, kadın ve çocuk) sayısı ve niteliğiyle ölçülüyordu. I.J. Gelb’in tarif ettiği onca bağımlı emek kaynağı içinden (hane içinde doğmuş köleler, borç esirleri, onları ele geçiren kişilerden pazarda satın alınan köleler, fethedilip topluca bir yere getirilip zorla iskân edilen insanlar ve savaş tutsakları) son

ikisi görünüş itibariyle en kayda değer olanlarıdır.¹⁵ Her ikisi de savaş ganimetini temsil etmektedir. 167 savaş esirinden bahseden listelerden birinde, çok az Sümer yahut Akad (yani yerli) ismi belirmektedir. Büyük çoğunluğu Dicle Nehri'nin doğusundaki bölgelerden ve dağlardan getirilmişti. Mezopotamya'da MÖ 3. binyıl itibariyle "köle" için kullanılan ideogramlardan biri, "dağ" işaretiyle "kadın" işaretinin birleşiminden oluşmaktaydı. Bu da dağlık bölgelere yapılan akınlarda ele geçirilen yahut ticari mallar karşılığında köle tacirlerinden alınmış kadınlara işaret etmekteydi. "Erkek" veya "kadın" sembollerinin "yabancı topraklar"a karşılık gelen sembolle birleştiği ideogramın da kölelere gönderme yaptığı düşünülmektedir. Eğer savaşın amacı büyük oranda tutsak almaksa, bu askeri seferleri alışlageldik savaşlardan ziyade köle baskınları olarak değerlendirmek daha mantıklı olacaktır.

Uruk'un önemli ve belgelerle kanıtlanmış tek kölecî kurumu, görünüşe göre devletin gözetiminde tekstil ürünleri üreten ve nerdeyse dokuz bin kadar kadının çalıştırıldığı atölyelerdi. Burada çalışan insanlar çoğu kaynakta köle olarak tarif edilmektedir fakat aralarına borçluların, yoksulların, terk edilmiş çocukların ve dulların da olması mümkündür. Bu yanılla belki de Victoria dönemi İngiltere'sindeki atölyelere benzemektedirler. Dönemi ele alan bazı tarihçiler tekstildeki işgücünü, hem savaş tutsağı olarak alınmış kadın ve çocukların hem de borçluların eşleri ile çocuklarının oluşturduğunu iddia etmektedir. Bu büyük tekstil "endüstri"sini analiz edenler, iktidarlarını kaynak bakımından kıt alüvyonlu toprakların dışından gelen madenler (özellikle bakır) ve diğer hammaddenin akışına borçlu olan seçkinlerin konumu için bu endüstrinin ne kadar kritik bir rol taşıdığını vurgulamaktadır. Devlet girişimi, bu zorunlu malzemeler karşısında takas edilebilecek temel ticari malı yaratmaktaydı. Atölyeler adeta dini, sivil ve askeri seçkinlerden oluşmuş yeni bir seçkin kesimi besleyen tutsak emeğin tecrit edildiği "gulag"dı. Demografik açıdan da öyle önemsiz değillerdi. Çeşitli tahminlere göre Uruk'un nüfusu MÖ 3000'de kırk ile kırk beş bin arasındaydı. Dokuz bin tekstil işçisi başlı başına Uruk sakinlerinin en az yüzde 20'sini temsil edecektir. Elbette buna ekonominin diğer dilimlerinde çalıştırılan başka savaş tutsakları ve köleleri de katmıyoruz. Bu işçiler ve devlete bağımlı diğer emekçilerin tahıl tayınlılarının

yapılması; tespitlerde bulunacak, kaynakları derleyecek ve depolayacak heybetli bir yapının varlığını zorunlu kılmaktaydı.¹⁶

Uruk'tan çıkarılan başka belgeler sık sık özgür olmayan işçilere, özellikle de yabancı kökenli kadın kölelere atıfta bulunmaktadır. Guillermo Algaze'ye göre bunlar, Uruk devlet idaresinin tasarrufundaki temel işçi kaynağıydı.¹⁷ Kâtiplerin çalışan grupları (hem yabancı hem yerli işçileri) özetleyen yazıları, "devlet denetimindeki evcil hayvan sürüleri"ni tarif etmekte başvurulan cinsiyet ve yaş kategorilerinin aynısını kullanmaktadır. "Dolayısıyla görünen o ki Uruklu kâtiplerin zihninde ve onları çalıştıran kurumların gözünde bu emekçiler, statü bakımından tamamen evcil hayvanlarla denk görülen 'evcilleştirilmiş' insanlardı."¹⁸

Tutsaklar ile kölelerin nasıl örgütlendikleri, nasıl çalıştıkları ve onlara nasıl davranıldığıyla ilgili başka neler söyleyebiliriz? Bölük pörçük kaynakların arasında istisna niteliğinde detaylı bir tablo, Rim-Anum'un hükümdarlığında (MÖ 1805 civarı) Uruk'a getirilip "tutsaklar evi"nde tutulan 469 köle ve savaş tutsağıyla ilgili sıkı teftiştten gelmektedir.¹⁹ "Tutsak evlerinin Mezopotamya'nın başka yerlerinde ve antik çağlarda Ortadoğu'nun başka yerlerinde de olma ihtimalleri yüksektir."²⁰ Bu "ev" adeta bir istihdam bürosu işlevine sahipti. Tutsaklar çok geniş bir beceri ve deneyim yelpazesine sahip olup kayıkçı, bahçıvan, hasat işçisi, sığırtmaç, aşçı, soytarı, hayvan bakıcısı, dokumacı, çömlekçi, zanaatçı, biracı, yol tamircisi, tahıl öğütücü vb. olarak şahıslara, tapınaklara ve askeri makamlara satılmaktaydı. Görünüşe göre kendisi bir işlik olmayan bu ev, tedarik ettiği emek karşısında un alıyordu. Firar yahut isyan riskini asgariye düşürmek için işçi gruplarının küçük tutulması ve sık sık yerlerinin değiştirilmesine büyük özen gösterilmektedir.

Köleler ve savaş tutsaklarıyla ilgili bir başka bulguysa, iyi muamele görmediklerine işaret etmektedir. Çoğu boyunlarına takılmış prangalarla yahut fiziksel anlamda dizginlenmiş halde resmedilir. "Silindir biçimindeki mühürlerde karımıza farklı biçimleriyle sık sık, bir efendinin, zincirli tutsakları sopalarla döven adamlarına emirler verdiğini gösteren sahneler çıkmaktadır."²¹ Ayrıca tutsakların kasten kör edilmesiyle ilgili çok sayıda aktarım vardır, ancak bu uygulamanın ne kadar yaygın olduğunu bulmak imkânsızdır. Belki acımasız muamelenin varlığına dair en güçlü kanıt, uzmanların vardığı genel kanıya göre köle nüfusun

kendisini sayıca idame ettirememesidir. Tutsak listelerinde, ne kadarının (zorla yürütölmekten yahut aşırı çalışma ve yetersiz beslenmeden) öldüğünü net şekilde bilememek çarpıcıdır.²² Kanaatime göre değerli insan gücünün bu kadar umursamaz bir şekilde yok edilmesi, savaş tutsaklarına gösterilen kültürel hor görüden ziyade, yeni savaş tutsaklarının sayıca çok olması ve ele geçirilmesinin görece kolay olmasıydı.

Köle ve tutsaklarla ilgili dolaylı kanıtların en güçlüleri, beklenebileceği gibi çivi yazısı metinlerin bollaştığı, Ur III'ten sonraki dönemlerden gelmektedir. Bu bulguların Ur III dönemini da aydınlatıp aydınlatmayacağı yahut Uruk dönemiyle (MÖ 3000 civarı) ilgili bildiğimiz gerçeklerle bağdaştırılıp bağdaştırılamayacağı sorgulanmaya çok açıktır. Bu geç dönemlerde, köle “idare”sinin aygıtı büyük oranda belirgin haldedir. Firari köleleri bulup geri getirmeyi uzmanlık haline getirmiş ödöl avcıları vardır. Görünüşe göre kaçan kölelerden çok azı yeniden yakalansa da; firariler “yeni” kaçmış kişiler, uzun süredir bulunamayanlar, “ölmüş” kaçaklar ve “geri getirilmiş” kaçaklar şeklinde alt kategorilere ayrılmaktaydı.²³ Bu kaynakların geneline bakıldığında açlık, baskı, salgın hastalıklar ve savaş gibi çeşitli sebeplerle kentlerden

ŞEKİL 12. Boyunlarına vurulmuş prangalarla köleler. Fotoğraf Bağdat'taki Irak Müzesi'nden Dr. Ahmed Kamel'in izniyle alınmıştır.

ŞEKİL 13. MÖ ikinci bin yılın başlarından kalma Ebla Sarayı'ndaki bir öğütme odası. Şu kaynaktan alınmıştır: Postgate, *Early Mesopotamia: Society and Economy at the Dawn of History*

kaçan insanlarla ilgili değerlendirmeler vardır. Doğdukları yerlere dönüp dönmedikleri, onları sıcak karşılayacağı kuşkusuz olan başka bir kente ulaşp ulaşamadıkları yahut göçebe hayvancılığa geçip geçmedikleri bilinmese de, aralarında birçok savaş tutsağı olduğuna şüphe yoktur. Her halükârda firar, alüvyonlu toprakların siyasi yaşamında temel bir uğraştı: Sonraki dönemin meşhur Hammurabi Kanunları, kölelerin kaçmasına yardım ve yataklık edenler için cezalarla doludur.

Ur III'teki köle ve esirleşmiş borçluların yaşam koşullarını doğru-
layan ilginç bir kaynak, ütopyaacı bir ilahinin “ruhuna aykırı” biçimde
okunmasıdır. Büyük bir tapınağın (Eninnu) inşasından önce radikal
eşitlikçi bir anlığına, “olağan” toplumsal ilişkileri askıya alan bir ayin
yapılmıştı. Şu şiirsel metin bu istisnai ayin zamanında nelerin yaşan-
madığını tarif etmektedir:

Köle kadın, evin hanımına denkti
Köle, efendisinin yanında yürüyordu
Yetimler zenginlere verilmiyordu
Dullar muktedirlere verilmiyordu
İnsanın evine alacaklı girmiyordu
[Sahip] kamçıyla üvendirenin dilini çözmüyordu
Efendi kölenin başına vurmuyordu
Evin hanımı köle kadının yüzüne tokat atmıyordu
Borçları iptal etmişti²⁴

Yoksulların, zayıfların ve esirlerin olağan kederlerini yadsıyarak
böyle ütopyaacı bir alanın tarif edilmesi, yaşadıkları gündelik koşulların
yararlı bir portresini çıkarmaktadır.

Mısır ve Çin

Antik Mısır'da, en azından Eski Krallık'ta (MÖ 2686-2181) köleliğin
olup olmadığıyla ilgili tartışmalar oldukça hararetlidir. Bu meseleyi
çözüme bağlayacak konumda değilim. Neticede bu konu kişinin neyi
“kölelik” olarak tanımladığı ve antik Mısır'ın hangi döneminden bah-
sedildiğine bağlıdır.²⁵ Belki bu, yakın zamanda konuya eğilen yorum-
culardan birinin tarif ettiği şekliyle, somut bir farklılık ifade etmeyen
bir ayrım meselesidir. Çünkü tebaa için angarya da çalışma kotaları
da son derece zahmetliydi. Kâtip olmaya dair bir nasihat, tebaanın
üzerindeki yükü gayet iyi açıklamaktadır: “Kâtip ol. Seni zor işlerden
kurtarır ve her türlü kaba işten korur. Çapa ve kazma taşımamanı sağlar,
böylece sepet de taşımazsın. Bir dolu efendinin ve sayısız sahibin altında
olmayacağından seni kürek çekmekten ve ısıraplardan da kurtarır.”²⁶

Mezopotamya modelindeki esir alma savaşları Dördüncü Hanedan
(MÖ 2613-2494) döneminde yapılmıştır ve “yabancı” savaş tutsakları

damgalanarak zorla çalışma kotalarının yüksek olduğu, kralliyete ait “plantasyon”lara yahut tapınaklara ve devlete ait diğer kurumlara yerleştiriliyordu. Toplayabildiğim bulgulara göre, köleliğin boyutları başlarda belirsizliğini korusa da Orta Krallık döneminde (MÖ 2155-1650) kölelerin nerdeyse alınıp satılan birer mal gibi kullanılması büyük bir ölçeğe ulaşmıştı. Askeri seferlerle getirilen tutsaklar köle tüccarlarının mülkü oluyor ve satılıyordu. “Pranga talebi öyle büyüktü ki tapınaklar sürekli yenilerinin imal edilmesi için iş emirleri çıkarıyordu.”²⁷ Görünüşe göre köleler miras yoluyla varislere aktarılabilirlerdi, çünkü miras kalan mülklerin envanterinde hem besi hayvanları hem de insanlar listelenmekteydi. Borç esareti de çok yaygındı. Daha sonra Yeni Krallık döneminde (MÖ 16. ve 11. yüzyıllar arası), Levant’a düzenlenen ve sözde deniz insanlarına karşı yürütülen büyük çaplı askeri seferler, binlerce esirin alınmasıyla sonuçlanmıştı. Bunların çoğu topluca Mısır’a getirilip çiftçilik yapmak yahut ölümcül madenlerle taş ocaklarında çalışmak üzere zorla iskân edilmişti. Bu tutsakların bazıları muhtemelen, inşa ettikleri kral mezarında tayınları verilmeyince saray görevlilerine karşı tarihin ilk grevlerinden birini düzenlemiş işçilerin arasındaydı. Bir kâtip onların adına şunları yazmıştı: “Sefalet içindeyiz [...] temel ihtiyaçlarımızın hiçbirini karşılayamıyoruz. [...] Gerçek anlamda ölüyoruz, artık canlı değiliz.”²⁸ Fethedilen diğer gruplardan yıllık haraç olarak maden, cam ve görünüşe göre köleler alınıyordu. Bana göre belirsiz olan Eski ve Orta Krallıklarda köleliğe benzer bir şeylerin var olup olmadığı değil, bunun Mısır’ın devlet yönetimi açısından taşıdığı önem düzeyidir.

Kısa ömürlü Qin Hanedanıyla arkasından gelen ilk Han Krallığı hakkında bildiklerimiz, ilk devletlerin, mümkün olan bütün araç ve yöntemlerle ellerindeki insan gücünü azamiye çıkarmaya çalışan nüfus aygıtları olduğu yönündeki izlenimi pekiştirir cinstendir.²⁹ Kölelik bu yöntemlerden sadece birisiydi. Qin Hanedanı bütüncül ve sistematik bir iktidar kurma çabasının ilk örneklerinden biri olarak taşıdığı ünü sonuna kadar hak etmişti. Atlar ve sığırlar için nasıl pazarları varsa, köleler için de benzer pazarları vardı. Hanedanlığın denetimi dışında kalan alanlarda haydutlar, ellerine geçirdikleri herkesi tutup köle pazarlarında satıyor ya da fidye istiyorlardı. Her iki hanedan döneminde başkentler devletin, generallerin ve münferit askerlerin ele geçirdiği savaş tutsaklarıyla dolup

taşıyordu. İlk çağlarda yürütülen savaşların çoğunda olduğu gibi, askeri seferler ve “beratlı haydutluk” iç içe geçmiş haldeydi. En değerli ganimetse satılabilecek tutsakların sayısıydı. Görünüşe göre Qin döneminde gerçekleşen ekim faaliyetlerinin çoğu tutsak esirler, borç esirleri ve kürek cezasına çarptırılmış “suçlular” tarafından yapılıyordu.³⁰

Ancak mümkün oldukça çok kişinin bir araya toplanmasını sağlayan temel teknik, fethedilen topraklardaki nüfusun tamamının (özellikle kadın ve çocukların) zorla başka yere iskân edilmesi idi. Tutsakların tören merkezleri yok ediliyor ve bir kopyası Qin’in başkenti Xinyang’da yeniden inşa ediliyordu. Böylece yeni bir sembolik merkez kurulmuş oluyordu. Ayrıca Asya’da ve diğer yerlerde ilk devletlerin tipik özelliklerinden biri de, bir liderin karizma ve hünerinin, sarayının etrafında büyük kalabalıkları toplama kapasitesiyle ölçülmesi idi.

“İnsan Kaynakları” Stratejisi Olarak Kölelik

Nihayetinde savaş büyük bir keşfin yapılmasını sağladı; insanların da aynı hayvanlar gibi evcilleştirilebileceği görüldü. Yenilmiş düşmanın öldürmek yerine köleleştirilmesi; canının bağışlanmasına karşılık çalışmaya mahkûm edilmesi mümkündü. Bu keşif taşıdığı önem bakımından hayvanların evcilleştirilmesiyle kıyaslanmıştır. [...] Tarihin ilk dönemlerinde kölelik antik çağ endüstrisinin temeliydi ve sermaye biriktirmede güçlü bir araçtı.

—V. Gordon Childe, *Kendini Yaratan İnsan*

Bir anlığına meseleye, insan gücüyle ilgili gereksinimlerden sorumlu bir iase sorumlusunun yalın stratejik bakışıyla eğildiğimizde; genelde savaş tutsaklarıyla şekillenmiş köleliğin diğer artığa el koyma biçimleri karşısında neden avantajlı olduğu net bir şekilde anlaşılmaktadır. En bariz avantaj, fatihlerin çoğunlukla çalışacak yaşta olan, yetiştirilmesinin maliyeti başka bir toplum tarafından karşılanmış tutsaklar almaları ve onların en verimli çağlarını sömürme fırsatı elde etmeleriydi. Birçok örnekte fetheden taraf, faydalı olabilecek özel yetenekleri olan kişileri (sal yapımcıları, dokumacılar, maden işçileri, silah yapımcıları, altın ve gümüş işleyen kişiler) tutsak almaktaydı. Sanatçılar, dansçılar ve müzisyenlerden bahsetmeye bile gerek yoktur. Bu anlamda köle alımı, insan gücü

ve becerilerinin talan edilip toplanması ve böylelikle köle alan devletin bunları kendi başına geliştirme ihtiyacından kurtulması demektir.³¹

Tutsaklar, genelde olduğu üzere, farklı yerler ve arka planlardan geldiği ve ailelerinden uzak tutuldukları müddetçe, toplumsal açıdan hareketsiz kılınmış veya yalnızlaştırılmış olurlar. Dolayısıyla kontrol edilmeleri ve zapt edilmeleri kolaylaşır. Eğer savaş esirleri onları tutsak edenler açısından birçok bakımdan yabancı olarak nitelendirilen toplumlardan geliyorsa, aynı toplumsal itibara layık da görülmemişlerdir. Yerli tebaanın aksine toplumsal bağları varsa bile çok cılız olan bu kişiler, kolektif bir mücadele şansına çok nadiren kavuşabilmiştir. Hizmetkârların toplumdan koparılması ilkesi (yeniçeriler, hadımlar, saray Yahudileri), uzun yıllar yöneticilerin kendilerini vasıflı ama politik anlamda etkisizleştirilmiş kişilerle çevirmelerini sağlayan bir yöntem olarak görülmüştür. Ancak belli bir noktada köle nüfusu büyük, yoğun ve etnik bağlara sahip hale gelirse, istendiği gibi yalnızlaştırılma olasılığı ortadan kalkar. Antik Yunan ve Roma'daki birçok köle isyanı bu açıdan bulgu niteliğindeyken Mezopotamya ve Mısır'da (en azından Yeni Krallık'a kadar) kölelik bu ölçüğe ulaşmamış gibi görünmekteydi.

Kadınlar ve çocuklar birer köle olarak bilhassa değerliydi. Kadınlar genelde yerel hanelere eş, cariye veya hizmetçi olarak alınırken, aşağı bir statüde olsalar da çocukların hızla asimile edilme ihtimalleri yüksekti. Birkaç nesil içinde bunlar ve çocukları genelde yerel topluma dahil edilmekteydi ve belki yakın zamanda ele geçirilen kölelerden oluşmuş yeni bir katman, toplumsal hiyerarşide onların da altına yerleşmekteydi. Eğer Amerika yerlilerinin toplulukları yahut Malay toplumu gibi insan gücüne aç yönetimler tarihsel açıdan bir gösterge niteliğindeyse, yaygın köleliği hızlı kültürel asimilasyonla ve toplumsal hareketlilikle birarada bulmak gayet doğaldır. Örneğin, Malayların erkek tutsaklarının yerli kadınlarla evlenerek zamanla kendi köle almaya dönük seferlerini örgütleyebilir hale gelmesi nadir bir şey değildi. Sürekli köle alındığı için bu toplumlar köleciler toplulukları olarak kalmıştı; fakat birkaç kuşak içerisinde ilk tutsaklar, onları ele geçirenlerden nerdeyse ayırt edilemez kişilere dönüşmekteydi.

Kadın tutsaklar en az emekleri kadar üreme yetenekleriyle de önemliydi. İlk devletlerde çocuk ve anne ölüm oranlarının yüksekliği,

hem ataerkil ailenin hem de devletin tarım emeğine duyduğu ihtiyaç düşünülünce, kadın tutsaklar demografik bir hisse senediydi. Üreme yetenekleri, yoğunlaşmanın ve evin getirdiği sağlıksız etkileri yumuşatmada önemli bir rol oynamıştır. Bu noktada üreme becerileri üzerinde denetim kurmanın şart olduğu besi hayvanlarının evcilleştirilmesiyle olan bariz paralelliği kurmak zorundayım. Evcil koyun sürülerinde çok sayıda dişi ve az sayıda koç bulunur zira bu çoğalma potansiyelini azamiye çıkarır. Aynı mantık çerçevesinde, doğurma yaşına gelmiş köle kadınlar, ilk devletin insan gücü aygıtına yaptığı katkılar nedeniyle, esasen birer damızlık olarak kıymetliydi.

Ayrıca kölelerin sürekli toplumsal düzenin alt katmanlarına dahil edilmesi, ilk devletlerin alamet-i farikalarından olan toplumsal katmanlaşma sürecinde de önemli rol oynamış unsurlardan biri olarak görülebilir. İlk tutsaklar ve onların soylarından gelenler topluma dahil edildikçe, alt katmanlar yeni esirlerle sürekli tazelenmekteydi; bu da zamanla “özgür” tebaayla esir olanlar arasındaki çizgiyi, zamanla aşılabilir olsa da, kalınlaştırmaktaydı. Bunun yanı sıra zor işlerde çalıştırılmayan kölelerin çoğunun, ilk devletlerdeki politik seçkinlerin elinde toplandığı da düşünülebilir. Eğer seçkin Yunan yahut Roma haneleri birer gösterge olarak değerlendirilirse, kendilerini diğerlerinden ayrı tutma iddialarının dayanağı, gözler önüne serdikleri devasa bir hizmetliler, aşçılar, zanaatkârlar, dansçılar, müzisyenler ve odalıklar ordusuydu. İlk devletlerde açığa çıkan ilk detaylı toplumsal katmanlaşmaları, en aşağıda savaş tutsağı kölelerle, en yukarda şaşaalı yaşamları bu kölelere bağlı seçkinler olmaksızın düşünmek çok güçtür.

Elbette hanelerin dışında birçok erkek köle vardı. Greko-Romen dünyada, tutsak alınmış düşman askerleri (özellikle çetin bir direniş göstermişlerse) idam edilebiliyorlardı fakat çoğu fidye karşılığı satılıyor veya ganimet olarak zorla getiriliyordu. Üreticilerin kıt sayıda olduğu bir nüfusa dayanan bir devletin, ilk savaşların en temel ganimetini hoyratça çarçur etmesi pek ihtimal dahilinde değildir. Mezopotamya’da savaş tutsağı erkeklerin nasıl idare edildiğiyle ilgili pek az şey biliyoruz; öte yandan Greko-Romen topraklarda gümüş ve bakır madenciliği, taş ocakçılığı, kerestecilik ve forsalık gibi en acımasız ve tehlikeli işlerde öldüresiye çalıştırılacak bir proletarya olarak işe koşulmuşlardır.

Bunların sayıları çok fazlaydı; fakat kaynakların bulunduğu sahalarda çalıştıklarından, sarayı da içeren merkezde bulunmaları durumunda sahip olacakları görünürlüğü (ve arz edecekleri toplumsal tehdidin) de çok uzağındaydılar.³² Bu işleri antik çağlarda kürek mahkûmlarının atıldığı ve ölüm oranlarının yüksek olduğu gulaglar olarak görmek hiç de abartılı olmayacaktır. Bu köle emeği sektörünün iki yönü vurgulanmaya değerdir. İlk olarak madencilik, taş ocakçılığı ve kerestecilik özellikle devlet seçkinlerinin askeri ve anıtsal ihtiyaçları için merkezi konumdaydı. Mezopotamya'nın görece küçük şehir devletlerinde bu ihtiyaçlar daha mütevazı boyutlarda olsa da kesinlikle daha önemsiz değildi. İkincisi, harcanabilir ve yeri hemen doldurulabilir bir proletaryaya sahip olma ayrıcalığı, bir yandan devletin kendi tebaasını en alçaltıcı angaryadan koruyup böylesi bir çalışmanın kışkırtabileceği isyanların yaratacağı basıncı önlerken, diğer yandan önemli askeri ve anıtsal hırsların tatminini sağlıyordu. Sadece çaresiz kişilerin veya çok yüksek ücret alanların gönüllü bir şekilde uğraşacağı taş ocakçılığı, madencilik ve kerestecilik gibi ağır işlere arabacılığı, çobanlığı, tuğla işçiliğini, kanalların kazılmasını ve temizlenmesini, çömlükçiliği, kömür imalatçılığını ve sallar ile gemilerde kürekçiliği de ekleyebiliriz. İlk Mezopotamya devletlerinin bu metaların çoğunu ticaret yoluyla elde etmesi, böylece angarya işleriyle emeğin denetlenmesini başkalarına havale etmiş olması muhtemeldir. Yine de devlet inşasının maddeselliği büyük oranda bu işlere bağlıdır ve bunu özgür tebaanın mı yoksa kölenin mi yaptığı önemli bir meseledir. Bertolt Brecht'in "Okumuş Bir İşçi Soruyor" şiirinde sorduğu gibi:

Yedi kapılı Teb şehrini kuran kim?
Kitaplarda yalnız kralların adları yazar.
Yoksa kayaları taşıyan krallar mı?
Bir de Babil varmış boyuna yıkılan,
Kim yapmış Babil'i her seferinde?"

Yağma Kapitalizmi ve Devlet İnşası

İster Bereketli Hilal ister Yunanistan isterse Güneydoğu Asya'da olsun ilk devletlerin insan gücü takıntısına işaret eden kesin bulgulardan biri, vakayinamelerinde ele geçirdikleri topraklarla nadiren övünüyor olma-

larıdır. Almanların 20. yüzyılda *lebensraum*³⁴ diye adlandırdığı şeyin bir benzerini aramak boş bir uğraştır. Aksine başarılı bir seferin zaferlerinden bahseden değerlendirmeler, generallerin ve askerlerin kahramanlığını övdükten sonra genelde okuyucuyu ganimetin miktarı ve değeriyle etkilemeyi hedefler. Mısır'ın MÖ 1274'teki Kadeş Savaşı'yla Levant'taki krallıklar üzerinde elde ettiği zaferin anlatısı, sadece firavunun cesaretine yazılmış bir övgü olmanın ötesinde, talan edilen kaynakların özellikle de besi hayvanları ile tutsakların (şu kadar at, şu kadar koyun, şu kadar sığır, şu kadar da insan) çetelesini tutan kayıtlardır.³⁵ Her yerde olduğu gibi burada da insan tutsaklar, çoğunlukla becerileri ve zanaatlarıyla ayrılmıştı; öyle ki fatihlerin, ele geçirdikleri yeteneklerin envanterine benzer bir şey tuttuğu düşünülebilir. Fatihler, üretken bir insan gücünün yanı sıra saraylarının parıltısını artıracak zanaatkârlar ve soytarılar da ele geçirmek için fırsat kollamaktaydı. Yenilmiş halkların kentleri ve köyleri genelde yok ediliyor, böylece o insanların dönecek bir yeri kalmamış oluyordu. Teoride yağma, hükümdara aitti; fakat pratikte bölüşülüyor, generaller ve münferit askerler karşılığında fidye almak veya satmak amacıyla hayvanlar ile tutsaklardan paylarına düşene el koyuyordu. Thukididis, Peloponez Savaşları'nı anlattığı tarihinin birkaç yerinde, bu fetihlerin ve çoğu savaşın tahılların olgunlaştığı dönemde yapıldığını belirtir. Böylece olgunlaşmış ürüne de ganimet ve yem olarak el konabiliyordu.³⁶

Max Weber'in “yağma kapitalizmi” kavramı, ister rakip devletlere ister çeperdeki devletsiz insanlara karşı verilmiş olsun, bu savaşların büyük bir kısmına uyarlanabilir gibi görünmektedir. “Yağma kapitalizmi” basitçe, savaş söz konusu olduğunda, kâr amacıyla çıkılan askeri seferlere demektir. Bir biçimde, bir grup savaş beyi gözlerini ele geçirilmeyi bekleyen altın, gümüş, hayvan ve tutsak gibi ganimetlere dikmiş halde başka bir küçük bölgeyi işgal etme planı yapabiliyorlardı. Bu, faaliyet alanı yağmacılık olan bir “anonim şirket”ti. Ortaya çıkacak olan getiri; ortaklar arasında, her birinin yatırıma başlangıçtaki katkısı dikkate alınarak, yani her bir komplocunun girişime sunduğu asker, at ve silah sayısına göre bölüşülebiliyordu. Elbette bu, planı yapanlar (sadece finansal destekte bulunmakla yetinmiyorlarsa) muhtemelen canlarını da tehlikeye attığından endişe verici bir girişimdi. Tabii ki bu tür savaşlar bir ticaret yolunun denetimi veya bir rakibin ezilmesi gibi

başka stratejik hedeflerle de yapılabilirdi; fakat ilk devletler için başta tutsak alınan insanlar olmak üzere ganimet, savaşın basit bir yan sonucu değil temel hedeflerindendi.³⁷ Akdeniz’de kurulmuş ilk devletlerin çoğu, insan gücüne duydukları ihtiyaç oranında sistemli bir şekilde köle savaşlarına girdi. Birçok örnekte (erken dönem Güneydoğu Asya’sı ve Roma İmparatorluğu’nda) savaş, zenginliğe ve konfora giden yol olarak görülmekteydi. Komutanlardan tek tek askerlere kadar herkes yağmadan kendine düşen payı almayı beklerdi. Askerlik çağına gelmiş erkeklerin Roma İmparatorluğu’nda olduğu gibi köle seferlerine çıkması, ülkedeki tahıl ve hayvancılık üretiminde çalışacak emek gücünü azalttığı oranda önemli bir sorun teşkil etmekteydi. Zamanla, devasa köle akışı toprak sahiplerinin (ve köylü askerlerin) tarımda kullanılan emek gücünün çoğunu, askere alınmayan kölelerle karşılaşmasına olanak tanıdı.

Mezopotamya’da ve Mısır’ın erken dönemlerinde köleliğin ne boyutlarda olduğunu gösteren güçlü kanıtlar görece az olsa da, insan ister istemez şu sonuca varmaktadır: İlk devletlerde tahıl üretiminin üzerinde yükselen kölecilik sektörü, ölçeği bakımından mütevazı boyutlarda olsa bile, güçlü bir devletin yaratılmasında temel bir bileşendi. Tutsak kölelerin getirdiği canlılık, normalde demografik açıdan zor durumda kalmış bir devletin işgücü ihtiyacını önemli ölçüde karşılamaktaydı. Belki en önemlisi, birkaç vasıflı işçi haricinde kölelerin kalabalık halde en alçaltıcı ve tehlikeli işlerde çalışıyor olması, genelde iktidarın maddi ve sembolik merkezini meydana getiren evin uzağında bulunmalarıydı. Eğer bu devletler bu emeği tamamen kendi tebaası içinden karşılamak zorunda kalsaydı, nüfusun kaçması veya isyan etmesi (veya her ikisi) riskiyle karşı karşıya kalırlardı.

Mezopotamya’daki Kölelik ve Esaretin Özgünlüğü

Önceden de belirttiğimiz gibi tarihçiler ve arkeologlar, “kanıtın yokluğu yokluğa kanıt değildir” sözünü söylemekten çok hoşlanırlar. Masaya yatırdığımız kölelik ve esaretle ilgili herhangi bir bulguya rastlanmadığını söyleyemeyiz; fakat çok sayıda akademisyenin kölelik ve esaretin önemsiz olduğu sonucuna varmasına yetecek kadar seyrekler. Şimdi söyleyeceklerimle, köleliğin Mezopotamya’da Yunanistan yahut Roma

örneklerine kıyasla daha geri planda ve merkezi olmayan nitelikteymiş gibi görünmesinin sebeplerini açıklayacağımı düşünüyorum. Bu sebepler, Mezopotamya'daki yönetimlerin mütevazı boyutları ve coğrafi çaplarıyla, köle nüfusunun kökenleriyle, özgür olmayan emeğin muhtemelen "alt yüklenici"lerden karşılanmasıyla, tebaanın angaryada çalıştırılmasının önemiyle ve komünal esaret formlarının potansiyel rolüyle ilişkilidir. Mezopotamya'daki emekle ilgili yazını incelerken, en azından kimi anıtsal binaların inşasında, tebaaya mensup (köle olmayan) nüfustan talep edilen emeğin genelde varsayılandan daha az olduğunu, hatta anıtların tamamlanmasının ayinsel şölenlerle kutlanmış olabileceğini gördüm.³⁸

MÖ 3. binyılda Mezopotamya'nın Atina yahut Roma'ya kıyasla pek köleci bir toplum gibi görünmemesinin üç bariz sebebi, buradaki ilk yönetimlerin görece küçük nüfuslu oluşları, arkalarında diğerlerine kıyasla çok daha az belge bırakmaları ve coğrafi menzillerinin görece kısa olmasıdır. Atina ve Roma, bilinen dünyanın her yerinden köle ithal eden zorlu deniz güçleriydi. Köle nüfuslarının tamamını uzak diyarlardaki Yunanca ve Latince konuşmayan toplumlardan alıyorlardı. Bu toplumsal ve kültürel olgu, bir yanda devletli insanları uygarlık, öte yanda devletsiz kişileri barbarlıkla özdeşleştiren alışlageldik anlatının temelini oluşturur. Bunun tam tersi biçimde, Mezopotamya'nın şehir devletleri, tutsaklarını evlerine yakın yerlerden elde etmiştir. Bu yüzden tutsakların kültürel olarak efendilerine benzer olma ihtimalleri daha yüksekti. Bu varsayımdan hareketle, olanak tanındığında hızla efendileri ve hanımlarının kültür ve törelerine uyum sağlamış olabilirler. Tutsaklar arasında genelde en kıymetli sayılan genç kadın ve çocuklar söz konusu olduğunda ise, onları köleleştiren halktan kişilerle evlenmeleri yahut cariyeleri olmaları birkaç kuşak içinde toplumsal kökenlerinin belirsizleşmesine pekâlâ yol açmış olabilir.

Savaş tutsaklarının kökeni meseleyi daha da karmaşıklaştıran bir başka etmendir. Mezopotamya'daki kölelikle ilgili yazının çoğu, ne Akadça ne de Sümerce konuşabilen savaş tutsaklarıyla ilgilidir. Fakat alüvyonlarda kentler arası savaşların yaygın olduğu da bilinen bir gerçektir. Eğer tutsakların önemli bir kısmı birbirlerinin tebaasına el koymak için savaşa tutuşan kentler arasındaki çekişmelerden ve o ana

dek bağımsız kalmış yerel topluluklardan gelmişse; paylaştıkları ortak kültür de dikkate alındığında bu kişilerin sessiz sedasız bir biçimde, belki de hiç resmen köleleştirilmeden onları ele geçiren şehir devletinin olağan yurttaşlarına dönüşmesi makuldür. Kölelerle efendileri arasındaki kültürel ve dile dayalı farklılıklar ne kadar çok olursa, köleci toplumlarda görmeye alıştığımız o keskin sınır çizgisini dayatan toplumsal ve hukuki farklılıkları yaratıp uygulamak o kadar kolay olur.

Örneğin, MÖ beşinci yüzyılda Atina’da nüfusun yüzde 10’dan fazlasını oluşturan ve genelde “yabancı sakinler” olarak tercüme edilen *metik*’lerin oluşturduğu önemli bir sınıf vardı. Atina’da yaşamaları ve ticaret yapmaları serbestti ve yurttaşların yükümlülüklerine sahiplerdi (örneğin vergi ödeme ve askere alınma), ancak yurttaşların sahip olduğu ayrıcalıklara sahip değillerdi. Aralarında hatırı sayılır miktarda eski köle vardı. Kuşkusuz insan, Mezopotamya’daki şehir devletlerini, doymak bilmez işgücü ihtiyaçlarının büyük bir kısmını kültürel açıdan kendilerine yakın topluluklardan alınmış esir yahut sığınmacılardan karşılayıp karşılamadığını sorgulamak zorundadır. Bu durumda bu tutsaklar veya sığınmacılar muhtemelen birer köle değil özel bir “tebaa” kategorisi olarak görülecek, belki de zamanla tamamen asimile edilecektir.

Nasıl çoğu Batılı tüketici yaşamını yeniden üreten maddi temellere gündelik hayatında hiç tanık olmuyorsa, Atina’daki Yunanlar için de köle nüfusunun taş ocaklarında, madenlerde, ormanlarda ve kadirgalarda çalışan ve kabaca yarısını oluşturan kısmı büyük ölçüde görünmezdi. Mezopotamya’da ilk devletlerin de çok daha mütevazı bir ölçekte taş çıkarmak, ziynet eşyaları için gereken bakırı elde etmek ve inşaat malzemesi, yakacak odun ve odun kömürü olarak kullanılacak keresteleri kesmek için erkeklerden oluşan bir işgücüne ihtiyacı vardı. Bu faaliyetler taşkın ovalarından hayli uzak noktalarda yürütülmekteydi; dolayısıyla devlet seçkinleri için olmasa bile merkezdeki tebaanın gözlerinden görece uzak kalmaktaydılar. “Uruk Yayılması” olarak bilinen olgu (Uruk’a ait kültürel yapıtların kentin artalanında ve Zagros Dağları’nda bulunması) görünüş itibarıyla, alüvyonlarda bulunamayan belli hayati mallar için ticaret yollarının yaratılması veya korunmasını amaçlayan akınların izini yansıtmaktadır.³⁹ Bu yayılma alanından köle toplandığına şüphe olmasa da, Urukluların kölelerle savaş tutsaklarını

doğrudan bu hammaddelerin çıkarılmasında kullanıp kullanmadığı yahut bu malların boyunduruk altına alınmış topluluklardan haraç olarak toplanıp toplanmadığı (ya da tahıl, kıyafet veya lüks mallar ile takas edilip edilmediği) belli değildir. Her halükârda bu zorla çalıştırılma Uruk'tan bir kol boyu uzakta (belki de Uruk'un ticaret ortaklarının taşeronluğuyla) gerçekleşmiştir; arkasında hemen hiç çivi yazısı iz bırakmamış olmasının sebebi bu olabilir.

Son olarak, ilk devletlerin büyük kısmında yaygın olarak uygulanan ve köleliğe çok benzeyen, ancak yazılı kayıtlarda bizim kölelik olarak tanımlayacağımız biçimde yer alma ihtimali düşük iki tür komünal esaret biçimi vardır. Bunlardan ilki bir topluluğun kitlesel tehciri ve zorla iskânı olarak tanımlanabilir. Elimizde bu pratikle ilgili en iyi tarif, kitlesel boyutlarda hayata geçirildiği Yeni Asur İmparatorluğu'ndan (MÖ 911-609) gelmektedir. Yeni Asur İmparatorluğu esas zamansal odağımızın çok ama çok sonralarına tekabül etse de, bazı akademisyenler bu esaret biçiminin Mezopotamya'da çok daha eski dönemlerde, Mısır'ın Orta Krallığı'nda ve Hitit İmparatorluğu'nda da kullanıldığını iddia etmektedir.⁴⁰

Kitlesel tehcirler ve zorla iskân, Yeni Asur İmparatorluğu'nda fethedilen topraklarda sistemli bir şekilde uygulanırdı. Fethedilen topraklardaki nüfusun ve evcil hayvanların tamamı krallığın çeperlerindeki alandan merkezin yakınlarına yürütülüyor, burada çoğunlukla çiftçi olarak çalıştırılmak üzere zorla iskân ediliyordu. Diğer köle edinme savaşlarında olduğu gibi, bazı tutsaklara “özel olarak” el konup diğerleri çalışma kamplarına gönderilse de, tehcir ve zorla iskânın ayırt edici özelliği tutsak alınan topluluğun büyük oranda bir arada tutularak, yapacağı üretimin denetlenip el konmasını kolaylaştıracak bir yere taşınmasıydı. İşgücü ve tahıl üretimini merkezileştiren aygıt burada da kitlesel bir düzeyde işliyor; tarım topluluklarını bütün olarak alıp birer birime dönüştürüyor ve devletin hizmetine sokuyordu. Kâtiplerin bir ölçüde abarttığı düşünülse bile, aktarılan nüfus eşi görülmedik boyuttaydı. Örneğin 200 binden fazla Babilli Yeni Asur İmparatorluğu'nun merkezine getirilmişti ve tehcirlerin toplamı dudak uçuklatıcı boyutlara varmıştı.⁴¹ Tehcirde uzmanlaşmış kişiler vardı. Resmi görevliler esir alınmış nüfusla ilgili (eşyaları, becerileri ve hayvanları) ayrıntılı

envanterler çıkarmaktaydı ve yeni yerlerine götürülürken zayıfın olabileceğince az olması için ihtiyaçlarını karşılamaktan sorumluydular. Bazı durumlarda tutsaklar, tebaaya mensup başka bir grubunun öncesinde terk ettiği alanlara iskân edilmiş gibi görünüyordu. Bu da zorla yapılan toplu iskânların kısmen toplu göçler yahut salgın hastalıkların yol açtığı kayıpları karşılamayı amaçladığına işaret etmektedir. Tutsakların çoğuna “*saknutu*” denmekteydi ve bunun anlamı “toprağa yerleştirilecek tutsak” anlamına geliyordu.

Yeni Asur politikası tarihsel anlamda ilk kez görülen bir şey değildir. Mezopotamya’da yaygın olup olmadığıyla ilgili hiçbir fikrimiz olmasa da bu politika tarih boyunca fetihçi rejimlerin, özellikle Güneydoğu Asya ve Yeni Dünya’dakilerin başvurduğu bir pratik olmuştur. Bizim açımızdan en önemlisi ise, bu yeniden iskân edilmiş nüfusun tarihsel kayıtlara ille de köle olarak geçmemiş olmasıdır. Yerleştikten sonra, özellikle de kültürel açıdan belirgin biçimde farklı değillerse, tebaanın sıradan bir parçasına dönüşüp zamanla tarımla uğraşan diğer kesiminden ayırt edilemez hale gelmiş olmaları gayet olasıdır. İlk Sümer terimlerinin (örneğin *erin*) “tebaa” olarak mı yoksa “savaş tutsağı”, “askeri yerleşimci” veya basitçe “köylü” olarak mı çevrileceğiyle ilgili kafa karışıklığı kısmen, “tebaa oluş”un kökenlerini yansıtan çeşitli sınıfsal katmanlardan ileri geliyor olabilir.

Tarihsel açıdan yaygın olan fakat kimi zaman tarihsel kayıtlarda izine rastlanmayan son esaret türüyse, Sparta’daki helotların yaşam biçimiydi. Helotlar Sparta’nın hâkimiyet kurduğu Lakonya ve Messinya’da yaşayan tarım topluluklarıydı. Nasıl Sparta’nın hâkimiyetine girdikleri ihtilaf konusudur. Messinya görünüşe göre savaş yoluyla fethedilmiştir fakat kimi iddialara göre helotlar ya savaşa katılmamayı tercih etmiş kişilerdir ya da önceden çıkardıkları bir isyan yüzünden toplu olarak cezalandırılmışlardır. Her halükârda kölelerden farklıydılar. Toplu halde ait oldukları yerlerde yaşıyorlardı, her yıl Spartalıların ayinlerinde aşağılanıyorlardı ve tüm arkaik tarım devletlerinin tebaası gibi efendilerine tahıl, yağ ve şarap vermeleri bekleniyordu. Savaş sürgünleri gibi zorla yerleştirilmemiş olmalarını bir kenara koyarsak, tümüyle askeri bir toplumun diğer her açıdan serfleşmiş zirai hizmetkârydılar.

Burada, bir kez daha, devletin inşa edilmesi için artık üreten bir birim işlevi görecektir gerekli işgücü-ve-tahıl yerleşkesinin oluşturulmasını sağlamış bir başka arkaik formülle karşı karşıyayız. Mezopotamya'daki şehir devletlerinden bazılarının yerleşik bir tarımsal nüfusun dışarıdan gelen askeri seçkinler tarafından fethedilmesi ya da yerlerinden edilmesi sonucunda ortaya çıktığı, kesin olarak bilinmesi imkânsız olsa da, düşünülebilir. Bu bağlamda Nissen, bizi devletsiz insanları damgalayan retoriğe hiç prim vermememiz konusunda uyarıp dağlık alanlarla alçak düzlükler arasında sürekli bir etkileşimin yaşandığını hatırlamaya davet etmektedir. İddiası şöyledir: "MÖ 4. binyılın ortalarında, Mezopotamya düzlüklerine kitlesel biçimde yerleşilmesi dahi bu sürecin parçası olabilir."

"Elimizdeki yazılı kaynakların büyüüne kapılarak [...] alçak düzlüklerde yaşayanların bakış açısını içselleştirmiş durumdayız."⁴² Ur, Uruk ve Eridu gibi yer adlarının köken itibarıyla Sümerce olmayışı, bir istila olasılığına yahut mevcut tarım toplumunda askerileşmiş bir fraksiyonun iktidarı ele geçirmesine işaret etmektedir. Ayrıca artalandan ve diğer kentlerden getirilen savaş tutsaklarının zorla yerleştirilmesiyle, tahıl merkezinin genişletilip yenilediği de akla yatkındır. Bu örneklerin ikisinde de, bu antik toplumlar yüzeysel bir bakışla köleci toplumlar olarak görülmeyecektir. Nitekim aslına bakılırsa, Atina veya Roma'daki şekliyle köleci toplumlar da değildirler. Yine de ilk tarım devletlerinin tahıl ve insan gücünü bir araya toplamış o çekirdeğinin yaratılıp korunmasında, esaretle cebrin oynadığı merkezi rol son derece açık ve nettir.

Evcilleştirme, Angarya ve Kölelik Üzerine Spekülatif Bir Not

Devletlerin köleliği ve insan esaretini icat etmediklerini biliyoruz. Bu uygulamalar sayısız devlet öncesi toplumda da tespit edilmiştir. Ancak devletlerin icat ettiği kesin olan bir şey varsa o da sistematik olarak zorla çalıştırılan, esaret altındaki insan emeğine dayalı büyük ölçekli toplumlardır. Kölelerin nüfusa oranı Atina, Sparta, Roma yahut Yeni Asur İmparatorluğu'ndakinden çok daha küçük olduğunda bile, tutsak emekle kölelerin rolü devletin gücünü koruması için öyle hayati ve stratejik bir konumdadır ki, bunlar olmadan bu devletlerin uzun süre hayatta kalabileceğini düşünmek zordur.

Peki, faydalı bir kestirim olarak Aristoteles'in köleyi işe koşulacak bir araç olarak gören ve bundan dolayı aynı öküzler gibi onu evcil hayvanlardan sayan bakış açısını ciddiye alsak ne olur? Neticede Aristoteles bunları söylerken ciddiydi. Köleliği, tarımda çalıştırılan savaş tutsaklarını, helotları ve benzer kişileri, aynı neolitik atalarımızın koyunlarla sığırları evcilleştirmesi gibi, devletin insan hizmetkârlardan oluşan bir sınıfı (zorla) evcilleştirme projesi olarak görsək nasıl olur? Elbette bu proje asla tamamlanamamıştır fakat meseleye bu açıdan bakmak çok zorlama da olmaz. Alexis de Tocqueville, Avrupa'nın dünya üzerinde artan hegemonyasını açıklarken bu benzetimden yararlanmıştı: "Avrupalıların diğer ırklar karşısındaki konumu, adeta insanın kendisinden aşağı olan hayvanlar karşısındaki konumunu andırmaktadır. O da diğerlerini kendi hizmetine sokmakta, boyun eğdiremediğini yok etmektedir."⁴³

Eğer "Avrupalılar"ın yerine "ilk devletleri", "diğer ırklar"ın yerine de "savaş tutsakları"nı koyarsak bence söz konusu projeyi çok da tahrif etmiş olmayız. Tek tek ve kolektif anlamda tutsaklar devletin üretim ve yeniden üretim araçlarının olmazsa olmaz bir parçasına dönüşmüştü. Bu parçanın devletin kendi evi içindeki yeri, evcil hayvanlar ve tahıl arazileriyle yan yanaydı.

İş daha da ileri götürürsek bu benzetimin aydınlatıcı bir güce sahip olduğunu da düşünüyorum. Üreme meselesini ele alalım. Evcilleştirmenin kalbindeki şey, insanın bitki yahut hayvanların üreme becerileri üzerinde denetim kurmasıdır; bu da, bu canlıların kapatılmasını, seçici bir şekilde çiftleştirilmesini ve üreme oranlarının dikkate alınmasını gerektirir. Tutsak almak için verilen savaşlarda, en başta doğurganlık yaşına gelmiş kadınların tercih edilmesi, en az emek güçleri kadar üreme becerileriyle de ilgilenildiğini göstermektedir. İlk devlet merkezlerinin karşı karşıya kaldığı epidemiyolojik zorluklar dikkate alındığında, köle kadınların doğurganlığının demografik istikrar ve devletin büyümesi için önem düzeyini bilmemiz ne yazık ki imkânsız; ama bilebilseydik bu çok öğretici olurdu. İlk tahıl devletlerinde köle olmayan kadınların evcilleştirilmesine de aynı çerçeveden bakmak mümkündür. Topraktaki mülkiyet, ataerkil aile yapısı, ev içindeki işbölümü ve devletin her şeyden çok nüfusunu artırma isteği bir araya

geldiğinde, bunun genel olarak kadının üreme becerisinin evcilleştirilmesi gibi bir sonucu olmuştur.

Evcilleştirilip sabana koşulan ya da yük hayvanı olarak kullanılan canlılar angarya işlerin büyük kısmını insanın omuzlarından çekip almıştır. Aynısı büyük ölçüde köleler için de söylenebilir. Sabanlı tarımın tatsız ve angarya işlerinin dışında, yeni devlet merkezlerinin askeri, törensel ve kentsel gereksinimleri hem tür hem ölçek bakımından eşi benzeri olmayan çalışma biçimlerini gerektirmekteydi. Yakın geçmişimizde dahi taş ocakçılığı, madencilik, forsalık, yol inşası, tomruk kesme, kanal açma ve diğer vasıfsız işler mahkûmlara, geçici işçilere veya umutsuz bir proletaryaya yaptırılan cinsten işlerdi. Bunlar “özgür” insanları (köylüler dahil olmak üzere) evden kaçmaya iten işlerdir. Ancak ilk devletlerin hayatta kalabilmesi için bu tehlikeli ve ağır işlerin yapılması zorunluydu. Eğer bir devletin kendi tarımsal nüfusu kaçma veya isyan çıkarma riskine girmeden bu işlere koşulamıyorsa bunlar tutsak, evcilleştirilmiş, yabancı bir nüfusa yaptırılmak zorundaydı. Bu nüfus ancak kölelikten elde edilebilirdi. Yani Aristoteles’in insanı araç olarak gören tahayyülünü gerçek kılmayı amaçlamış uzun vadeli, neticede başarısızlığa düşmüş son girişimden.

İlk Devletlerin Kırılğanlığı: Dağılmanın Getirdiği Çöküş

İnsan ilk devletler hakkında bir şeyler okudukça, bunları açığa çıkarmış devlet inşası başarıları ve doğaçlama adımlar karşısında daha büyük bir hayrete kapılmaktadır. Kırılğanlıkları ve hassaslıkları öyle barizdir ki, asıl açıklanması zor olan nadiren de olsa açığa çıkabilmiş ve daha nadiren de olsa süreklilik sağlayabilmiş olmalarıdır. İlk devlet inşasının akla getirdiği şey, okul çocuklarının yapmaya çalıştığı dört veya beş katlı insan piramitleridir. Genelde tamamlanamadan çöküverirler. Tüm olanaksızlıklara rağmen en tepe noktasına kadar tamamlandığında seyirciler piramitteki sallanmaları ve titremeleri nefesleri kesilmiş bir halde, her an çökeceğini bekleyerek seyrederek. Eğer küçük akrobatlar şanslıysa, zirveyi temsil eden sonuncu kısacık bir an için de olsa seyircilere zafer pozu verir. Bu metaforu biraz daha ileri götürelim: Piramidi oluşturan parçaların her biri kendi başına oldukça istikrarlıdır; onlara temel birimler veya inşaat blokları diyebiliriz. Ancak oluşturdıkları detaylı yapı oynak ve derme çatmadır. Kısa sürede yıkılıp dağılsa pek kimse şaşırır. Asıl şaşırtıcı olan ortaya çıkmış olmasıdır.

Yerleşik bir tarım topluluğunun üzerinde kurulmuş politik bir yapı olarak devlet, genelde tüm yerleşik tahıl topluluklarındaki kırılğanlıkları paylaşıyordu. Yerleşik hayat, önceden de belirttiğimiz gibi, nihai bir kazanım değildi. Devletlerin henüz ortada olmadığı ama insanların yer yer yerleşik hayata geçtiği kabaca beş bin (eğer Japonya ve Ukrayna'daki tarım öncesi yerleşimleri de dahil edersek yedi bin) yıllık süre zarfında, arkeologlar insanların yerleşip ardından terk ettiği, belki daha sonra yeniden yerleşip yeniden terk ettiği yüzlerce konum tespit etmiştir. Terk etmeleri ve yeniden yerleşmelerinin sebepleri genelde esrarını korumaktadır. Buna etki eden olası faktörler arasında iklim değişikliği, kaynakların tükenmesi, hastalık, savaş ve kaynakların daha

bol olduğu yerlere yapılan göçler vardır. MÖ 10500 yılından önce var olmuş ufak sabit yerleşimlerin genel anlamda geriye çekilmesi, nerdeyse kesin surette Genç Dryas dönemindeki soğuk hava dalgası (“büyük buz devri”) yüzünden olmuştur. MÖ 6000 civarında yerleşik hayatla bağlantılı kültürel kompleksin ani ve yaygın bir şekilde terk edilmesi, Ürdün Vadisi örneğinde belgelendirildiği ve Çömlek Öncesi Neolitik B (ÇÖNB) olarak bilindiği üzere, farklı derecelerde iklim değişikliğiyle, hastalıklarla, toprağın kuraklaşmasıyla, su kaynaklarının azalmasıyla ve demografik baskılarla ilişkilendirilmiştir. Esas nokta şu ki, yerleşik tahıl topluluklarının bir alt türü olarak devletler, politik yapılar olmanın getirdiği kırılganlıkların dışında tüm yerleşik toplulukların karşı karşıya olduğu, dağılmalarıyla sonuçlanabilecek tehlikelerle karşı karşıyaydı.

İlk arkaik devletlerin kırılganlığı nerdeyse herkesin oy birliğiyle katıldığı bir görüştür. Ancak bu kırılganlık sebepleri söz konusu olduğunda hiçbir fikir birliği bulunmamakta, elimizdeki az sayıda bulgu da nadiren yorumda bulunmamıza olanak tanımaktadır. İlk Mezopotamya devletleri hakkında herkesten daha çok bilgisi olan Robert Adams, bir yüzyıl içinde arka arkaya beş kralın hükümdarlık yaptığı Üçüncü Ur Hanedanı (Ur III) karşısında düştüğü şaşkınlığı ifade eder. Sonrasında o da çökmüştür ama diğer krallıkların baş döndürücü hızlarla kurulup yıkıldıkları dikkate alındığında, bir istikrar rekoru kırmıştır. Adams kaynakların merkezileşmesini düzensiz ama karşı konulamaz bir gerilemenin takip ettiği bir döngü tespit etmektedir ve bu gerilemeyi ademi merkeziyetçi tepkiler ve “yerel özyeterlilik” arayışlarıyla ilişkilendirmiştir.¹ “Çöküş” kavramının kendisine herkesten çok eğilen Norman Yoffee, Patricia McAnany ve George Cowgill, “ilk medeniyetlerde iktidar yoğunlaşmalarının genelde kırılgan ve kısa ömürlü” olduğunu düşünmektedir.² Mezopotamya, Levant ve Akdeniz’deki yönetimleri daha genel bir çerçevede değerlendirmiş Cyprian Broodbank, aynı sonuca ulaşır “yerel ve bölgesel fırsatlarla düşmanlıkların baskısı altındaki yönetimlerin kurulma, terk edilme, yayılma ve küçülme dinamiklerinin şaşırtıcı örüntüsü”ne dikkat çekmiştir.³

Peki, “çöküş” tam olarak ne demektir? Yani MÖ 2000 civarında “Ur III’ün çöküşü”, MÖ 2100 sularında “Eski Mısır Krallığı’nın çöküşü”, MÖ 1450 civarında Girit’teki “Minos Saray Rejimi’nin çöküşü”

ne manaya gelmektedir? Bu, en azından anıtsal saray merkezinin terk edilmesine ve/veya yıkılmasına karşılık düşmektedir. Genelde sadece nüfusun yeniden dağılması değil; toplumun girift yapısının bütünüyle olmasa da önemli oranda kaybolması olarak yorumlanır. Nüfusun yerinde kaldığı örneklerde, küçük yerleşimlere ve köylere bölünme ihtimali yüksektir.⁴ Üst seviyedeki seçkinler ortadan kalkar; anıtsal binalardaki faaliyetler durur, okuryazarlığın idari ve dini pratiklerde kullanımı büyük ihtimalle ortadan kaybolur, büyük ölçekli ticaret ve ekonomik yeniden dağıtımlar keskin şekilde zayıflar ve seçkinlerin tüketip ticaretini yapması için üretilen uzmanlaşmış zanaat ürünleri azalır yahut yok olur. Topluca incelendiğinde bu değişimler genelde, daha uygar bir kültürel konumdan üzücü bir şekilde geriye düşme şeklinde anlaşılır. Bu açıdan, bu hadiselerin ne anlama gelmediğini vurgulamak da aynı ölçüde önemlidir. Bir kere, illa bölgesel nüfusun azaldığı anlamına gelmez. İlla insanların sağlığında, refahında veya beslenmesinde bir gerilemenin yaşandığına da işaret etmez. Aksine, göreceğimiz üzere bu açıdan bir ilerleme görülmesi bile mümkündür. Son olarak, merkezde yaşanan “çöküş” genelde bir kültürün dağılıp gitmesinden ziyade onun ademi merkezîyetçi bir biçimde yeniden formüle edilmesi manasına gelir.

“Çöküş” teriminin tarihi ve akılda yarattığı melankolik çağırışlar üzerinde düşünmeyi hak etmektedir. Arkaik devletlerle ilgili ilk bilgilerimiz ve onlara duyduğumuz hayranlık arkeolojinin kahramanlık çağı olarak tanımlanabilecek dönemden gelmektedir. 20. yüzyılın başlangıcında bu, ilk uygarlıklara ait anıtsal merkezlerin tespit edilip kazılarla açığa çıkarıldığı dönemdi. Bu erken dönem uygarlıklarının kültürel, estetik ve mimari başarıları karşısında insanların hissettiği haklı huşunun yanı sıra; hem yapıtlarını hem de soylarının temsil ettiği ihtişamı temellük etmeye yönelik bir emperyal kapışma söz konusuydu. Son olarak, okul kitapları ve müzelerle, bu ilk devletlerin standart imgeleri birer ikona dönüşmüştü: Mısır’ın piramitleri ve mumyaları, Atina Partenon’u, Angkor Wat, Xian’daki savaşı mezarları. Dolayısıyla bu arkeolojik pop yıldızları buhar olup uçtuğunda, sanki koca bir dünyanın sonu gelmişti. Oysa asıl yitip giden şey klasik arkeolojinin tutkun olduğu nesnelerdi: Yazılı kayıtları ve lüksleriyle görece nadir ve

merkezileşmiş krallıkların toplu enkazları. Bir an için az önceki insan piramidi metaforuna geri dönersek, sanki herkesin ilgi odağı olan o zirvedeki çocuk aniden düşüvermişti.

Zirve kaybolduğunda, ilgisini bu zirveye değil tabana ve kurucu birimlerine odaklamış, sayıları sürekli artan arkeologlara özellikle minnettar olmak gerekiyor. Değişken yerleşim modelleri, ticaret ve mübadele yapıları, düşen yağmur miktarı, toprağın yapısı ve geçim stratejilerinin farklılaşmasıyla ilgili onların sayesinde biriken kümülatif bilgi, adeta yerçekimine meydan okuyan zirveye kıyasla çok daha fazla şey görebilmemizi sağlamaktadır. Bulguları sayesinde sadece “çöküş”ün bazı olası sebeplerini ayırt etmekle kalmıyor, daha önemlisi, herhangi bir verili örnekte çöküşün ne anlama gelebileceğini de sorgulayabiliyoruz. Bize kattıkları en önemli kavrayışlardan biri, çöküş diye nitelendirilip geçilen şeyin aslında büyük ama daha kırılgan bir politik birimin, küçük ve genelde daha istikrarlı bileşenlere ayrılması olarak görülmesidir. “Çöküş”, toplumsal yapının giriftliğinde belli bir azalma yaşandığına işaret etse de; sonucunda ortaya çıkan bu küçük iktidar odaklarının (örneğin alüvyonlar üzerindeki kompakt ve küçük bir yerleşim) onları büyük bir krallık yahut imparatorluk altında toplamış kısa ömürlü mucizevi devlet yönetiminden çok daha uzun ömürlü olması kuvvetle muhtemeldi. Yoffee ve Cowgill yerinde bir adımla yönetim kuramcısı Herbert Simon’dan “birimsellik” terimini ödünç almıştır. Birimsellik, büyük bir küme içindeki birimlerin genelde bağımsız ve sökülüp çıkarılabilir olduğu, Simon’ın ifadeleriyle “nerdeyse tamamen ayrıştırılabildiği” koşullardır.⁵ Bu tür örneklerde tepedeki merkezin yok olması, daha dayanıklı ve kendi kendine yetebilen kurucu birimler açısından bırakın travmaya yol açmayı, karmaşaya dahi sebep olmayabilir. Yoffee ve Cowgill’in görüşlerini tekrarlayan biçimde Hans Nissen, bizi “merkezileşme döneminin sonunu ‘çöküş’le karıştırmamak ve zamanında birleşmiş bir bölgenin küçük parçalara ayrılmasını politik açıdan sorunlu bir dönem olarak görmemek” konusunda uyarır.⁶

Ne yerleşik hayata geçiş ne de tamamen onun varlığına bağlı olan devlet inşası geri dönüşü olmayan başarıları. Büyük nüfus kümelenmelerinin yitip gittiği ve yerleşik hayatın eski görünümünün cılız bir gölgesine indirgendiği (hayli uzun) dönemler vardır. Kabaca MÖ 1800’den

700'e kadarki (yani bin yılı aşan) süre zarfında Mezopotamya'daki yerleşimler eski bölgelerinin dörtte birinden daha azını kapsıyordu ve kentsel yerleşimlerin görülme sıklığı önceki bin yıllı kıyaslandığında çeyreğin çeyreği düzeyindeydi. Bu durum tüm bölgede görülen bir hadise olduğundan; sert bir hükümdar, yerel bir savaş, belli bir üründe hasadın kötü olması gibi tamamen yerel olumsuzluklara atfedilemez. Bu tür geniş çaplı dağılmaları iklim değişkenliği, göçebe hayvancı toplulukların işgalleri ve oradakileri yerlerinden etmeleri, ticarete yaşanmış büyük kesintiler ya da ağır ağır ilerlese de bölgenin geneline sirayet eden ve ansızın kritik bir eşiğe ulaşan çevresel bozulmalar gibi bölgesel sebeplerle açıklamak gerekir. Ortada bu sebeplerden hangisinin en önemli olduğuyla ilgili bir fikir birliği bulunmamakla beraber, Ur III'ün yıkılışını takip eden bin yılı aşkın süre zarfında Mezopotamya'da kentleşmenin değil de kırsallaşmanın baskın olduğuna kuşku yoktur ve görünüş itibarıyla bunun sebebi göçebe hayvancı istilalarıdır.⁷

Genç Dryas dönemi, MÖ 6200'den sonra iki ila dört yüzyıl boyunca sürmüş soğuk hava dalgası ya da Küçük Buz Çağı gibi (yani ekolojik açıdan mümkün olan ne varsa alabildiğine kısıtlamış) gökten inme iklimsel olayları bir yana koyarsak, bütün ilk devletlerin temel dayanağı olan tahıl yerleşkesinin yapısal anlamda son derece kırılgan olduğunun kabul edilmesi zorunludur. Yerleşik hayat çok özel ve çevreleri katı bir şekilde çizilmiş olan, ekolojik açıdan niş sayılabilecek alanlarda, özellikle de alüvyonlu ve löslü topraklarda açığa çıkmıştır. Sonrasında (aslında çok çok sonrasında) ilk merkezi devletler, zengin ve iyi sulanmış topraklardan oluşan bir çekirdeğe sahip, taşımacılıkta kullanılabilecek su yollarının olduğu, tahıl yetiştiren çok sayıda insanın kendisini geçindirmesi için elverişli olan daha da sınırlı ekolojik ortamlarda açığa çıktılar. Devletin yaratılması için elverişli ama nadir bulunan bu alanların dışında toplayıcılık, avcılık ve hayvancılıkla uğraşan göçebe insanlar serpilip yayılmayı sürdürdü.

Devleti ortaya çıkaran alanlar, her şeyden öte yapısal olarak, başlarındaki yöneticilerin yetkin veya beceriksiz olmasıyla hiç ilgisi olmayan geçim konusundaki başarısızlıklar karşısında kırılgandı. Bu yapısal kırılganlıkların en başında, ezici bir şekilde, temel gıda niteliğinde bir ya da iki tahıl ürününden yılda bir kez toplanan hasada bağımlı olmaları

gelmekteydi. Hasat kuraklık, sel, haşere istilası, fırtına veya mahsuldeki hastalık sebebiyle başarısız olduğunda, nüfus (ve onun ürettiği artığa bağımlı olan hükümdarları) ölümcül bir tehlike içine düşmüş oluyordu. Öncesinde gördüğümüz üzere bu insanlar, kalabalık bir topluluk içinde yaşadıklarından hem kendilerini hem de hayvanlarını etkileyen bulaşıcı hastalıklar karşısında da dağınık toplayıcı gruplara kıyasla daha büyük bir tehdit altındaydı. Son olarak, ileride göreceğimiz üzere seçkinlerin bir artığa ihtiyaç duyması, taşımacılığın mantığıyla bir araya geldiğinde ortaya şöyle bir sonuç çıkmaktaydı: Devlet en çok merkeze en yakın olan nüfusa ve kaynaklara dayanmaktaydı ve bu da onun istikrarının altını oyabilecek bir şeydi.

O halde kurulan ilk devletler ip cambazları gibi hassas dengelere sahipti: Kısa bir ömürden fazlasına sahip olabilmeleri için bir sürü şey aynı anda doğru gitmeliydi. Örneğin, antik çağlarda Güneydoğu Asya'da bir krallığın iki-üç hükümdar döneminden fazla yaşaması nadir bir olguydu. Ayrıca krallığın kendi başına yol açmadığı bir dolu sorun kolaylıkla yıkımla sonuçlanabilirdi. Çoğu krallığın düzenli surette yok olması "üst-belirlenimsel" bir olguydu ve karşılaştıkları sorunlar öyle çok katmanlıydı ki bu krallıkların adli tabipliğini yapan arkeologların tek bir ölüm sebebi teşhis etmesi çok güçtür.

İlk Devletlerin Hastalıklı Yapısı: Akut ve Kronik

Ortadoğu, Çin ve Yeni Dünya'daki ilk gerçek devletler tamamen bilinmeyen sularda yüzmekteydi. Kurucularının ve tebaanın; kendilerini bekleyen ekolojik, politik ve epidemiyolojik tehditleri önceden kestirmelerinin hiçbir yolu yoktu. Hiçbir emsalleri olmadığından, bu sorunları ortaya çıktığında kavramaları da çok güçlü. Kimi zaman, bilhassa ortada yazılı bir kaynak varsa, devletin yıkılması gayet net bir sebeple ilişkilendirilebilmektedir: Örneğin başka bir kültürün, düşmanı yerinden eden başarılı işgali; devletler arasında yaşanan yıkıcı bir savaş ya da devletin içinde bir ayaklanma ve iç savaş. Ancak çoğunlukla devletin yitip gitmesinin sebepleri ya karanlık ve sinsî etmenler ya da kolay görünmeyen, birikimli nedenleri olabilecek seller, kuraklıklar veya kötü hasat gibi yıkıcı hadiselerdir. Bana göre bu sebepler bizi üç gerek-

çeden dolayı ilgilendirmektedir. İlk olarak işgal gibi daha beklenmedik hadiselerin aksine, doğrudan devlet süreçleriyle bağlantı kurulabilecek sistematik bir karaktere sahiptirler. Bu nitelikleriyle antik devletlerin yapısal çelişkilerini görmemiz için bize eşsiz bir pencere açmaktadırlar. İkincisi, bu tür sebepler genelde birçok tarihsel analizde önemsemeden geçilir; zira dışarıdan bakıldığında arkalarında insanın dolaysız, yakın etkisi yoktur ve geriye onları tanımlamamızı sağlayacak net bir arkeolojik iz de pek bırakmazlar. Devletin ölümünde oynadıkları role ilişkin kanıtlar hem spekülatif hem de dolaylıdır, fakat önemlerinin fazlasıyla hafife alındığına inanmamızı sağlayacak sebepler de yok değildir.

Hastalık: Aşırı Yerleşik Hayat, Hareket ve Devlet

Kalabalıklaşmayla ve besi hayvanlarının evcilleştirilmesiyle bağlantılı bulaşıcı hastalıkların yükselişine uzun uzadıya eğildik. Neolitik dönemin tahıl ve hayvan yerleşkesi üzerinde devletlerin yaratılmasıyla, ilk devletlerde yaşayan nüfusun yıkıcı salgınlara maruz kalma olasılığının devasa oranda arttığına inanmamız için sayısız sebebimiz var. Bunlar ölçekle, ticaretle ve savaşla ilişkili sebepler.

Devletler henüz yokken, ilk kez alüvyonlu toprakların sulak sınırlarında kurulmuş olan kentler en yüksek aşamada dahi beş bin civarında nüfusa sahipti. Buna karşılık ilk devletler onlardan genelde dört kat, yer yer on kat daha büyüktü. Büyüklükteki artışla risklerin büyüklüğü de artmış oldu. Çömlek Öncesi Neolitik B (ÇÖNB) MÖ 6000 civarında, kimisine göre salgın bir hastalık nedeniyle aniden durma noktasına gelmişse, iki bin yıl sonra açığa çıkacak büyük çaplı devletlerin salgın hastalıklara uğrama olasılıkları daha yüksektir. Daha büyük nüfus, bulaşıcı hastalıklar için insanlardan ve hayvanlardan oluşan daha büyük bir konak grup demektir. Dahası hem kalabalıklaşmanın hem sayının etkisi, enfeksiyonun geometrik mantığına göre hastalığın çok hızlı bir şekilde yayılmasını sağlar.

Mikroplar ve parazitler, insanlar ve hayvanlarla birlikte hareket eder. Belli mesafeler arasında sınırlı çapta yapılan ticari faaliyetler devletlerden önceye uzansa da, zenginliklerini artırmaya ve gözler önüne sermeye çalışan büyük ve yayılcı seçkinlerin yükselişiyle ticaretin hacmi ve coğrafi kapsamı muazzam ölçüde artmıştır. Devletler, ilk

yerleşik topluluklara kıyasla çok daha fazla ve çeşitli kaynağa ihtiyaç duymaktaydı. Sonuç, karasal ve özellikle su yolları üzerinden yapılan ticaretin patlaması olmuştu. Erken dönemde ticareti araştıran Guillermo Algaze ve David Wengrow daha da ileri gidip, MÖ 3500-3200 civarında kuzeyde Kafkaslardan güneyde Basra Körfezi'ne, doğuda İran Platosu'ndan batıda Doğu Akdeniz'e kadar uzanan bütünleşik ticaret ve mübadele alanını "Uruk dünya sistemi" olarak adlandırmaktadır.⁸ Uruk ve rakipleri alüvyonda bulunmayan ve çok uzaklarda yer alan kaynaklara ihtiyaç duymaktaydı: araç gereçler, silahlar, zırhlar ve hem dekoratif hem pratik amaçları olan nesneler için bakır ve kalay; kereste ve odun kömürü; inşaatlar için kireçtaşı ve ocak taşı; gösterişçi tüketim için gümüş, altın ve mücevherler. Bu malların karşılığında alüvyonlardaki devletçikler, ticari ortaklarına tekstil ürünleri, tahıl, çömlek ve zanaat ürünleri yolluyordu. Bizim açımızdan ticari alanın bu ölçekte genişlemesinin sonucu, taşınan hastalıkların alanının da genişlemesi, daha öncesinde birbirlerinden ayrı olan hastalık havuzlarının birbirleriyle temasa geçmesi olmuştur. Bu açıdan, adındaki muhteşem imgeye rağmen "Uruk dünya sistemi", MS 6. yüzyılda otuz ila elli milyon insanın ölümüne sebep olan Justinianus veba salgını gibi dünyanın ilk mahvedici salgınlarını başlatan Çin, Hindistan ve Akdeniz hastalık havuzlarının Milat civarındaki birleşmesinin öncülü niteliğinde, daha küçük ölçekli bir benzeriydi. İronik biçimde, alüvyonlardaki devletçiklerin abidevi ihtişamının sebebi olan ticaret, aynı zamanda yok oluşlarında da aynı derecede önemli bir rol oynamış olabilirdi.

Devletlerin adını kötüye çıkaran bir başka faaliyet daha vardır: Devasa epidemiyolojik sonuçları olan savaşlar. Sadece demografik açıdan bakıldığında dahi, hiçbir şey savaş kadar kitlesel bir nüfus hareketine ve yeniden yerleşime sebep olmaz. Bir ordu ya da kaçan sığınmacılar veya tutsaklardan oluşan yığınlar; geçmişten beri savaşla ilişkilendirilmiş kolera, tifüs, dizanteri, zatürre, karahumma ve benzeri pek çok hastalığı taşıyan ve bulaştıran hareketli bir enfeksiyon birimidir. Sıra halinde yürüyen ordular veya sığınmacılar uzun süre, sivillerin mümkün oldukça kaçmaya çalıştığı bulaşıcı hastalık sıraları olarak damgalanmıştır. Antik dönem savaşlarında olduğu gibi, esas ganimet galip tarafın krallığına getirilen tutsaklar olunca, bunun bulaşıcı hastalıklara dair

sonucu ticaretle neredeyse aynıydı; aradaki belki tek fark kapsamın büyümesiydi. Elbette tutsaklar arasında düşmanın dört ayaklı besi hayvanları da vardı. Galip gücün başkentine onlar da kendi hastalık ve parazitlerini taşırdı.

Peki, ilk devletlerin karanlığa gömülmesinde ticaret ve savaştan kaynaklanan hastalıklar ne kadar önemliydi? Arkeolojik kayıtların sunduğu bulgular cılız olduğu için bunu kesin olarak bilmek imkânsızdır. Sezgime göre antik dünyada nüfus merkezlerinin aniden ve hiçbir açıklama olmadan terk edildiği sayısız durumun altında bunlar yatmaktadır. Roma dönemi ve ortaçağdaki salgınlar hakkında bildiklerimizi geriye doğru uyarladığımızda, bu önsezi daha makul bir görünüm kazanabilir. Kalabalıklaşmanın getirdiği hastalıklar yeni bir olgu olduğundan, ilk toplulukların bu hastalıkların hangi mekanizmalar üzerinden yayıldığını bilmesinin imkânı yoktu. Ne var ki, ölümcül hastalıkların salgın halinde yayılmasının taşımacılık ve ticaretle, kara yolculuğu yapan kervanlarla, ordular ve getirdikleri tutsaklarla ilişkili olduğu bilgisi hayli erken dönemde edinilmiş olmalıdır.⁹ Tehdit altındaki kentlilerin ilk içgüdüsel tepkisi, ilk vakaları tecrit edip, hastalığı bulaştırdığı düşünülen kaynaklarla kentin arasına teması kesecek duvarlar çekmek oluyordu. Denizlerde yolculuk yapanlara yönelik karantina ve tecrit uygulamaları (daha sonra *lazarretti* olarak kurumsallaşacaktı) bir şekilde yeni ve korkunç salgınlarla birlikte açığa çıkmış olmalıdır. Aynı zamanda kentlere ilk yerleşen kişiler bile, ölümcül salgın alanlarından kaçmanın ve dağılmanın hastalığa yakalanmamak için yapabilecekleri en iyi şey olduğunu anlamış olmalıydılar. İçgüdüsel olarak mümkün olan en kısa sürede kırsal kesime yayılıyorlardı (kuşkusuz gittikleri yerlere korku salıyorlardı) ve ilk devletler onları durdurabilecek güce sahip değildi.

Eğer ilk salgınlara karşı bu tepkinin verildiği genel anlamda doğruysa, büyük yerleşimlerin hastalık sebebiyle yitip gittiğini belirten makul bir senaryo açığa çıkmaktadır. Nüfusun büyük bir bölümünün kitlesel olarak kent merkezinde kaldığını varsaydığımızda, salgının yerleşik hale gelmesi, kenti devlet merkezi olmaktan çıkaracak bir can kaybına rahatlıkla yol açabilirdi. Daha gerçekçi bir varsayımla nüfusun büyük oranda kaçmayı başardığı durumda dahi, sonuç –daha az ölümcül olmakla birlikte– yine devletin dayandığı kent merkezinin boşalmasıdır.

Kısa vadede iki senaryo da iktidarın çekirdeği olan devlet merkezini yok edebilir. Ne var ki, ikinci senaryoda toplam nüfusun kayda değer biçimde azalması şart değildir; daha çok güvenli, kırsal alanlara yayılması anlamına gelecektir. Belgelendirilmiş bir örnekte, MÖ 1320’de Hititlerden Mısır’a gelen yıkıcı bir veba, kıtlığa sebep olmuştur; zira sağ kalan çiftçiler vergiye direnip tarlaları terk etmiş, ücret alamayan askerler de haydutluğa başlamıştır.¹⁰ Salgınların ilk devletleri ne sıklıkla yerle bir ettiğini net bir şekilde öğrenmenin hiçbir yolu yoktur fakat savaşla, işgallerle, ticaretle pekiştiğinde hastalıklar Roma İmparatorluğu’nun son dönemlerinde ve ortaçağ Avrupası’nda kentleşmeyi geriletken başat sebeplerden biriydi. MS 166’da çıktıkları Mezopotamya seferinden dönen Romalı askerler, dönüşte beraberlerinde Roma nüfusunun belki dörtte veya üçte birini öldüren bulaşıcı bir hastalık getirmişlerdi.¹¹

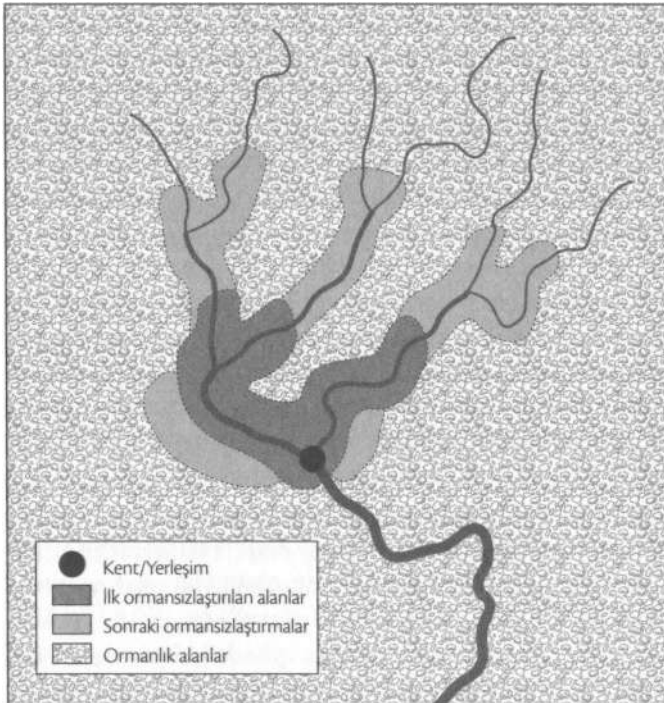
Çevrekırımı: Ormansızlaşma ve Tuzlanma

İlk devletlerin gerçekten saf icatlar oluşu, yükselişleri ve yıkılışlarını ele alan bir analiz üzerinde temellendirilmeyi hak ediyor. Öncesinde belirtildiği gibi bu devletlerde yaşayan tebaanın yahut seçkinlerin, üzerinde tahakküm kurdukları bu eşsiz tahıl, insan ve hayvan topluluğunun epidemiyolojik sonuçlar doğurabileceğini öngörmeleri kesinlikle olanaksızdı. Benzer şekilde, bu toplanma halinin yarattığı benzersiz yükün, doğal çevresi üzerinde eşsiz ve sürdürülemez bir talep baskısı yaratacağı da öngörülemezdi. Çevresel sınırlar arasında devletin varlığını tehdit etme ihtimali en yüksek olan iki önemli unsura eğilmekteyim: ormansızlaşma ve tuzlanma.¹² İkisi de, en erken dönemlerden itibaren antik dünyadaki varlıkları sağlam belgelerle kanıtlanmış olgulardır. Esasında daha uzun vadeli etkiler bıraktıkları için salgın hastalıklardan farklıdırlar. Daha iyi bir ifadeyle, ani hadiselerden ziyade tedricen gelişen ve sinsi hadiselerdir. Bir salgın hastalığın bir kenti birkaç haftada mahvedebileceğini hayal edebiliriz. Yakacak odun kıtlığı yahut ormansızlaşma sonucunda sulama kanallarıyla nehirlerin alüvyonla dolması daha ziyade tedrici bir ekonomik boğulmaydı; en az diğeri kadar ölümcül olsa da aynı ölçüde dikkat çekici değildi.

Güney Mezopotamya’daki alüvyonlu alanın kendisi Dicle ve Fırat’ın erozyon etkisinin doğal sonucuydu ve bu nehirlerin yukarı havzala-

rından taşıdıkları toprağı taşkın alanlarına yığmasıyla oluşmuştu. Bu bakımdan ilk tarım toplumları, bin yıllarca nehirlerle alt kesimlere aktarılmış besleyici paya bağımlıydı. Ancak büyük yerleşimlerin gelişmesi ve alüvyonlardaki sulak alanlardan karşılanması imkânsız kereste ve yakacak ihtiyacının ortaya çıkmasıyla bu süreç yeni bir aşamaya girdi. MÖ 3. binyıldan itibaren Mari'den başlayıp Fırat'ın yukarı kesimlerine uzanan alanda ormanlık arazilerin yok edildiğine dair sayısız bulgu vardır. Bunun altında bir şekilde kereste veya yakacak odun toplamak için yapılan kesimlerle ormanlık arazilerin aşırı miktarda çayırılık yerlere dönüştürülmesi yatmaktadır.¹³

İlk devletlerin oduna karşı neredeyse doymak bilmez ve büyük bir yerleşik toplumun ihtiyaç duyacağıнын misliyle ötesine geçen bir

ŞEKİL 14. Hipotetik bir devlet merkezinin araziyi nehrin yukarisına doğru ormansızlaştırması

iştahı vardı. Toprağın tarıma ve otlaklara açılmasının yanı sıra yemek pişirmek ve ısınmak için yakılan, ev yapımında ve çömlek fırınlarında kullanılan odunların dışında; ilk devletler metalürji, demir eritmek, tuğla yapmak, et tuzlamak, madencilik, gemi yapımı, anıtsal yapıların inşası ve kireç sıvası için devasa miktarda oduna ihtiyaç duymaktaydı. Özellikle sonuncusu hazırlanırken muazzam miktarda yakacak oduna gereksinim duyuluyordu. Kayda değer mesafelere odunun kolay kolay taşınmadığı dikkate alınınca devlet, merkezi etrafındaki az sayıda rezervi hızla tüketebiliyordu. Hemen hemen tüm ilk devletler taşımacılığa uygun bir su yolunda, genellikle nehir kenarında kurulduklarından, merkezin yukarısında kalan kıyılardan kereste kesmek için odunların su üstünde yüzmeye özelliğiyle nehrin akıntısından faydalanıyorlardı.

Tomrukçuluğun ve taşımacılığın pratik olması, emekten olabildiğince tasarruf edilebilmesi için nehre yakın alanlardaki ağaçların kesilmesi gerekiyordu. Nehrin yukarı kıyılarında kente yakın alanlar ormansızlaştıkça, odunlar ya giderek daha uzak noktalardan ya da nehir kıyısına kolaylıkla taşınabilecek ve suda yüzdürülerek kente gönderilebilecek küçük ağaçlardan sağlanmalıydı. Klasik dönemde ormansızlaşma faktörüne kanıt teşkil eden, Atina'nın gemilerde kullanacağı keresteler için Makedonya'ya sefer düzenlemesi ve Roma Cumhuriyeti'ndeki kereste kıtlığı gibi sayısız bulgu vardır.¹⁴ Çok daha eski dönemde MÖ 6300'lü yıllarda Ayn Ghazal adlı neolitik kentte, yerleşime yürüme mesafesinde hiçbir ağaç kalmamıştı ve yakacak odun kıt bir kaynağa dönüşmüştü. Sonuç olarak, topluluk giderek dağınık küçük köylere yayılıyordu. Ürdün Vadisi'ndeki neolitik yerleşimlerin birçoğunda, yerel ağaçlık alanların taşıma kapasitesini aştıklarında aynı şeyler yaşanmıştı.¹⁵

Bir şehir devletinin yakınlarında kolayca ulaşabileceği yakacak odunda kıtlık yaşandığını gösteren ve nerdeyse yanılmaya hiç yer bırakmayan emare, bu ihtiyacını kömürden hangi oranda karşıladığıdır. Kömür; çömleklerin pişirilmesi, kirecin söndürülmesi ve maden eritme gibi yüksek ısı gerektiren uygulamalar için vazgeçilmez olsa da, yakınlardaki yakacak odun tükenmediği müddetçe evlerde kullanılması düşük bir ihtimaldi. Kömürün en büyük avantajı ham oduna kıyasla hacim ve ağırlık başına daha fazla ısı vermesi, dolayısıyla ekonomik açıdan çok daha uzak mesafelere taşınabilir olmasıdır. Dezavantajı ise, tabii ki,

iki kez yakılmasının gerekmesi dolayısıyla çok daha fazla odun ziyan etmesidir. Yakınlarda kolayca toplanabilecek yakacak odun miktarı azaldıkça, odunun yerinin uzaklardan getirilen kömürle doldurma ihtimali o kadar yükselir.

Yakacak odunun kıtlığı, bir şehir devletinin gelişimini kısıtlayabilir fakat kentin yukarısındaki havzanın ormansızlaştırılması başka, daha ciddi sorunlar doğurur. Bu sorunlardan ilki erozyon ve alüvyonlaşmadır. Her ne kadar ilk devletler alüvyonlu topraklar ve nehirlerin getirdiği ince kumun yarattığı şeyler olsa da; bitki örtüsünün yok olduğu ya da basitçe tahıllara yer açmak için temizlendiği bir havzada yaşanan alüvyonlaşma hızı öngörülmesi çok kolay olmayan erozyon ihtimalini artırmasıyla eşsiz bir tehdit unsuruydu. İlk devletler eğimin düşük olduğu alüvyonlarda kurulduklarından, su yolları yılın büyük bir bölümü boyunca durgun akmaktaydı; bu da akıntının hızı azaldıkça ince kumun tortulaşma eğiliminin artması demekti. Şehir devletinin sulamaya bağımlılığının yüksek olduğu durumda, kanalları genelde kumla tıkanıyordu ve (bu akıntıyı daha da yavaşlattığından) sulama yapılan tarlalarda üretim kesilmesin diye kanalların temizlenmesi için en azından angarya emeğin kullanımı zorunlu hale geliyordu.

Ormansızlaşmanın getirdiği bir başka tehdit sinsi olmaktan ziyade felaketi andıran bir nitelikteydi. Ormanların (antik Mezopotamya'da içlerinde özellikle meşeler, kayınlar ve çamlar vardı) kışın geç dönemlerindeki yağmurları tutma ve mayıs itibarıyla bu suyu süzerek havayı yavaş yavaş nemlendirme gibi bir etkisi vardı. Ormansızlaşmanın yahut arazinin tarım amaçlı temizlenmesinin sonucunda havza yağmur suyunu ve onun taşıdığı ince kumu çok daha hızlı salmakta, taşkınların ritmi daha hızlı ve şiddetli hale gelmekteydi.¹⁶ Bu bir şehir devletinin yaşama gücünü tehdit edebilecek birkaç sonuca yol açabiliyordu. Sık sık olduğu üzere, alüvyonlaşma süreci nehir yatağını onu çevreleyen arazinin düzeyine yükseltirse, nehrin akışı muazzam ölçüde istikrarsızlaşmakta, her su yolu kumla doldukça bir diğerine atlamaktaydı. Aşamalı alüvyonlaşma söz konusu olduğunda bir su baskını veya yüksek debi büyük ve yıkıcı bir sele yol açabilirdi. Tarihse olarak Çin'deki Sarı Irmak, devasa taşkınlar ve denize akan nehir yolundaki köklü değişimler nedeniyle milyonlarca insanın ölümüne yol açan en tipik örneklerdendir.

Devlet öncesi neolitik dönem yerleşimlerinin en büyüklerinden biri olan Eriha bile görünüşe göre MÖ 9. binyılın ortalarında havzadaki hasara yenik düşmüştür. “Düşman sel suları ve çamur akıntılarıydı,” diye yazar Steven Mithen. “Eriha sürekli tehdit altındaydı çünkü artan yağmurlar ve bitki örtüsünün yok olması Filistin tepelerindeki tortul tabakaları istikrarsız hale getirmişti ve bu toprak parçaları yakın vadilerdeki köylerin uçlarına kadar taşınır olmuştu.”¹⁷ Şehir devletini ve tahıllarının çoğunu yok edebilecek bir sel felaketi dışında; nehir sel zamanı yatağını değiştirebilir, bir kenti susuz bırakıp temel ulaşım ve ticaret arterini elinden alabilirdi.

Ormansızlaşmayla alüvyonlaşmanın yaratabileceği son ve daha spekülatif sonuçsa, sıtmanın yayılmasında oynadığı roldü. Arazinin tarıma açılmasıyla arttığından, sıtmanın “uygarlık hastalığı” olduğu söylenmiştir. J.R. McNeill merak uyandırıcı bir şekilde, bunun ormansızlaşmayla ve nehir morfolojisiyle bağlantılı olabileceğini önermiştir. İnce kum taşıyan bir nehir, düşük eğimli bir kıyı bölgesinden geçerken yavaşlayacağı için daha fazla alüvyon yığacaktır. Kum biriktikçe kendi setini veya engellerini yaratır, nehrin denize erişmesini engeller ve gereyleyip yatay bir şekilde yayılmasına sebep olur. Böylece antropojenik karakterli ve belki de yaşanması imkânsız sulak sıtma alanları oluşur.¹⁸

Tuzlanma ve toprak yorgunluğu, tahıl eken ve sulama yapan devletin kendi varlığını tehdit edebilecek iki başka antropojenik sonucudur. Sulama kanallarındaki suyun tamamında çözülmüş tuzlar vardır. Bitkiler bu tuzu almadığından, tuz zamanla toprakta birikir ve bol sulamayla durulanmadığı takdirde bitkileri öldürür. Sadece kısa vadeli bir çözüm olan bol suyla durulama ise toprak altı su düzeyini yükseltir ve (tuz varlığını koruduğundan) neticede tuzu yüzeye yakın bir yere getirir. Böylece bitkilerin köklerine ulaşır. Arpa, buğdaya kıyasla tuza karşı daha toleranslıdır. Dolayısıyla artan tuzlanmaya uyum sağlanabilmesi için atılacak adımlardan biri, genel anlamda daha makbul olan buğday yerine arpa ekilmesidir. Fakat toprak altı su düzeyi, dolayısıyla tuzlar yüzeye yaklaştıkça arpada bile verim büyük oranda düşmektedir.¹⁹ Güney Mezopotamya’da eğimin az oluşu ve düşük yağmur miktarı sorunu daha da ağırlaştırmaktadır ve bu konunun uzmanı Adams, MÖ 2400’den sonra tedricen artan tuzlanmanın bölgedeki ekolojik gerile-

menin altında yatan önemli bir etmen olduğuna kanaat getirmiştir.²⁰ Mezopotamyalı çiftçiler yaşamı idame ettirmek için gereken hasadı alabilmek için, her iki-üç yılda bir tahıl arazilerini nadasa bırakmak zorundaydı. Ur III döneminden kalan zirai metinler tahıl verimindeki düşüşleri açıklamak için “suyu tuzlu yerlerde bulunan”, “tuzlu alanlar” a “tuzlu topraklar” a yakın olan ve “öbek öbek tuz” un olduğu tarlalara gönderme yapmaktadır.²¹

Başlıca sorunun sulamanın sebep olduğu tuzlanma olmadığı zengin alüvyonlu topraklarda bile, alınan tahıl mahsulünün zamanla düşme olasılığı yüksektir. Neticede bugüne dek aynı toprak parçasından her yıl aralıksız hasat alındığını gösteren çok az deneyim vardır. Ayn Ghazal daha ilk devletler kurulmadan önce bile hasadın azalışına tanık olmuştur ve tahıl devletlerinin merkezinde tahıl ekiminin ne denli yoğun olduğu dikkate alındığında ortalama mahsulün az çok aynı şekilde azaldığı tahmin edilebilir. Muhtemelen meraların da aşırı hayvan otlatılması nedeniyle besleyebileceği hayvan miktarı azalmıştır.

İlk devletlerin kırılganlığını ve yok olmalarının sebeplerini anlamada, “ani ölüm” vakalarını (örneğin Larsa’nın MÖ 1720’de yok olması) zayıflayıp yavaş yavaş yitip giden örneklerden ayırmak faydalı olabilir. Salgın hastalıklar ve büyük seller, altlarında yatan sebeplerin birikimiyle açığa çıksa da ani ölümlere verilecek örneklerdir. Bu vakalarda devletler sönen bir ışık gibi yok olmuştur ancak nüfuslarının çoğu muhtemelen kaçıp dağılarak hayatta kalmıştır. Alüvyonlaşma, hasadın azalması ve tuzlanma tarihsel kayıtlarda istikrarlı veya düzensiz küçülmeler şeklinde (yani nüfusun oradan kopması) ve sıklaşan kötü hasatlarla açığa çıkar. Bu örneklerde illa çarpıcı bir dönüm noktası olmak zorunda değildir. Daha çok gözle görünmesi nerdeyse imkânsız, ağır bir sönüp gitme söz konusudur. “Çöküş” terimi bu süreçler için fazla dramatik kaçmaktadır. Devletin tebaası açısından bu süreçler, yalnızca yerleşim ve geçim pratiklerinde alışlageldik bir dağılma ve yeniden düzenleme anlamına gelecek derecede sık olabilir. Yaşananlar yalnızca devlet seçkinleri açısından trajik bir “çöküş” niteliği taşıyabilir.

“Çöküş” diye bir meselenin tartışılmasının dahi sebebi, anıtsal merkez-
lere sahip ve etrafı duvarlarla çevrili yerleşimlerin ortaya çıkmış olması
ve “uygarlık”ın bu merkezlerden ibaret olduğu zannıdır. Belirttiğimiz
gibi, devletler kurulmadan önce yerleşik toplulukların şu veya bu sebeple
yerleşimlerini geçici veya kalıcı surette terk ettiği sayısız örnek vardır.
Arkeologların vurguladığı üzere bu hadiseler hatırı sayılır miktarda in-
sanın dahil olabileceği süreçlerdir; fakat söz konusu topluluk, duvarlarla
çevrili bir devlet merkezi olmadığında “tarihsel bir haber” olma niteliği
zayıftır. Taşlar ve enkazlar önemlidir; etkileyici bir kazı sahası yaratır,
müzelerde sergilenecek yapıtlar sunar ve sık sık bir ulusun şanlı geçmiş
nesillerinin simgeleri olurlar. Sumatra’daki Srivijaya gibi zamanla yok
olacak malzemelerle kurulan ve bugün nerdeyse tamamen kaybolmuş
medeniyetler tarih kitaplarında nadiren yer bulurken Angkor Wat ve
Borobudur ışıltılı birer merkez olarak yaşamaya devam etmektedir.

Devlet, köleliği icat etmediği gibi savaşı da icat etmemişti. Fakat bu
müesseselerin ölçeğini büyütüp bunları temel devlet faaliyetleri haline
getirmişti. Bu, eskiden tutsak almak için devletsiz toplulukların yaptığı
küçük ama sürekli baskınları, aynı amaçlar için başka devletlere karşı
verilen savaşlara dönüştürdü. İki devlet arasında tutsak almak için
verilen bir savaşta kaybeden taraf, adeta tanımı gereği silinip gitmek-
teydi. Alın size “çöküş”! Genel uygulama nüfusun çoğunu öldürmek
veya tutsak almak, mabetleri yok etmek, evleri ve ekinleri yakmak;
kısaca kaybeden devleti bütünüyle imha etmektir. İstisnası taraflardan
birinin barışçıl bir şekilde teslim olmasıydı. Bunun sonucu genellikle
haraca bağlanmak oluyor, arada sırada ise yenilen tarafın toprakları
galip tarafın getirdiği yerleşimciler tarafından işgal ediliyordu. Bu, di-
ğerine nazaran daha yumuşak bir alternatif olsa da yine özgün devletin
yok olmasıyla sonuçlanıyordu. Savaşa tutuşan yönetimler alüvyonlu
Mezopotamya topraklarında, Qin hanedanı öncesi Çin’in “Savaşan
Devletler” döneminde, Yunan şehir devletlerinde ve Maya devletlerinde
olduğu gibi sayıca çok, birbirine denk büyüklüklerde ve birbirine komşu
topraklarda olduğunda (bir diğer tabirle “akran yönetimler” olunca)
devletçikler ardı ardına hızlı bir şekilde yükselip yıkılıyordu. Çöküş
çok yaygın bir olguydu.

Bitmek bilmez savaşlar ve işgücü için verilen mücadele ilk devletlerin kırılğanlığını daha da artırmaktaydı. Bunun ilk ve en bariz sebebi, zaten hâlihazırda geçinme düzeyinin çok da üzerinde üretim yapmayan bir toplumda, besin üretmede kullanılabilecek insan gücünün duvar inşası, savunma önlemleri ve saldırı seferlerine yöneltilmesi idi. İkincisi, şehir devletlerini kuran ve inşa eden kişilerin, askeri savunmayla ilgili kaygıların maddi bollukla ilgili tercihlere baskın çıktığı bir yerleşim yeri seçmek zorunda kalmasıydı. Bu da muhtemelen kolay savunulsa bile ekonomik açıdan daha güvencesiz devletlerin açığa çıkmasıyla sonuçlanıyordu.

Galipler için savaşın getirdiği potansiyel askeri ödüllere karşın, kuşkusuz ölüm ve tutsak alınma tehlikesinin göz önünde tutulması gerekiyordu. Bu akran yönetimlerde yaşamış sayısız kişinin askere alınmamak için ellerinden geleni yaptıklarını, buna devlet topraklarından kaçmanın da dahil olduğunu düşünmek mümkündür. Savaşı kaybediyor gibi görünen bir devlet, insan gücünün de yavaş yavaş eridiğine tanık olmaktaydı. (İnsanın aklına 1864'te ABD İç Savaşı'nın son aşamalarında yoksul beyazların Konfederasyon güçlerinden kitlesel halde firar edişleri gelmektedir.) Thukididis, Siraküza'ya karşı girişilen seferberlik başarısız olurken Atina koalisyonunun nasıl çözüldüğünü şöyle kaleme almıştır: "Düşmanımızın bizimle denk koşullara gelmesiyle, kölelerimiz firar etmeye başlamıştı. Bize hizmet eden yabancılara gelince, askere alınanlar mümkün olduğunca hızlı bir şekilde kentlerine dönmektedir."²² İnsan gücü bu devletlerin can suyu olduğundan, kesin bir yenilgi pekâlâ devletin çöküşüne işaret eden bir gelişme olabilirdi.²³

Son olarak şehir devleti iç çatışmalarla da kolayca yok olabilirdi: veraset savaşları, iç savaşlar ve ayaklanmalar. İç çekişmeleri ayırt eden şey belki de yönetmeye değer yeni ve kıymetli bir ödülün ortaya çıkmış olmasıydı: Etrafı duvarlarla çevrili, artık üreten, nüfusu, besi hayvanları ve depolarıyla tahıl merkezi. Avantajlı bir konumu kontrol etmek için verilen mücadeleler, devlet öncesi topluluklarda bile asla önemsiz şeyler değildi. Ancak ilk devletlerin yükselişi bahsi büyütmüştü zira bu devletler kendi başlarına bir sabit sermaye stokunu temsil ediyordu: kanallar, savunmaya dönük yapılar, kayıtlar, depolar ve genelde toprağı, suyu ve ticaret yollarıyla değerli bir konum. Bu varlıklar kimsenin öyle kolay kolay vazgeçmeyeceğı ve tahmin edileceğı üzere yerel iktidar için

tarafının her yola başvurduğu çetin çatışmaların açığa çıkmasına sebep olmuş iktidar merkezleriydi.

İster devletlerin birbirlerine karşı verdikleri savaşların isterse iç çatışmaların ödülü olsun, tahıl-insan yerleşkesi politik iktidarın çekirdeği olmayı sürdürdü. Devletler arası savaşlarda ve devletsiz halkların baskınlarında, galip taraf ya bu yerleşkeyi yok etmeye ya da taşınabilir varlıklarını kendi merkezine taşımaya, bunda başarısız olursa onu haraç alınan bir merkeze dönüştürmeye çalıştı. İç savaşlarda ise çekişme, merkezin temsil ettiği kaynaklardan yararlanma tekelinin kimde olacağıyla ilgiliydi.

İlk devletlerin, sarayın etrafındaki merkezi bölgeleri aşırı miktarda sömürerek neden kendi mezarlarını kazdıklarını anlamak için ulaşım ve el koymadaki basit kısıtlara dönmek faydalıdır. Yakacak odun maliyetinin keskin bir şekilde yükselmesi ve bunun sonucu olarak ev işlerinde giderek kömür kullanımına geçilmesi örneğinde olduğu gibi; büyük malların kara yoluyla alınması çok ama çok pahalıya gelmektedir ve mesafe arttıkça ödenemeyecek kadar yüksek bedellere mal olur. Esasen bu mantık, taşıma teknolojisi durağan kaldığı müddetçe devletin pratik menzilinin sınırlarını gösterir. Düz alüvyon ovalarında yük hayvanlarından ve arabalardan faydalandıklarını varsayarsak, ilk devletlerin tahıl ihtiyacını karşıladığı bölgenin çapı, kabaca kırk sekiz kilometrenin ötesine nadiren geçebilmiştir. Elbette bu konudaki önemli istisna, sürtünmenin köklü bir şekilde azalması sayesinde devletlerin yığınla taşınan (tahıl gibi) malları toplama alanını büyük oranda genişleten su taşımacılığıdır. O halde tarımsal çekirdek, yığınlar halinde taşınan malların, yükselen nakliye maliyetleri bir engele dönüşmeden merkeze aktarılabilirdiği bölge olarak tanımlanabilir. Ancak anahtar mesele, en kazançlı denetim bölgesinin başkente en yakın alanlara veya taşımacılık yapılabilen su yollarıyla kolayca erişilebilen mevkilere tekabül etmesidir. Dolayısıyla tam da bu bölgenin içinde iktidarın sembollerine ve kaynaklarına rastlanmaktadır: tahıl depoları, büyük mabetler, idari personel, muhafız kıtaları, ortak pazar alanları, en üretken ve en iyi şekilde sulanan tarım arazileri, özellikle de saray ve tapınak seçkinlerinin yaşadıkları yerler.

Devlet iktidarının ve bütünlüğünün anahtarı işte bu çekirdek bölgeydi. Burası aynı zamanda devlet için Aşıl'ın topuğu gibiydi, çünkü

bir kriz anında muhtemelen ilk sıkıştırılan ve en çok kullanılan yer yine bu bölgeydi.²⁴ Bu bölge konum açısından en yakında yer alan, en değerli kaynakların en bol şekilde bulunduğu alan olduğu için silkelendiğinde en çok insan gücü ve tahıl çıkartılabilecek yerdi. Askeri yahut anıtsal hırsları olan, işgal tehdidiyle karşılaşan yahut içerdeki düşmanlarla çekişen arsız bir hükümdar, en az direnişe burada rastlayacağından kaynakları önce bu çekirdekten temin etmeye çalışacaktı. İki olgu bu hamleyi çok tehlikeli, devletleri doğrudan yıkıma götürebilecek bir kumara dönüştürüyordu. İlk olarak, bir tarım krallığı her zaman yağmurun, hava durumunun, haşerelerin, insan ve mahsullerde çıkan hastalıkların kaprislerine duyarlı olduğu için, zirai ekolojinin en güvenilir olduğu alanlarda bile yıllık hasat son derece değişkendi. Dolayısıyla olağan koşullarda seçkinlerin bu bölgeden çıkarabileceği “hasat” çok çeşitlilik göstermekteydi. Seçkinlerin bölgeden artan miktarlarda olmasa da istikrarlı bir miktar tahıl ve işgücü çekmekte (yani kendilerini üretimdeki doğal değişimlerden varestede tutmakta) ısrar etmesi durumunda, çekirdekte yer alan tarımsal nüfus kendi hassas geçim koşullarına rağmen hasattaki değişkenliklerin tüm ağırlığını yüklenmek zorunda kalırdı. Tüm tarımsal ekonomilerde olduğu gibi sınıfsal ilişkilerdeki temel mesele, kötü hasadın getirdiği kaçınılmaz sarsıntıları hangi sınıfın yükleneceği, bir diğer deyişle hangi sınıfın kimin pahasına ekonomik güvenliğini sağlama alabileceğiydi.

İlk devletler söz konusu olduğunda hatırlanması gereken ikinci unsur, kaç dönüm araziye fiilen ekim yapıldığı ya da her bir bölgeden beklenen ve gerçek hasat miktarlarıyla ilgili devletin elindeki bilgilerin epey zayıf ve yetersiz olmasıydı. Devletler hayati merkez hakkında çevredeki alanlardan çok daha fazla bilgiye sahip olsa da; hasadın kötü olduğu yıllarda devletin aşırı miktarda tahıla el koyup tebaasını açık sınırına mahkûm etme ihtimali yüksekti. Yani açgözlülüğü bir kenara koyduğumuzda bile, ilk devletler beklentilerini tebaasının ödeme kapasitesine göre değiştirmesini kolaylaştıracak ayrıntılı bilgilerden yoksundu. Zamanında bir meslektaşımın söylediği gibi “iş ince ayar yapmaya geldiğinde tamamen beceriksiz ve acemiydiler.”²⁵ Verdikleri yanlış hükümlerin sonuçlarını ağırlaştıran bir başka etmense, sahadaki

vergi memurlarının açgözlülük yapıp kendi hesaplarına ürünlere el koymalarını engelleyememeleri idi.

Acil bir durumda yani vergi gelirlerini azamiye çıkarma bir ölüm ka-
lım meselesine dönüştüğünde, halkı kaçırmaya ve/veya isyana yöneltmek
gibi riskler taşısa da, merkezi bölgeye baskı yapmak nerdeyse karşı ko-
nulmaz bir şeydi. Çevredeki alanlar gerçekçi bir alternatif değildi. Hasat
daha düşük ve daha değişken olduğu için tarımsal olarak muhtemelen
daha marjinal bir konumdaydılar. Bu bölgelerden elde edilebilecek gelir
kısmen taşıma maliyetlerine gitmekteydi. Ayrıca bu kaynaklarla ilgili
bilgi ile onlara el koyabilecek idari aygıtın üzerlerinde kurduğu denetim,
merkezden uzaklaştıkça keskin bir biçimde azalmaktaydı. Ölümcül
bir tehlike altında olduğuna kanaat getirmiş veya büyük hırsların esiri
olmuş bir seçkin sınıf, altın yumurtlayan tavuğun yani tahıl çekirdeğinin
ölümüne yol açacak beka stratejileri benimserken en ufak bir vicdan
azabı bile duymayacaktır. Geriye dönülüp bakıldığında “çöküş” olarak
değerlendirilen pek çok şey bana göre, bu tarz durumlarda merkezdeki
çaresiz insanların kaçıışı ve direnişiyle tetiklenmiş hadiseler olabilir.

MÖ 3. binyılda “çöküş”ün Mezopotamya devletleri için aslında ne
anlama geldiği üzerine kafa yoran araştırmacılar, aynı meseleye işaret
ederek kimin riskin yükünü üzerine aldığını sormaktadır: “Merkezi
otoritenin toplumun belli kesimlerinden gelen gelir azaldığında ma-
liyetlerinde aynı oranda kesintiye gitme ihtimali düşük olduğundan,
geri kalan nüfus için vergi yükünün artma ihtimali yüksektir.”²⁶ Akad
Hanedanı’nın geç dönemlerinden (MÖ 2200 civarı) edinilen bulgular,
krallığın merkezi en yakındaki ve verimli gelir kaynağı olduğu için,
düzenli suretle buranın aşırı miktarda sömürüldüğüne işaret etmekte-
dir. Merkezdeki görevlilerin kısa vadede geliri azamiye çıkarmak için,
uzun vadeli verimi riske atma pahasına daha fazla tahılın ekilmesini
ve nadas sürelerinin kısaltılmasını isteme yetkisi vardı ve bu yetkiyi
sıklıkla kullanıyorlardı. İki yüzyıl sonra Ur, görünüşe göre Amorilerin
baskınlarıyla tehdit altına girince, savunmadan sorumlu generaller
Urlu tahıl çiftçilerine öyle baskı yapmışlardı ki insanlar ya direnmiş
ya da kaçmışlardı. İnsan gücü ve tahıldan oluşan devletin çöküşü, Ur’a
yakılan meşhur ağıtın şu pasajında net bir şekilde özetlenmektedir:

“Açlık kenti adeta su gibi doldurmuştu [...] kralı sarayında tek başına ağır ağır solurken halkı silahlarını bırakmıştı.”²⁷

MÖ 3. binyılın sonlarında Mezopotamya’da birbirine rakip yirmi civarı akran yönetimin aksine çok daha büyük ve sağlam bir krallık olan Mısır da, görünüşe bakılırsa tahıl ve işgücü için sürekli merkezdeki tarım nüfusu üzerinde baskı uygulayan ve onun yaşam standartlarını aşağı çeken bir devlettir.²⁸ Nil boyundaki bereketli şeridin iki taraftan da çöllerle kuşatılmış olması, kaçmak için daha geniş alana sahip köylülere kıyasla buradaki nüfusa olağandışı bir baskı uygulamayı mümkün kılmıştı. Kimi yorumcular ekimle uğraşan tebaanın yalın “donanım”larına ve nüfusun yüzde 90’ına belli kıyafetler giymeyi, lüks eşyalar edinmeyi yahut seçkinlere ayrılmış belli törenleri kutlamayı yasaklayan kısıtlayıcı kanunlara vurgu yapmaktadır.²⁹

Ne yazık ki nüfus hareketlerini takip etmemizi sağlayacak demografik verilerden mahrum olduğumuz için, merkezdeki nüfustan daha çok tahıl ve işgücü istendikçe kaçan nüfusun hacminde bir artışın olup olmadığını anlamak imkânsızdır. Kaçışların olası ve yaygın olduğunu varsayarsak; acaba bir devletin, merkezdeki baskıdan yılıp kaçan tebaasının sebep olduğu (hızlı yahut yavaş) eksilmeyi savaşlardan elde ettiği tutsakları merkezde zorla iskân ederek telafi edebilmesi mümkün müydü?

Çöküşü Övmek

Tarif ettiği şey çoğu kez karmaşık, kırılğan ve tipik olarak baskıcı bir devletin daha küçük, ademi merkezîyetçi parçalara bölünmesiye neden “çöküş”ten şikâyet ediyoruz ki?³⁰ Çöküşten şikâyet edilmesinin basit fakat hiç de yüzeysel olmayan sebeplerinden biri, antik medeniyetlerin, ihtiyaç duyduğu hammaddeleri kayda geçirmekle görevli onca bilim insanını ve uzmanını ortada bırakmasıdır. Bir çöküş olduğunda, arkeologlar için önemli kazılarını; tarihçiler için kayıtların ve metinlerin; müzeler içinse irili ufaklı biblo veya ziynet eşyalarının sayısı azalır. Arkaik Yunan medeniyeti, Eski Krallık döneminde Mısır ya da 3. binyılın ortalarındaki Uruk hakkında göz kamaştırıcı ve öğretici belgeseller vardır; ancak onları takip eden belirsiz dönemlerin tasvirini aramak nafîle bir uğraştır: Yunanistan’ın “Karanlık Çağı”, Mısır’daki

“İlk Ara Dönem” ve Akkad İmparatorluğu’nun hükmü altında Uruk’un gerilemesi. Ancak bu “boş” dönemlerin, devletin tebaası olmuş birçok kişiye kaçıp özgürleşme fırsatı verdiğini, insanların refahında iyileşmeye yol açtığını güçlü bir şekilde iddia etmek mümkündür.

Burada meydan okumak istediğim şey, devlet zirvesinin etrafındaki nüfus kümelenmesini medeniyetin zaferi olarak görürken devletin küçük politik birimlere bölünmesini, siyasal düzenin çözülmesi yahut başarısızlığı olarak değerlendiren ve üzerinde çok da durulmayan önyargıdır. Bana göre hedeflememiz gereken, çöküşü “normalleştirmek” ve onu esasen siyasal düzenin muhtemelen daha sağlıklı bir şekilde yeniden formüle edildiği bir dönemin açılmasını sağlayan bir olgu olarak görmektir. Ur III, Girit ve Qin Hanedanı dönemi Çin gibi ileri derecede merkezileşmiş, devletin tüm kaynakları denetleyip tayınladığı ekonomilerde sorunlar çok daha yoğun ve merkezileşme, parçalanma, yeniden toplanma döngüleri görünüşe göre olağandı.³¹

Antik devlet merkezlerinin “çöküş”ü dolaylı ancak çoğu kez hatalı bir şekilde yüksek ölüm miktarı ve benzeri insani trajedilerle ilişkilendirilir. Elbette bir işgal, savaş yahut salgın hastalık çok sayıda ölüme yol açabilecek şeylerdir; fakat kent merkezlerinin terk edildiği koşullarda can kaybının olduğu durumlarda dahi sayısının pek yüksek olmaması çok yaygın bir olguydu. Bu vakaları nüfusun yeniden dağılması şeklinde ele almak daha doğrudur ve savaşlarda yahut salgın hastalıklarda insanların kenti terk edip kırsal alanlara göçmesi can kaybını azaltan faktör olmuştur. “Çöküş” teriminin cazibesi büyük oranda Edward Gibbon’un *Roma İmparatorluğu’nun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi*’nden kaynaklanmaktadır. Ancak bu klasik örnekte bile hiçbir nüfus kaybının yaşanmadığı, aksine Gotlar gibi kimi Latin olmayan halkların soğrulması sürecinde nüfusun yeniden dağıldığı iddia edilmiştir.³² Geniş çerçeveden bakıldığında imparatorluğun “çöküş”ü, Roma kendisini oluşturan parçaları birleştirmeden önce o coğrafyaya hâkim olan “eski bölgesel mozaik”i yeniden tesis etmiştir.³³

Dolayısıyla, büyük bir devletin merkezi yıkıldığında yahut terk edildiğinde kültürel açıdan neyin yitip gittiği ampirik bir sorudur. Büyük ihtimale işbölümüne, ticaretin ölçeğine ve anıtsal mimarilere bir etkisi olmuştur. Diğer yanda artık merkezin esaretinden kurtulmuş

sayısız küçük merkezde, o kültürün sağ kalma (ve gelişme) ihtimali de yüksektir. Kültürü, devlet merkezleriyle veya geniş kurumsal dayanakları olan saray kültürünün doruk noktasıyla karıştırmamak gerekir. Hepsinden önemlisi, bir nüfusun refahı asla bir sarayın veya devlet merkezinin gücüyle karıştırılmamalıdır. İlk devletlerde tebaanın vergilerden, askere alınmaktan, salgın hastalıklardan ve baskıdan kaçmak için hem tarımı hem de kent merkezlerini terk etmesi nadir hadiseler değildi. Başka bir açıdan bakıldığında, toplayıcılık veya hayvancılık gibi daha ilkel geçim yollarına geriledikleri söylenebilir. Ancak başka ve bana göre daha geniş bir açıdan değerlendirildiğinde, angarya işlerden ve tahıl vergisi vermekten kaçınmış, salgın hastalıktan kaçmış, özgürlüğü ve fiziksel hareketliliği baskıcı bir serfliğe tercih etmiş ve belki savaşta ölme riskinden kurtulmuşlardı. Çoğu kez devleti terk etmek bir özgürleşme deneyimiydi. Tabii bunu söylerken devletin dışındaki yaşamı başka türden yırtıcılıklar ve şiddetle tanımlamanın mümkün olduğunu kesinlikle yadsımayoruz; ancak ileri sürdüğümüz şey daha çok, bir kent merkezini terk etmenin kendiliğinden şiddete ve vahşiliğe dönüş anlamına gelmeyeceğidir.

Düzensiz kümelenme ve dağılma döngüleri, devletlerin ilk kez açığa çıktığı günlerin öncesine uzanan geçim stratejilerini çağrıştırmaktadır. Örneğin Genç Dryas döneminin alabildiğine soğuyan ve kuruyan hava koşulları, aktarılanlara göre öncesinde dağınık yaşayan nüfusu daha büyük bir gıda tedarikinden yararlanmak için daha alt kesimlerdeki ılık ve sulak alanlara toplamıştır. Mezopotamya'da MÖ 7000 civarında (yani Çömlek Öncesi Neolitik A'nın sonunda) hasadın azalışı ve belki de hastalıklar, yukarıdaki örneğin tam tersi biçimde nüfusu dağılmaya zorlamıştır. Mevsimden mevsime düşen yağmur miktarının zamanlaması ve hacminde büyük değişkenliklerin olduğu göz önüne alındığında; tarımla uğraşan insanların geliştirdikleri bir stratejinin de, yarı aç yarı tok yaşanan dönemlerde büyük yerleşimleri terk edip durum düzelinceye kadar dağınık bir şekilde yaşamak olduğunu düşünmek için sayısız sebebimiz vardır.³⁴ Mezopotamya üzerine araştırma yapan uzmanlardan biri, normalde çiftçiler ve göçebe hayvancılar arasındaki o aşılmaz, kutsal sınırı ihlal eden iki yaşamlı köylülerin var olduğunu iddia etmiştir. Aynı Owen Lattimore'un Çin'in Han-Moğol sınırı

için öne sürdüğü radikal iddiada olduğu gibi, Adams da “göçebeler ve yerleşik insanlar arasındaki bağlantının iki yönlü olduğuna, çevresel ve toplumsal baskılara göre bu çizgi üzerinde gidip geldiklerine” inanmaktadır.³⁵ Pek çok kişi açısından gerileme ve medeniyetten sapma olarak görülebilecek şey, yakından bakıldığında çevresel değişkenlikler karşısında ihtiyatlı ve uzun süredir uygulanan bir uyum sağlama çabasından başka bir şey değildir.

Söz gelimi kuraklıkla baş etmeye dönük düzenlemeler, o dönemde yaşamış tüm yerleşik zirai toplulukları nitelemiş olgulardır. Bunları devletlerin yol açtığı etkilerden ayırt etmek için devletlerle bağlantısı olmayan salınımlar şeklinde adlandırmamız mümkündür. Kanaatime göre ilk devletlerin kurulduğu çağda, merkezin terk edilmesi çoğu kez devlet oluşumunun dolaylı veya doğrudan sonuçlarından biriydi. Devletlerin etkisiyle ekinlerin, insanların, hayvanların ve kentsel ekonomik faaliyetlerin eşi görülmedik boyutlarda yan yana geldiği düşünülünce, bunun yarattığı bir dizi (devletler kurulmadan önce hiçbirisi ciddi boyutlara ulaşmamış ve herhangi biri aşamalı bir şekilde veya aniden bir kentin ve devletin yok olmasına sebep olabilecek toprak bozulması, alüvyonlaşma, seller, tuzlanma, salgın hastalıklar ve yangın gibi) yaygın sonuç olmuştur.

Sonuncusu ve belki bizim açımızdan en önemlisi, devletin ortadan kalkmasına sebep olmuş şu dolaysız politik sebepti: Politik kırım! Tahıl ve emek cinsinden alınan ezici vergiler, iç savaşlar ve başkentteki veraset savaşları, devletler arasındaki savaşlar, bedensel cezalar gibi baskıcı uygulamalar ve keyfi suiistimallerin tümünü devletlerin yarattığı sonuçlar olarak görmek mümkündür ve bunlar, tek başlarına veya bir araya geldiklerinde bir devletin çöküşüne yol açabilir. Sıkıntılı zamanlarda nüfusun tahıl merkezinden dışarı sızıp “tepelere doğru gitmesi” ve göçebe hayvancılığa yönelmesi, her şeyden çok insan gücüne ihtiyaç duyan bir devlet içinde homeostatik bir araç işlevi oynamış olabilir. Muhtemelen tebaasının belli bir bölümünün kaçtığını gören devlet, onların yükünü azaltmaya ve nüfus kaybını önlemeye dönük olumlu önlemler almış olabilir. Ancak çöküşün sıklığı, bu sinyalin ya alınmadığına ya da göz ardı edildiğine işaret etmektedir.

Çöküşlerin ardından sıklıkla “karanlık çağ” olarak bilinen şey gelir. Nasıl çöküş kelimesi yakından ve eleştirel bir gözle değerlendirilmek zorundaysa, “karanlık çağ” deyiminin de sorgulanması gerekiyor: Kimin için ve ne bakımdan “karanlık”? Karanlık çağlar, hanedanların güçlerinin zirvesinde olduğu efsanevi dönemler kadar yaygındır. Çoğu kez bu terim, gücü merkezde toplayan bir hanedanın başarılarını kendisinden önceki dağınık ve birliksiz yapıyla karşı karşıya getiren bir propaganda biçimidir. En azından, nüfusun devlet merkezinden çekilmesi, anıtsal binaların yokluğu ve saray kayıtlarının tutulmamasından ibaret bir durumu karanlık çağ olarak adlandırıp, olayı uygarlık meşalesinin sönmesi olarak görmenin pek bir dayanağı yoktur. Kuşkusuz işgallerin, salgınların, kuraklıkların ve sellerin binlerce insanı öldürüp sağ kalanları dağıttığı (veya köleleştirdiği) dönemler gerçekten de yaşanmıştır. Bu vakalarda “karanlık çağ” hareket noktası olarak alınmaya daha uygundur. Her halükârda bir çağın “karanlık” olup olmadığı, sorgusuz sualsiz kabul edilecek bir yaftadan ziyade ampirik bir sorgulamayla değerlendirilecek bir meseledir. Karanlık bir çağa ışık tutmak isteyen tarihçiler ve arkeologlar için sorun, bilgimizin çok ama çok sınırlı olmasıdır. Nitekim o dönemlere bu yüzden “karanlık çağ” diyoruz. Bu noktada görüşümüzü kapatan en az iki engel vardır. İlki, kentsel politik bir yapının kendi kendini kayda geçiren ve metheden zirvesi yok olmuştur. Olan biteni öğrenmek istiyorsak çeperdeki küçük kasabalarda, köylerde ve göçebe hayvancılara ait kamplarda keşfe çıkmak zorundayız. İkincisi, yazılı kayıtlardan ve bas rölyeflerden oluşan koleksiyonlar tamamen yok olmasa bile alabildiğine azalmıştır ve tam olarak “karanlık”ta kalmasak bile, en iyi ihtimalle, artık izini sürüp net tarihler çıkarması güç sözlü kültür alanı içindeyizdir. Tarihçiler ve arkeologların tüm ihtiyaçlarını tek bir yerden kolayca karşılayan ve kendi kayıtlarına sahip saray merkezinin yerini parçalanmış, dağılmış ve genelde belgelendirilmemiş bir “karanlık çağ” almıştır.

MÖ 3. binyılın sonlarına doğru Ur III “çöktükten” sonra, Sümerlere ait alüvyonlu toprakların “karanlık çağ” a girdiği ortak bir görüştür ancak bunun ne kadar sürdüğü ihtilaf konusudur. Birçok yerleşim yeri terk edilmiştir. “Yerleşik hayat nerdeyse tükenme noktasına geldikçe, bu süreci belgeleyebilecek yerel kayıtlar ve arşivler bütünüyle yok olmuş gibidir.”³⁶

Nüfus azalışının boyutları pek şüpheye yer bırakacak cinsten değildir. Broodbank, “bir tahmine göre güney Levant’taki nüfus eski seviyesinin on ila yirmide birine düşmüştür,” diye yazmaktadır. “Birçok büyük yerleşim boşalmış; yerlerini küçük, kısa ömürlü ve dağınık sahalar almıştı.”³⁷

Bu çöküşün sebebi olarak genelde, memleketlerini muhtemelen kuraklık yüzünden terk etmek zorunda kalmış hayvancı bir halk olan Amorilerin “işgal”i gösterilir. Ancak anlaşılan o ki öyle büyük bir katliam olmamıştır ve (insan gücünün önemiyle ilgili görüşlerimize uygun biçimde) Amori hegemonyasının kurulması aşamalı bir sürecin sonucunda gerçekleşmiş gibidir. Nüfusa ne olduğu gizemini korumaktadır. Belki dört bir yana dağılmışlardır fakat insanların katledildiğine dair hiçbir bulgu yoktur. Bir diğer olasılık kuraklığın ve/veya bir salgının çok sayıda cana mal olup sağ kalanları dağıtmış olmasıdır. Görünüşe göre Amori yönetimi Ur III’ten daha merhametliydi: Amori hükümdarları vergileri ve angaryayı büyük ölçüde kaldırmış (belki nüfus kaybının önüne geçmek istemişlerdi) ve geniş toprakları olan çiftçiler, tüccarlar ve özgür tebaadan oluşan bir toplumun gelişmesini teşvik etmişti. Her halükârda, yaşananların barbarların talanları ve gaddarlıklarıyla ilgili anlatılan hikâyelerle hiç ilgisi yoktu.

Bize miras kalmış Mezopotamya tarihinin büyük kısmı, Ur III’teki üç yüzyıllık “yüce devlet” döneminden, Akadlardan ve Babil’in kısa ömürlü hegemonyasından kalma bol miktarda belgeye dayanmaktadır. Ancak Seth Richardson, bu dönemin bir anomali olduğunu ve MÖ 2500 ile 1600 arasındaki dokuz yüzyıldan yedisinin bölünme ve dağılmalarla geçtiğini hatırlatmaktadır.³⁸ Parlak, kendi tarih kayıtlarını tutan bir devlet olmadığı için “karanlık” diye adlandırılrsa da, bu dönemin kıtlık veya şiddet bakımından karanlık bir çağ olduğunu gösteren hiçbir emare yoktur.

Mısır’ın İlk Ara Dönem olarak bilinen ilk “karanlık çağı”, Eski Krallık ve Orta Krallık dönemleri arasında yüz yıldan biraz uzun sürmüştü (MÖ 2160-2030). Anlaşıldığı kadarıyla nüfusta keskin bir azalma olmamış; hatta yerleşim örüntülerinde radikal bir dağılma da yaşanmamıştı. Aksine bu dönem, merkezi yönetimin devamlılığı içinde bir fasıla gibi görünmektedir. Çıkan sonuç artık merkezdeki saraya sadece şeklen tabi olan yerel yöneticilerin (*nomarch*) yükselişiydi.

Muhtemelen vergiler azalmış, vilayetlerdeki seçkinler eskiden merkezdeki seçkinlerin ayrıcalığı olan ayinleri taklit etmeyi kendilerine hak görmüşlerdi. Bu, kültürde ufak bir demokratikleşmenin yaşandığına işaret etti. Sonuç olarak İlk Ara Dönem bir karanlık çağdan ziyade kısa bir ademi merkezileşme dönemi gibi görünmektedir ve başlangıç sebebi nerdeyse kesin olarak Nil'in su düzeyinin düşüp hasatları olumsuz etkilemesi ve bunun sonucunda merkezi devletin tebaası üzerindeki denetiminin zayıflamasıdır. O dönemden kalmış yazıtlar, en az genel yoksullaşma kadar toplumsal ilişkilerde yaşanan devrimden (çapulculuk, tahıl depolarının yağmalanması, yoksulların yükselişi ve zenginlerin yoksullaşması) bahsetmektedir.³⁹

Yunanistan'daki karanlık çağ kabaca MÖ 1100'den 700'e kadar sürmüştü. Görkemli merkezlerin çoğu terkedilmiş, birçoğu fiziksel olarak yıkılmış ve yakılmıştı. Ticaret büyük oranda azalmış, Linear B'nin çizgi yazısı yitip gitmişti. Öne sürülen sebepler çok çeşitlidir ve hiçbirini kanıtlanamamıştır: Dorluların işgali, Akdeniz'den gelen gizemli "denizci halklar"ın işgali, kuraklık ve belki hastalık. Sonraki dönemlerde Yunanistan'ın klasik çağına ait görkemli eserlerle kıyaslandığında, kültürel anlamda karanlık bir çağ olarak görülmektedir bu. Ne var ki, önceden belirttiğimiz gibi sözlü *Odysseia* ve *Ilyada* destanları tam da Yunanistan'ın bu karanlık çağlarında ortaya çıkmış; ancak çok sonraları bugün bildiğimiz haline gelecek şekilde yazıya geçirilmiştir. Aslına bakılırsa, ezberlenip tekrar tekrar anlatılmak suretiyle hayatta kalan böyle sözlü destanların, sözlü aktarımdan ziyade onları okuyabilen küçük bir seçkin sınıfın elindeki metinlere bağımlı olanlara göre çok daha demokratik bir kültür biçimi oluşturduğu pekâlâ iddia edilebilir. Yunanistan'ın karanlık çağı önceki şehir devletlerini kuşatmış uzun ve esaslı bir tutulma olsa da; hayatta kalan küçük, parçalı ve özerk merkezlerde nasıl bir yaşamın sürdürüldüğü ve bu merkezlerin daha sonra Klasik Yunanistan'ın gelişimine temel hazırlamada nasıl rol oynadıkları hakkında nerdeyse hiçbir şey bilmiyoruz.

Bu durumda, insanların refahı açısından klasik karanlık çağların lehine pek çok şey söylemek mümkündür. Bu dönemleri karakterize eden dağlımlar büyük ihtimalle savaşlardan, vergilerden, salgınlardan, hasadın kötüleşmesinden ve askere alınmadan kurtulmak amacıyla yapılmış

kaçışlardır. Böyle olunca devlet hâkimiyeti altındaki yoğun yerleşik düzenin getirdiği en kötü can kayıpları durdurulmuş olabilir. Açığa çıkan parçalı yapı devletin dayattığı yükleri hafifletmekle kalmamış, sınırlı düzeyde de olsa eşitlikçi bir düzen getirmiş olabilir. Son olarak, kültür oluşumunu salt görkemli devlet merkezlerine eşitlemiyorsak, ademi merkeziyetçilik ve dağınıklık kültürel üretimin hem yeniden formüle edilmesini hem de çeşitlenmesini sağlayabilir.

Ayrıca dikkatleri devlet merkezinin çok uzağına, gerçek karanlık çağın fark edilmeyen ve belgelendirilmemiş bir başka yönüne çekmek isterim. İlk devletlerin kurulduğu çağda dünya nüfusunun çoğunluğu devletsiz avcılar ve toplayıcılardı. William McNeill'in kestirimine göre bu insanlar, tahıl merkezindeki yoğunluğun yarattığı yeni hastalıklarla karşılaştıklarında demografik bir yıkıma uğramış olmaydı. Bu hastalıklar, artık kentte yaşayan insanlar arasında giderek daha endemik ve daha az ölümcül hale gelmişti.⁴⁰ Şayet durum böyleyse, devletsiz insanların büyük kısmı arkalarında hiç kanıt bırakmadan veya fark edilmeden (dolayısıyla kayıt altına alınan tarihte kendilerine yer bulamadan) yok olup gitmiş olabilir. Aynı şekilde, Avrupalıların getirdiği hastalıkların iç bölgelere kendilerinden önce vardığı Yeni Dünya'daki halkların epidemiyolojik yıkımı da kayıtlara geçmemiştir. Bu hastalıkların sebep olduğu can kayıplarına, 19. yüzyıla dek süren, devletsiz insanların köle olarak toplanmasını eklediğimizde, karşımıza tarihin hiç dikkate almadığı, "tarihsiz" insanların muazzam boyutlara varan "karanlık çağ"ı çıkmaktadır.

Barbarların Altın Çağı

Köylülerin tarihi kentliler tarafından yazılır
Göçebelerin tarihini ise yerleşik olanlar yazar
Avcı-toplayıcıların tarihini çiftçiler,
Devletsiz insanların tarihini saray kâtipleri yazar
Ve hepsini “Barbarların Tarihi” şeklinde adlandırılmış arşivlerde
bulursunuz.

—Anonim

MÖ 2500’de uzaydan bakılacak olsaydı Mezopotamya, Mısır ve İndus Vadisi’nde (örneğin Harrapan) kurulmuş ilk devletleri görmek çok zor olurdu. MÖ 1500 civarında bunlara birkaç merkez daha katılmıştı (Maya ve Sarı Irmak) fakat toplam coğrafi varlıkları küçülmüş dahi olabilirdi. Roma ve erken dönem Han hanedanlığı gibi “süper-devlet”lerin gücünün zirveye çıktığı dönemde bile, üzerinde etkili bir denetim kurdukları alan şaşırtıcı derecede ufaktı. Nüfus açısından dünyanın büyük çoğunluğunu bu dönemin geneli boyunca (ve iddia edilebilir ki en az MS 1600’e kadar) hâlâ devletsiz insanlar oluşturmaktaydı: avcı ve toplayıcılar, su ürünü avlayanlar, bahçecilikle uğraşanlar, göçebe tarım yapanlar, göçebe hayvancılar ve devletin etkin bir şekilde yönetemediği ya da vergilendiremediği çok sayıda çiftçi.¹ Eski Dünya’da hudut bölgesi hâlâ, devletlerin uzağında kalmak isteyen kişileri çağırarak kadar uçsuz bucaksızdı.²

Esasen tarımsal olgular olan devletler, dağlar arasındaki vadilerde yer alan bazıları dışında, birkaç büyük nehrin boşalma alanlarında konumlanmış küçük alüvyonlu takımadalar gibi görünüyordular. Her ne kadar ileride güç kazanacak olsalar da ekolojik anlamda kontrolleri, iktidarlarının temeli olan tahıl ve insan topluluğunu taşıyabilecek sulak ve zengin alanlarla sınırlıydı. Bu “tatlı” ekolojik alanın dışına,

kurak topraklara, bataklıklara, dağlık yerlere hükmedemiyorlardı. Cezalandırıcı seferlere çıkıp bazı çatışmalardan galip çıkabiliyorlardı fakat yönetmek başka bir şeydi. Belli bir süre kalıcılığı olmuş ilk devletlerin çoğu doğrudan üzerinde hâkimiyet kurulmuş merkezi bir bölgeden, içerilmeleri devletin gücüne veya zenginliğine göre değişen arafta bir insan kümesinden ve erişimlerinin tamamen dışında kalan bir alandan oluşmaktaydı. Çoğu kez devletler merkezden uzakta, normal koşullar altında onları yönetmek için gereken maliyeti çıkaramayacak, mali açıdan kısır yerleri yönetmeye çalışmıyorlardı. Aksine artalanlarında askeri müttefikler ve vekiller edinmeye çalışıyor, ihtiyaç duydukları kıt hammaddeleri elde etmek için onlarla ticaret yapıyorlardı.

Bu artalan basitçe yönetilmeyen (yahut daha iyi ifadeyle henüz yönetilmeyen) bölgeler değildi. Aksine devlet merkezlerinin bakış açısıyla “barbarlar”ın ve “vahşiler”in yönettiği bölgelerdi. Bu öyle kesin bir Linne kategorisi olmasa da, “barbarlar” genelde devletler için tehdit teşkil eden ama belli özel koşullarda devletin ortağı olabilecek düşman, hayvancı halklara karşılık gelmiştir. Diğer yanda “vahşiler” ise medenileşecek yapıda olmayan, göz ardı edilebilecek, öldürülebilecek veya köleleştirilebilecek avcı-toplayıcı gruplar olarak değerlendirilmiştir. Aristoteles kölelerden birer alet olarak bahsederken aklında tüm barbarların (örneğin Persler) değil “vahşiler”in olduğu düşünülebilir.

Genel olarak “evcilleştirme” objektifinden bakmak, “barbarlar”ı devlet merkezlerinin bakış açısıyla anlamakta oldukça faydalıdır. Devletin çekirdeğindeki tahıl yetiştirenler ve köleler evcilleştirilmiş tebaa iken; toplayıcılar, avcılar ve göçebeler yabani, vahşi, evcilleşmemiş insanlar, yani barbarlardı. Yaban hayatı, haşaratlar ve küçük yırtıcılar evcilleştirilmiş hayvanlar için neyse, barbarlar da evcilleştirilmiş tebaa için odur. En iyi ihtimalle ele geçirilememiş kişiler; en kötü ihtimaldeyse yok edilmesi zorunlu bir rahatsızlık kaynağı ve tehdittirler. Yani ekili arazilerdeki ayırık otları evcilleştirilmiş ekinler için neyse, barbarlar da uygar yaşantı için aynı şeydir. Birer musibettirler ve hasat vakti davetsiz bir şekilde açığa çıkan bu insanlar, kuşlar, fareler ve sıçanlar devlet ile uygarlık için tehlike kaynaklarıdır. Ayırık otları, haşereler, küçük yırtıcılar ve barbarlar (“evcilleştirilmemiş” kişiler) tahıl devletindeki uygarlığı tehdit eder. Boyunduruk altına alınıp evcilleştirilmeleri, bu

yapılamıyorsa da imha edilmeleri veya mutlak surette evin dışında tutulmaları gerekir.

Bir kez daha, “barbar” kelimesini alaycı biçimde ve yarım ağızla kullandığımı net bir şekilde belirtmek isterim. “Barbar” ve yakın terimler (“vahşi”, “yabani”, “ham”, “orman insanları”, “dağlılar”) devlet merkezlerinde devletin henüz tebaası olmamış kişileri tarif etmek ve aşağılamak için icat edilmiştir. Ming Hanedanı döneminde asimile edilen barbarlar için kullanılan “pişmiş” terimi pratikte yerleşik hayata zorlanan, vergi kayıtlarına sokulan ve ilkesel anlamda Han valileri tarafından yönetilen (kısaca “haritaya girdiği” söylenen) kişiler için kullanılıyordu. Aynı dile ve kültüre sahip bir grup genelde, devlet idaresinin içinde olup olmadıklarını belirtmek amacıyla “ham” ve “pişmiş” fraksiyonlara ayrılmaktaydı. Aynı Romalılar gibi Çinliler için de barbarlar ve yabani kabileler tam da vergilerin ve egemenliğin bittiği noktada başlıyordu. Dolayısıyla, aşağıda “barbar” terimini kullanırken alaycı bir şekilde “devletsiz insanlar”dan bahsettiğimi lütfen akılda tutunuz.

Uygarlıklar ve Onların Barbar Arafı

İlk devletlerin kendilerine has yapısal, epidemiyolojik ve politik sebeplerden ötürü ne kadar istikrarsız olduklarını ayrıntılarıyla gördük. Aynı zamanda diğer devletlerin saldırganlığı karşısında da kırılganlardı. Ancak burada öne sürmek istediğim şey, barbarların yarattığı tehdidin yüzyıllarla değil binyıllarla ölçülecek koca bir dönem boyunca devletlerin büyümesini engelleyen belki de en önemli tehdit olduğudur. Amorilerin Mezopotamya’yı istilalarından Yunanistan’ın “karanlık çağ”ına, Roma İmparatorluğu’nun parçalanmasından Çin’deki Yuan (Moğol) Hanedanı’na ve belki çok daha ileri tarihlere dek barbarların varlığı devletin varlığı için en büyük tehdit ve en azından büyümesinin önündeki kritik engeldi.³ Burada “şöhret olmuş” barbarlardan çok (Moğollar, Mançular, Hunlar, Babürlüler, Osmanlılar) baskınlarıyla yerleşik, tahıl yetiştiren topluluklara sürekli musallat olan devletsiz insanların oluşturduğu sayısız gruptan bahsetmekteyim. Bu devletsiz yağmacı halkların çoğu, en azından yarı yerleşik insanlardı. Örneğin Peştunlar, Kürtler ve Berberiler böyleydi.

Kanımca bu faaliyetleri en iyi şekilde kavramsallaştırabilmemizin yolu, avcılık ve toplayıcılığın ileri ve kazançlı bir biçimi olarak görmekten geçmektedir. Yerleşik topluluklar, konargöçer toplayıcılar için, topladıkları şeylerin bir arada bulunduğu karşı konulmaz alanlardı. Geç sömürgeci dönemde Batı Hindistan'ın dağlık bölgelerinden alçak kesimlerindeki bir yerleşime yapılmış büyük (ve neticede başarılı olmuş) bir baskında kaldırılan ganimetin envanteri, bize iyi bir fikir verebilir: 72 tosun, 106 inek, 55 buzağı, 11 dişi bufalo, 54 pirinç ve bakır çanak, 50 parça kıyafet, 9 battaniye, 19 demir saban, 65 balta, süs eşyaları ve tahıl.⁴ İlk devletlerin açığa çıktığı dönemden, devletsiz insanlar üzerinde hegemonya kurdukları ana kadar geçen süre bana göre “barbarların altın çağı”ydı. Kast ettiğim şey, ortada devletler olduğu için (ve tabii bu devletler çok güçlü olmadığı sürece) barbar olmanın birçok bakımdan “daha iyi” olmasıydı. Devletler ganimet toplamak ve haraç almak için cazip yerlerdi. Nasıl devlet yırtıcı faaliyetleri için tahıl yetiştiren yerleşik bir nüfusa ihtiyaç duymuşsa, yerleşik haldeki bu yoğun nüfus tahılları, besi hayvanları, işgücü ve mallarıyla daha hareketli yırtıcılar için de bir kaynak çekme sahası olabiliyordu. Yırtıcıların hareketliliği develer, atlar, üzengiler yahut sığ ve hızlı teknelerle arttığında baskınların çapı ve etkisi de büyük oranda artıyordu. Bu yoğun toplama alanları olmasa, barbar yaşantının getirisi belirgin biçimde azalır. İddiam o ki, barbarlara ait ekolojinin taşıma kapasitesini artırmada bu küçük devletler, yabani tahıl bitkilerinin bolluğu ya da av hayvanı göçleri kadar önemli bir rol oynamıştır. Devletlerin ve nüfuslarının büyümesini yerleşik topluluklardaki mikro-parazitlerin mi yoksa makro-parazit niteliğindeki akıncı baskınlarının mı daha fazla sınırladığını söylemek zordur.

“Barbarların altın çağı”na net tarihler biçmek kesinlikle abes bir iştir. Bölgelerin tarihlerine ve coğrafyalarına bakıldığında, her birinde çok farklı türden devlet-barbar ilişkilerin olduğu ve büyük ihtimalle zamanla değiştiği görülecektir. Amorilerin MÖ 2100 civarında Mezopotamya'yı “istila etmeleri”, barbarların yarattığı “sorunlar” açısından kayda değer bir doruk noktası olmuş olabilir; fakat Mezopotamya'daki şehir devletlerinin artalanlarından kaynaklanan sorunlarla karşı karşıya kaldığı tek durum bu değildi. Ayrıca barbar “tehdit”lerine dair bilgilerimizin tamamının devlet kaynaklarından geldiğini unutmamak gerekir. Bu

kaynaklar pekâlâ kendi çıkarları doğrultusunda tehdidi bazen önemsizmiş gibi göstermiş, genelde abartmış ve “barbar” terimini görece dar veya geniş bir çerçevede tanımlamış olabilirdi.

Barry Cunliffe karmaşıklıkların bilincinde olarak cesurca öne çıkıp, en azından Akdeniz’de antik devletler dünyasının barbarlar tarafından kesintiye uğratıldığı dönemin bin yıldan uzun sürüp MÖ 200’e kadar devam ettiğini ileri sürmüştür. Bu dönem içinde özellikle MÖ 1250 ve 1150 yılları arasındaki yüz yılı “merkezileşmiş, bürokratikleşmiş, saray merkezli mübadelenin tümüyle yok olduğu” aralık şeklinde tanımlamaktadır.⁵ Bu dönemde birçok kent merkezinin tamamen terk edilmesi genellikle, haklarında çok az şey bilinen kimi denizci halkların, belki Miken ve Filistin kökenli kavimlerin işgallerine atfedilmektedir.⁶ MÖ 1224’te Mısır’a akınlar düzenlemişler, MÖ 1186’da çöllerden Nil’in batısına gelen göçebelerle birlikte baskınlarını tekrarlamışlardır. Yaklaşık aynı dönemlerde, Akdeniz’in kuzeyinde muhtemelen karadan ve denizden hareket eden akıncılara karşı korunmak için kale duvarlarıyla kulelerin sayısı artmıştır. Bu bin yıla varan uzun dönem boyunca, Akdeniz nüfusunun büyük kısmı bir değil birçok kez yerinden olmuştur. Cunliffe, MÖ 2. yüzyıla gelindiğinde “tüm bölgeyi etkisi altına alan yağmacılık ortamının büyük ölçüde geride kaldığını” saptamaktadır; fakat bu, Keltlerin Delphi’ye kadar uzanan akınlarından sonradır.⁷

Bu dönemin sonlarında Avrasya’nın diğer ucunda Qin ve Han Hanedanları ise Sarı Irmak’taki devasa “Ordos halkası”nın içindeki alanlar üzerinde denetim kurmak için Hiung-nu kabilelerinin oluşturduğu konfederasyonla çekişme halindeydi. Bennet Bronson’un iddiasına göre kıtanın ortasında, Hint alt kıtasında güçlü devletlerin görece yokluğunun başlıca sebebi devletlerin konsolide olmasını engelleyen çok sayıda güçlü, göçebe akıncı grupların varlığıydı. Bronson, MÖ 4. yüzyıldan MS 1600’e kadar “bu alt kıtanın kuzeydeki üçte ikilik kısmında makul bir kalıcılığa ulaşmış ve bölgeye yayılmış ancak iki devlet açığa çıkmıştı: Gupta (Chandra) ve Babür İmparatorluğu” diye yazar. “Ne bu ikisi ne de kuzeydeki diğer küçük devletler iki yüzyıldan uzun ömürlü olabilmiş, anarşiyle geçen fetret dönemleri her yerde uzun soluklu ve sert olmuştur.”⁸

Çin'in; kuzeyindeki askerileşmiş, güçlü ve göçebe halklarla dolu çeperiyle ilişkileri bağlamında hudut çalışmalarının öncüsü olmuş Owen Lattimore, burada çok daha genel, kıtaya yayılmış bir örüntü görmektedir. Lattimore, devletlerin Batı Avrupa'dan başlayarak Orta Asya ve Çin'e kadar her yerde devletsiz halklara karşı duvarlar yükselttiğine, bunun Moğolların 13. yüzyılda Avrupa'yı işgaline dek sürdüğüne işaret eder. Biraz ölçüsüz bir iddia gibi görünmektedir fakat Lattimore'dan geldiği düşünülünce üzerine kafa yorulması gerekmektedir. Pasifik'ten Atlantik'e varıncaya dek antik uygar dünyanın kuzey sınırlarını kapsayan birbiriyle iç içe geçmiş müstahkem bir zincir vardı. İlk sınır duvarları görünüşe göre İran tarafından dikilmişti. Batı Roma İmparatorluğu'nun Britanya ile Ren ve Tuna Nehirleri'ndeki sınırlara diktiği duvarların karşısında ormanlarda, yaylalarda ve çayırarda yaşayan, artık hayvancılıkla uğraşmaya başlamış kabileler vardı.⁹

Ancak devletlerin açığa çıkmasının barbarlara sağladığı en büyük fayda, talan etmekten çok ticaret yapılacak merkezler sunmalarıydı. Devletler çok dar bir zirai ekolojiye sahip olduğundan, sağ kalmak için alüvyonlu toprakların dışından gelen pek çok ürüne muhtaçtı. Devletler ve devletsiz halklar birbirlerinin doğal ticaret ortağıydı. Devletin nüfusu ve zenginliği arttıkça, yakınlarındaki barbar kavimlerle yaptıkları ticari mübadele de arttı. MÖ 1. binyılda Akdeniz'deki deniz ticaretinde, ticaretin hem hacmini hem de değerini katbekat artıran gerçek bir patlama yaşanmıştı. Bu bağlamda, "barbar ekonomisi"nin büyük bölümü alçak bölgelerdeki pazarlara gerek duydukları hammaddeleri ve malları sunmaktı. Sonrasında bunların büyük kısmı başka limanlara yeniden ihraç edilmekteydi. Karşılığındaysa yine çoğu "uluslararası" ticaretin parçası olan tekstil ürünleri, tahıl, demir ve bakır eşyalar, çömlek ve zanaat ürünü lüks mallar alıyorlardı. Alçak kesimlerdeki önemli merkezlere giden belli başlı ticari yollardan birine veya birkaçına (genelde ulaşım yapılabilen nehirler) egemen olan barbar gruplar devasa kazançlar elde edebilmekteydi ve bu sayede lüksün, zanaatın, belki de "uygarlık"ın gösterişli alanlarına dönüşüyorlardı.

O halde devletin talanı ve devletle yapılan ticaret onun kıyısındaki ekonomik yaşamı normalde olacağından çok daha canlı ve kazançlı hale getiriyordu. Ancak yağma ve ticaret el koymanın basit birer alternatifi

değildi. Göreceğimiz üzere devlet oluşumunun bazı formlarını taklit edecek şekilde etkin biçimde yan yana getirilmişlerdi.

Barbar Coğrafyası, Barbar Ekolojisi

Şurası kesin ki “barbarlık” bir kültür olmadığı gibi kültürün yokluğu da değildi. Ayrıca, Romalılar ve Çinlilerin üzerinde ortaklaştığı tarihsel içerme söylemine uygun biçimde, en gelişkin hali bir vergi mükellefi olarak devlet sınırları içerisindeki yaşantıya denk düşen evrimsel sürecin bir “aşama”sı da değillerdi. Sezar için içerme (dost veya düşman) kabilelerin “taşralı”ya dönüşmesi ve belki nihayetinde Romalılaştırmasıydı. Hanlar için “ham” (düşman) kişiler olmaktan çıkıp “pişmiş” (dost) kişilere dönüşmek ve belki neticede Hanlaşmaktı. “Taşralı” ve “pişmiş” türü ara aşamalar, ideal koşullarda kültürel asimilasyonla nihayete erdirilecek idari ve politik ortaklığı tanımlayan özel kategorilerdi. Tetkik edici bir tarzla ve yapısal bir çerçeveden bakıldığında “barbarlık”ı anlamının en iyi yolu onu bir devlet veya imparatorluk karşısında bir konum olarak kavramaktır. Barbarlar bir devletin komşusu olan ama onun içinde yaşamayan insanlardır. Bronson’un ifadesiyle basitçe “dışarıdan içeri bakmaktadırlar”.¹⁰ Barbarlar vergi ödemiyordu. Devletle illa mali bir ilişkileri olduğunda, toplu halde haraç ödemeleri bekleniyordu.

Antik dünyada devletin coğrafyasını ve ekolojisini tanımlamak, devlet inşasının zirai ve demografik gereksinimleri dikkate alındığında görece kolaydır. Devletler yalnızca zengin, sulak ve düşük rakımlı arazilerde boy atıyorlardı. MÖ 1. binyılın ikinci yarısına dek, yani büyük yelkenli gemiler daha büyük yükleri daha uzak mesafelere taşıyor hale gelinceye dek devletler tahıl merkezine sıkı sıkıya yapışık vaziyetteydi. Öte yandan barbarların coğrafyasını ve ekolojisini tanımlamak, burası basitçe geriye kalan çok daha büyük alanı, yani temelde devlet kurulumuna uygun olmayan her yeri kapsadığı için çok güçtü. Barbarlara ait bölgeler denince genelde dağlar ve bozkırlar akla gelmiştir. Aslında erişimi zor, anlaşılmayan ve iz sürmesi zor, yoğun tarım faaliyetlerine elverişli olmayan tüm topraklar barbarların bölgesi olarak nitelendirilebiliyordu. Dolayısıyla yoğun ve balta girmemiş ormanlar, bataklıklar, bataklık araziler, nehir deltaları, turbalıklar, fundalık bozkırlar, çöller,

çalılık yerler, kurak ıssız yerler, hatta denizin kendisi bile devlet söylemlerinde bu kategoriye dahil edilmekteydi. Görünüşte etnik gruplara verilmiş isimlerin çoğu, kelimesi kelimesine çevrildiğinde insanların yaşadığı coğrafyayı tanımlar cinstendir. Bu adlar kendilerine devlet söylemleriyle verilmiştir: “dağlılar”, “bataklıkta yaşayanlar”, “orman halkı”, “bozkır insanları.” Bozkırlarda yaşayan göçebe hayvancılarının, dağlıların ve denizlerde yaşayan halkların; devletin barbarlarla ilgili söylemlerinde bu denli ön planda olmasının tek sebebi, bu insanların erişimi zor yerlerde yaşamaları değil, askeri anlamda devlet için en çok tehdit oluşturabilecek kişiler olmalarıydı.

Devletin erişim alanının sembolik ve genellikle gerçek sınırları, çoğunlukla devletin “medeni” ve “barbar” bölgeler arasında diktiği fiziki bir engelle çizilmekteydi. Bu türden ilk büyük duvar, MÖ 2000 civarında Sümer kralı Sulgi’nin emriyle Dicle ve Fırat arasına çekilen 250 kilometre uzunluğundaki “arazi duvarı”ydı. Genelde barbar Amorileri uzakta tutmak için inşa edilmiş (ki bu anlamda başarısız olmuş) bir duvar olarak tarif edilse de, Anne Porter ve diğerleri güney Mezopotamya’da yaşayan ve vergi mükellefi çiftçileri içerde tutmak gibi ek bir amaca da hizmet ettiğine inanmaktadır.¹¹ İlk yıllarında Roma İmparatorluğu için barbar topraklar, Teutoburg Ormanı savaşında (MS 9) yaşadıkları feci bozgunun ardından bir daha Roma lejyonlarının asla ötesine geçmeyi denemediği Ren Nehri’nin doğu yakasından başlıyordu. “Büyük düzlüklerin az sayıda olduğu, sayısız ırmağın böldüğü bir dağlar ve vadiler diyarı” olan Balkanlar da benzer şekilde müstahkem sınırlarla (*limes*) işaretlenmişti.¹²

Barbarların coğrafyası, barbarların ekolojisi ve demografisini ayırt eden unsurlara tekabül etmekteydi. Bu, dışarıda kalanı anlatan bir kategori olarak, devletin tahıl merkezine dahil olmayan geçim ve yerleşim tarzlarını tarif etmektedir. Sümerlere ait bir mitte, tanrıça Adnigkidu göçebe tanrı Martu’yla evlenmemesi için şöyle ikaz edilir: “O ki dağlarda yaşar [...] birçok kavgaya ve çekişmeye sebep olur [...] itaat nedir bilmez, çiğ yemekler yer, başının üzerinde bir dam yoktur, öldüğünde gömülmez [...]” Tahıl üreten, evi mesken tutmuş, devlete tabi olmuş bir insanın yaşamının bundan daha iyi bir ayna resmini hayal etmek zordur.¹³ Zhou Hanedanı dönemine ait Ritler Klasığı (Liji) (çiğ veya pişmiş) et yiyen

barbar kavimleri, “tahıllı gıdalar” tüketen uygar insanlarla karşılaştırır. Romalılar açısından, kendi tahıllı beslenmeleriyle Galyalıların et ve süt ürünlerinden oluşan öğünleri arasındaki farklılık, uygar olduklarını iddia ederken öne çıkardıkları temel unsurlardan biriydi. Barbarlar dağınık ve son derece hareketliydi. Küçük yerleşimlerde yaşamaktaydılar. Göçebe tarımla, göçebe hayvancılıkla, balıkçılıkla, avcılık-toplayıcılıkla veya küçük çaplı koleksiyonculuk-tüccarlıkla uğraşabiliyorlardı. Hatta bazı tahılları ekip bunları da yiyebiliyorlardı fakat tahıl, devlete bağlı tebaanın aksine onların temel besin kaynağı olmuyordu. Hareketli olmaları, farklı geçim yolları ve dağınık yaşamaları sayesinde ürettiklerine el konulmasına ve devlet inşasına zemin teşkil etmeye uygun değillerdi. Nitekim tam da bu sebeplerden ötürü onlara barbar denmekteydi. Bu tür ayrımlar belli oranda farklılıkları kabul eder cinstendi ve bu sayede devlet açısından uygarlaştırılmaya aday olan barbarları, umutsuz vaka olarak görülen barbarlardan ayırt etmeye yarıyordu. Toprağı tarıma açan, kimisi tahıl yetiştiren ve ticaret kentleri (oppidum) kuran Keltler Romalıların gözünde “üst seviye” barbarlarken; başsız ve hareketli avcı gruplar iflah olmaz tiplerdi. Barbar toplulukların bazıları *oppidum*’larda yaşayan Keltler gibi oldukça hiyerarşik yapılara sahip olabilmekteydi; fakat hiyerarşileri genelde miras yoluyla aktarılan bir mülke dayanmıyordu ve çoğunlukla tarım krallıklarında görülen hiyerarşiye kıyasla daha düz ve yataydı.

Coğrafyanın kestirilmez yapısı, çoğu kez tahıl üretimi yapılan merkezi bölgenin tepe ve bataklık gibi coğrafi unsurlar tarafından parçalara ayrılması demekti. Bu da devletin çekirdeğinde “içerilmemiş” bazı barbar alanların var olma ihtimalini doğuruyordu. Genelde devlet çevresindeki ekilebilir alanları birleştirme sürecinde, bu tarz dik başlı bölgelerin ya etrafından dolanıyor ya da üzerinden atlıyordu. Örneğin Çinliler bu tarz karantina altına alınmış yerlerde yaşayan “iç barbarlar”la devletin hudutlarında kalan “dış barbarlar” arasında ayrıma gitmişti. İlk devletlerdeki medeniyet anlatıları, doğrudan telaffuz etmese bile bazı ilkel insanların şans veya kurnazlıkla ekinleri ve hayvanları evcilleştirdiğini, yerleşik topluluklar kurduklarını ve daha da ilerleyip kentler, devletler inşa ettiklerini ima eder. Devlet ve medeniyetle tanışarak ilkelliği arkalarında bırakmışlardır. Bu değerlendirmeye göre barbarlar

bu dönüşümü gerçekleştirmemiş, dışarıda kalmış kişilerdir. Bu büyük ayrışmadan sonra iki dünya oluşmuştur: Bir tarafta yerleşimlerin, kentlerin ve devletlerin uygar dünyasıyla diğer tarafta hareketli, dağınık bir yaşam sürdüren avcılarının, toplayıcıların ve göçebe hayvancılarının ilkel dünyası. Bu iki dünya arasındaki ince zar geçişkendi, fakat sadece tek bir yöne doğru. İlkeller uygar dünyaya girebilirlerdi (neticede büyük anlatı buydu), fakat “uygar” insanın ilkelliğe geri dönmesi akıl alacak iş değildi.

Tarihsel bulgulardan hareketle bu görüşün tamamen yanlış olduğunu artık biliyoruz. Bu görüş en az üç sebepten ötürü hatalıdır. İlk olarak, binlerce yıl insanların yerleşik ve yerleşik olmayan geçim tarzları arasında gidip geldiklerini, ikisinin arasında kalan çok sayıda karma yöntem geliştirdiklerini görmezden gelmektedir. Sabit yerleşim ve saban tarımı, devlet inşası için zorunluydu; fakat bunlar değişen koşullara göre benimsenen yahut terk edilen onca geçim olanağından sadece birkaçıydı. İkincisi, bir devleti kurma ve ardından genişletme faaliyetinin kendisi başlı başına insanları yerinden yurdundan eden bir şeydi. Eskiden beri var olan nüfusun bir kısmı belki devlete katılabiliyordu fakat diğerleri, belki büyük kısmı devletin erişiminin dışına göçüyordu. Devlete komşu barbar nüfusların çoğu fiilen devlet inşa sürecinden kaçan mültecilerden oluşmuş olabilir. Üçüncüsü, gördüğümüz üzere devletler ortaya çıktığında onlara katılmak kadar onlardan kaçmak için de pek çok sebep doğmuş oluyordu. Eğer standart anlatının söylediği gibi insanlar devletin sunduğu fırsatlar ve güvenlikten ötürü onun çekim alanına girdiyse de; yüksek ölüm oranları ve devlet alanından kaçışlar bu etkiyi öyle dengeliyordu ki kölecilik, tutsak almak için yapılan savaşlar ve zorunlu iskânın ilk devletlerin işgücü ihtiyacını karşılamaya yönelik vazgeçilmez uygulamalar olduğu görülüyordu.

Bizim amacımız doğrultusunda önemli hususlardan biri, kurulduktan sonra devletlerin tebaasını sadece içermediği, aynı zamanda kustuguydu. Kaçışın sebepleri çok değişkenlik gösterebiliyordu (salgınlar, kötü hasat, seller, tuzlanma, vergiler, savaş ve askere alma) ve bunlar hem sürekli bir nüfus sızıntısına, hem de zaman zaman kitlesel göçlere neden oluyordu. Kaçakların bir kısmı komşu devletlere gidiyordu fakat esas çoğunluğu (belki de bilhassa tutsak ve köleler) çeperdeki alanlara

gidip başka geçim stratejilerine yöneliyorlardı. Aslında bilerek ve isteyerek barbar oluyorlardı. Zamanla, devletsiz insanların giderek daha büyük bir kısmı evde yaşamayı inatla reddeden “saf ilkeller”den değil, çoğu kez kötü koşullardan ötürü devletin uzağında kalmayı seçmiş eski devlet tebaasından oluşur hale geldi. Birçok antropolog tarafından detaylandırılan ve belki en meşhur tasviri Pierre Clastres’e ait olan bu sürece “ikincil ilkelleşme” denmişti.¹⁴ Devletin ömrü uzadıkça, çeperine kustuğu sığınmacıların sayısı da artıyordu. Zamanla sığınmacıların biriktiği alanlar “parçalı bölgeler”e dönüştü, çünkü dilsel ve kültürel farklılıkları uzun bir dönem boyunca farklı dalgalar halinde göçmüş insanların kimliklerini yansıtmaktaydı.

İkincil ilkelleşme süreci veya “barbarlığa katılma” şeklinde adlandırılabilir olgu, standart medeniyet anlatılarında aktarılandan çok daha yaygındı. Özellikle devletin çöktüğü zamanlarda veya savaşlar, salgın hastalıklar veya çevresel tahribatın izlerini taşıyan fetret devirlerinde belirgin hale gelen bir olguydu. Bu tür koşullar, ayıplanacak bir gerileme ve yoksunlaşma olarak görülmek şöyle dursun; güvenlik, beslenme ve toplumsal düzen açısından kayda değer bir ilerleme sayılması dahi mümkündü. Barbar olmak çoğu kez kişinin durumunu iyileştiren bir şeydi.

Christopher Beckwith’in ifade ettiği gibi göçebeler,

genelde daha iyi beslenen insanlardı ve büyük tarım devletlerinde yaşayanlardan daha kolay ve uzun bir ömür sürmekteydiler. Çin’den doğudaki bozkırlara kaçan düzenli bir insan akışı vardı ve bu insanlar göçebe yaşam tarzının daha üstün olduğunu ilan etmede hiç tereddüt etmiyorlardı. Benzer şekilde birçok Yunan ve Romalı, Hunlara ve diğer Orta Avrasya halklarına katılmış; burada çok daha iyi yaşamlar sürmüş ve kendi memleketlerindekienden daha iyi muamele görmüşlerdi.¹⁵

İnsanların bu şekilde gönüllüce göçebe yaşam tarzına geçmeleri ne nadir ne de tekil hadiselerdi. Önceden de belirtildiği gibi Owen Lattimore sağlam bulgulardan yola çıkarak Çin’in Moğol hududu hakkında, Büyük Çin Seddi’nin barbar istilalarını durdurmak kadar Çin’in vergi mükelleflerini içeride tutmayı amaçladığını, buna rağmen vergi ödeyen birçok Hanlı çiftçinin (özellikle politik ve ekonomik kar-

gaşalar sırasında) devlet alanından “uzaklaştıklarını” ve “barbarların hâkimiyetine kolayca uyum sağladıklarını” söylemişti.¹⁶ Genel olarak hudutlar üzerinde çalışan Lattimore, Batı Roma İmparatorluğu’nun geç dönemlerinde benzer bir örüntünün varlığını keşfetmiş başka bir uzmandan alıntı yaparak, “acımasız vergilerle yasaları hiçe sayan zenginler karşısında yurttaşların içine düştüğü çaresizlik”in, Roma vatandaşlarını Attila’nın Hunlarından koruma talep etmeye yönelttiğini belirtmekteydi.¹⁷ Lattimore ardından şunu ekliyordu: “Bir başka deyişle, barbarların kanun ve nizamının uygar olana üstün geldiği dönemler vardı.”¹⁸

Bu barbarlığa dönme hadisesi tam da uygarlığın tek taraflı öyküsünü hiçe saydığından, sarayların tarihi kayıtlarında ve resmi tarihlerde bulunabilecek bir öykü değildir. En geniş anlamıyla yıkıcı bir öyküdür. MS 6. yüzyılda Gotların yarattığı çekim, en az onlardan önce gelmiş Hunlarınkı kadar büyük olmuştur. Totila (Ostrogot kralı, MS 541-552) Gotların ordusuna sadece köleleri ve ortakçı köylüleri (*colonus*) kabul etmekle kalmamış; özgürlük ve işledikleri topraklara sahip olma vaadinde bulunarak onları senatör efendilerine karşı kıskırtmıştır. “Bu yolla Romalı alt sınıfların 3. yüzyıldan beri yapmaya hazır olduğu bir şeyin önünü açmış ve bahanesini sunmuş oldu.” “Ekonomik şartlarının çaresizliğinden ötürü Got olmanın.”¹⁹

Dolayısıyla, barbarların büyük kısmı yerinde saymış veya geride bırakılmış ilkeller olmaktan çok devletin dayattığı yoksulluktan, vergilerden, esaretten ve savaşlardan kurtulmak için çeperele kaçmış politik ve ekonomik sığınmacılardı. Devletler zamanla serpilip büyüdükçe, içinde yaşadıkları toplumsal düzeni kalarak veya giderek onaylayan çok fazla sayıda insanı da yerlerinden eder oldu. Büyük bir hudut boyunun varlığı (aynı 19. yüzyıl ile 20. yüzyılın başlarında yoksul Avrupalıların Yeni Dünya’ya göç etmeleri gibi), isyana kıyasla çok daha tehlikesiz bir rahatlama imkânı sunmaktaydı.²⁰ Beckwith, Lattimore ve diğerleri, barbar topraklardaki yaşamı romantize etmeden, devlet alanını bırakıp çeperele gitmenin karanlık topraklara göç olarak değil; tam bir özgürleşme olmasa bile koşulları rahatlatan bir deneyim olarak görülmesi gerektiğini net bir şekilde ortaya koymaktadırlar. Devlet zayıfladıkça ve tehdit altına girdikçe, yönetenler kayıpları telafi etmek için merke-

ze yaptıkları baskıyı artırmanın cazibesine kapılmış ve daha büyük kaçışların ihtimalini artıran bir kısır döngüye girmişlerdir. Görünüşe göre Girit ve Miken uygarlıklarındaki merkezi ve görkemli devletlerin çöküşünde (MÖ 1100 civarı) böyle bir senaryo rol oynamıştır. Cunliffe şöyle yazar: “Hasadı artırmaya dönük bürokratik baskı altında, köylüler umutsuzluğa kapılıp kendi başlarının çaresine bakmak için göçe başlamış; arkeolojik bulguların da gösterdiği gibi sarayın hâkim olduğu toprakları nüfussuz bırakmışlardı. Bunu hızlı bir çöküş takip edecekti.”²¹

Kısaca zorunlu bir unsur olan insan gücüne dönelim. İlk devletler, verimli topraklar üzerinde tahıl yetiştiricilerinden oluşan ve el koya-bileceği ürünleri üreten bir nüfus toplayabildiği ölçüde başarılı olabilmekteydi. Bu nüfusu yerinde tutmak, tutulamadığı durumlarda ise kayıpları telafi etmek devlet inşasının olmazsa olmazlarıydı. İnsanları içeri kapatmanın yardımı dokunabiliyordu. “Nüfusun, iktidarın ve zenginliğin Orta Avrasya’ya kaptırılmasını önlemenin tek yolu duvarlar inşa etmek, hudut kentlerindeki ticareti sınırlamak ve bozkır halklarını uzak tutmak veya yok etmek için gerekli oldukça onlara saldırmaktı.”²²

Kabileler ilk başta devletin idari bir icadından ibaretti. Kabileler devletlerin bittiği yerde başlıyordu. “Kabile”nin zıt anlamlısı “köylü”, yani devletin tebaası olan kişiydi. Kabileliğin her şeyden öte devlet ile bir ilişki tarzı olduğunu en iyi gösteren örnek, Romalıların kendilerinden kopmuş ve isyan etmiş vilayetlerdeki halkları tarif etmek için onları tekrar eski kabile isimleriyle çağırmasıydı. Devletlerle imparatorlukları tehdit etmiş, dolayısıyla tarih kitaplarına girebilmiş barbarların ayırt edici isimler taşıması (Amoriler, İskitler, Hiung-nu, Moğollar, Alamanniler, Hunlar, Gotlar, Çungarlar), eldeki olgularla hemen hiç uyuşmayan bir birlik ve kültürel kimliğin varlığını yansıtmaktadır. Bu gruplar kısa süreliğine askeri amaçlarla bir araya gelmiş, tehdit altındaki devletin birer “halk” olarak tanımladığı birbirinden farklı kavimlerden oluşan gevşek konfederasyonlardı. Özellikle göçebe hayvancılarının son derece esnek akrabalık yapıları vardı. Bu da mevcut otlaklar, besi hayvanlarının sayısı ve askeri görevler de dahil olmak üzere önlerindeki işlere göre grup üyelerini toplayıp dağıtmalarına imkân vermekteydi. Devletler gibi onlar da çoğu kez insan gücüne

açtı ve bundan ötürü sığınmacıları veya tutsakları hemen akrabalık yapılarına dahil ediyorlardı.

Romalılar ve Tang Hanedanı açısından kabileler bölgesel idari birimlerdi ve tanımladıkları halkların özellikleriyle ya cılız bir ilişkileri vardı ya da hiç yoktu. Sözde kabile isimlerinin büyük kısmı basit birer yer ismiydi: Belli bir vadinin, bir dağ sırasının, bir nehir kolunun, bir ormanın adı. Bazı durumlarda verilen isim bahsedilen grubun özelliğini yansıtabilmekteydi. Örneğin Romalıların “haydut”, “soyguncu” anlamlarına gelen Cimbri diye adlandırdıkları bir grup vardı. Romalılar için de Çinliler için de hedef, halkının uyumlu bir şekilde davranmasını sağlayacak sorumlu bir lider veya şef bulmak, bulamazsa böyle birini atamaktı. Çinlilerin “barbarları yönetmek için barbarları kullanan” sisteminde (*tusi*), kendilerine tabi bir şef atanmakta; ona unvanlar ve ayrıcalıklar verilmekte ve bu kişi Han yetkililer nezdinde “halkından” sorumlu tutulmaktaydı. Elbette zamanla bu tür idari yapılar kendiliğinden özerk bir varoluş kazanabiliyordu. Bu kurmaca yapının oluşturulmasıyla birlikte saraylar, ödenen haraçlar, alt kademedeki yerli görevliler, arazi kayıtları ve kamusal işlerle, yerlilerin devletle kurdukları teması yapılandıracak bir kurumsallaşma sağlanıyordu. İdarenin fermanıyla yoktan var edilmiş bir “halk”, bu kurmaca yapıyı bilinçli hatta dikbaşlı bir kimliğe de dönüştürebiliyordu. Öncesinde bahsedildiği gibi Sezar’ın evrimsel şemasında kabileler devletlerden önce geliyordu. Bugün bildiklerimiz göz önüne alındığında, devletlerin kabilelerden önce geldiğini, aslında onları çoğu kez birer yönetim aracı olarak icat ettiklerini söylemek daha doğru olacaktır.

Baskınlar

Alüvyonlu toprakların ötesinde yaşayan bir halkın akınından sonra, Ur’un varlıklı sakinlerinden biri şöyle yakınmıştı:

Dağlardan gelenler sahip olduğum şeyleri dağlara götürdü. [...] Bataklık mallarımı yuttu. [...] Gümüş nedir bilmeyen insanlar ellerini gümüşlerimle doldurdu. Mücevher nedir bilmeyen kişiler boyunlarına mücevherlerimi takar oldu.²³

Tahılın, nüfusun ve hayvanların tek bir yerde yoğun şekilde toplanması devlet gücünün kaynağı olsa da, aynı zamanda hareketli akıncılar karşısında ölümcül derecede kırılgan olmasının da kaynağıydı.²⁴ Elbette devlet çoğu durumda çeperlerinden daha zengin bir yer sayılmazdı fakat gördüğümüz gibi aradaki temel fark devlete veya yerleşik topluluklara ait zenginliğin kolaylık sağlayacak bir şekilde sınırlı bir mekânda toplanması, çeperlerdeki zenginliğinse son derece dağınık olmasıydı. Hareketli akıncılar, özellikle binek hayvanları kullananlar, askeri açıdan ilk adımı atma becerisine sahipti. İstedikleri an istedikleri yere gidebiliyor, yerleşik bir topluluğu en zayıf noktasından vuracak veya ticaret kervanlarının yolunu kesecek sayıda hareket edebiliyorlardı. Hatta yeterince kalabalıklarsa müstahkem bir mevkiyi bile ele geçirebiliyorlardı. Avantajları hızlı akınlardan geliyordu. Örneğin surlarla çevrili bir kenti kuşatmaları düşük bir ihtimaldi, çünkü sabit kaldıkça devletin onlara karşı harekete geçme imkânı artıyor, bu da onların taktiksel avantajlarını yok ediyordu. Premodern koşullarda, hatta belki topların yaygınlaştığı çağa dek göçebe halkların hareketli orduları, devletlerin aristokratlar ve köylülerden oluşan orduları karşısında üstünlüğünü korumuştur.²⁵ Göçebeliliğin ve atların olmadığı bölgelerde bile, genel eğilim daha hareketli insanların (avcı-toplayıcılar, göçebe tarım yapanlar ve denizci insanlar) yerleşik bahçeciler ve çiftçilere üstünlük kurup onları haraca bağlamaları yönündeydi.²⁶

Kitabın Giriş bölümünde belirttiğim gibi Berberilerin meşhur “yağma bizim tarımımızdır” atasözü önemli bir tespit içermektedir. Bana göre akıncıların parazitik niteliğiyle ilgili önemli bir gerçeğe işaret etmektedir. Yerleşik bir topluluğun ambarları, akıncıların bir anda el koyabileceği iki veya üç yıllık zirai bir emeği temsil edebiliyordu. Aynı şekilde kümes yahut ağıllara kapatılmış hayvanlar da el konulabilecek canlı ambarlardı. Baskınlarda elde edilen ganimetlerin arasında çoğu kez fidye karşılığında salınacak, alıkonacak veya satılacak köleler da olduğundan, onlar da bir çırpıda el konulabilecek (yetiştirilmesi ciddi harcamaya mal olmuş) değer ve verimlilik depoları sayılırdı. Daha da geniş bir açıdan bakıldığında, akıncılar o güne dek yalnızca devletin kullanımına ayrılmış o yoğun sömürü sahasında birikmiş varlığa el koyup dağıttığı için, bir parazitin bir başkasının yerini aldığı da söylenebilir.²⁷

Kendi paylarına barbar akıncılar, devletin misillemelerine karşı görece güvendediydi. Hareketli ve dağınık oldukları için devlet ordularının kendilerini riske sokmadan takip edemeyecekleri dağlarda, bataklıklarda ve ızsız çayırarda buhar olup uçmaları kolaydı. Devletin orduları sabit nesneler ve yerleşik topluluklar karşısında bir hayli etkiliydi, ancak pazarlık yapabilecekleri veya savaşta mağlup edebilecekleri merkezi bir otoriteye sahip olmayan başsız gruplar karşısında çoğu kez çaresiz kalmaktaydı.

Örneğin Moğol akıncıların neden Çinlilerin karşı saldırılarına görece bağışık olduklarını anlamak için, Lattimore'un yaptığı gibi, çayırarda merkezi bir sinir sisteminin yokluğunu dikkate almak mümkündür.²⁸ Eğer Herodot'un İskitli muhatabının ağzıyla yazdığı sözlerle itimat edersek, göçebe akıncılar sabit bir mülke sahip olmamanın sağladığı askeri avantajların son derece iyi farkındaydı. "Biz İskitler bir kente veya ekili araziye sahip olmadığımızdan savaşta karşınıza, bir kent kaybederiz veya ürünler yok olur kaygısı yaşamadan, çok daha hızlı bir şekilde çıkabiliriz."²⁹

MÖ 2. binyılın sonlarında Akdeniz'deki devletler için tehdit çayırardan ve çöllerden ziyade denizden gelmekteydi. Aynı bozkırlar ve çöller gibi, ulaşım elverişli denizler de denizci akıncılara kıyı topluluklarını hazırlıksız yakalama, onları yağmalama ve bazı durumlarda yönetici olarak başlarına çökme konusunda eşsiz fırsatlar sunmaktaydı. Denizlerdeki göçebe kavimler korsanlık yaparak, Akdeniz ticaretindeki devasa büyümeyi de haraca bağlamış durumdaydılar. Bu anlamda karadaki kervanlara musallat olmuş göçebe hayvancılara denktiler. Bugün Suriye'nin Lazkiye şehrine yakın düşen antik Ugarit kentinin kralı, savaş arabaları ve gemilerinin kentte olmadığı bir anda krallığına yapılan bir saldırıyı şöyle tarif etmektedir: "İşte bakın düşman gemileri buraya geldi, kentlerim yakıldı ve ülkeme kötü şeyler yaptılar." "Buraya gelen yedi düşman gemisi bize ağır zarar verdi."³⁰ Mısır ve Levant'a yaptıkları meşhur saldırıların dışında, denizci akıncılar muhtemelen görkemli Girit medeniyetinin ve Hitit İmparatorluğu'nun kalbinin yıkımından da sorumluydu.³¹ Daha sonra ortaya çıkacak Vikingler ve Güneydoğu Asya'daki "deniz çingeneleri" (*orang laut*) gibi meşhur denizci akıncıların öncüleriydiler. Umman Denizi'nde sürmekte olan

korsanlık faaliyetleri; bugün dahi hızın, hareketliliğin ve sürpriz unsurunun en azından belli bir süreliğine de olsa “yarı yerleşik” sayılabilecek konteyner gemilerine taktiksel açıdan üstün geldiğini göstermektedir.

“Deniz korsanları” hakkında çok az şey bilinmektedir. Belki de üs olarak Kıbrıs’ı kullanıyorlardı ve yüz yılı aşkın bir süre zarfında çok sayıda akın gerçekleştirmişlerdi. Aynı hayvancı akıncılar gibi, kültürel ve dilsel arka planlarıyla son derece heterojen gruplardı. Devletin belgelerinde ve tarihi kayıtlarında birer terör ve dehşet kaynağı olarak belirmektedirler. Ancak modern araştırmalar basit birer yağmacı olmadıklarını, ele geçirdikleri birçok yerde kentler inşa ettiklerini göstererek haklarını teslim etmiştir.

Bir kere kavrandığında baskınlara dayalı geçim tarzının neden son derece istikrarsız olduğunu gösteren derin ve temel bir çelişki vardır. Bu çelişki sebebiyle bu geçim tarzı çoğu kez çok farklı bir şeye evrilmiştir. Mantıksal sonucuna götürüldüğünde, akıncılık kendi kendini tasfiye eden bir faaliyettir. Söz gelimi, akıncılar yerleşik bir topluluğa saldırıp hayvanlarına, tahıllarına, insanlarına ve değerli eşyalarına el koyduğunda o yerleşim yok olur. Eski yerleşimin kaderini bilen başkaları oraya yerleşmekten çekinir. Eğer akıncılar bu tür saldırılar yaparlarsa ve bunda da başarılı olurlarsa, çevredeki “av”ın tamamını öldürmüş yahut daha iyi ifadeyle “altın yumurtlayan tavuğu kesmiş” olurlar. Aynısı az çok kervanlara veya nakliye gemilerine saldıran akıncı ve korsanlar için de geçerlidir. Her şeyi almaları halinde, ya ticaret yok olur ya da muhtemelen farklı, daha güvenli bir rotaya kayar.

Bunu bildiklerinden akıncılar çoğunlukla stratejilerini “koruma haracı”na benzer bir şeye uyarlıyordu. Ticari mallardan, hasattan, besi hayvanlardan ve diğer kıymetli şeylerden belli bir pay karşılığında, akıncılar tüccarları ve yerleşik toplulukları diğer akıncılardan (ve elbette kendilerinden) “korumuş” oluyordu. Bu ilişki, bir patojenin konak canlıyı öldürmek yerine onu taşıyıcıya dönüştürüp içinde uzun süre yaşaması suretiyle hastalıkların endemik hale gelme sürecini andırıyordu. Nitekim akıncı gruplar büyük olasılıkla birden fazla olduğu için, her grubun “vergi alıp” koruduğu belli bir topluluk vardı. Oldukça yıkıcı olan baskınlar hâlâ sürüyor, fakat çoğu kez başka akıncı grupların koruduğu bir topluluğun saldırıya uğramasıyla yaşıyorlardı. Bu saldırılar

rakip akıncı gruplar arasında dolaylı bir savaşın varlığını yansıtıyordu. Rutinleşmiş ve kalıcılaştırmış koruma haraçları tek seferlik yağmalardan daha uzun vadeli bir stratejiydi; dolayısıyla makul derecede istikrarlı bir politik ve askeri çevreye ihtiyaç duyuyordu. Yerleşik toplulukların ürettiği artığa sürekli el koymasıyla ve tabanını korumak için dışarıdan gelen saldırıları püskürtmesiyle bu koruma haracını, arkaik devletin kendisinden ayırt etmek çok zordur.³²

Antik devletlerin tümü, duvarlar inşa edip kendi ordularını kurmanın dışında, baskın yapmamaları için güçlü barbarlara sık sık ödeme yapmak zorunda kalıyordu. Ödemeler farklı formlar alabiliyordu. Zevahiri kurtarmak için resmi bir tabiiyet ve haraçtan ziyade “hediye” olarak da tarif edilebiliyorlardı. Akıncı gruba belli bir mevkinin ticari kontrolünü bırakmak veya belli bir malın ticaretinde tekel olma hakkı tanımak bu ödülleri arasındaydı. Sınır güvenliğini sağlamaları için bir milis grubuna yapılan ödeme kisvesine de bürünebiliyordu. Ödeme karşılığında akıncılar yalnızca ittifak kurdukları devletin düşmanlarını yağmalamayı kabul ediyor, devlet ise genelde akıncı grubun belli bir bölgedeki bağımsızlığını tanıyordu. Zamanla aralarındaki anlaşma sürdükçe, akıncı grubun koruduğu alan giderek yarı özerk bir taşra idaresine benzeyebiliyordu.³³

MS 200 civarında (Doğu) Han Hanedanı ile göçebe akıncılardan oluşan komşuları Hiung-nu arasındaki ilişki, aydınlatıcı bir politik uzlaşma örneğidir. Hiung-nu yıldırım hızında baskınlar düzenleyip devlet güçleri misilleme yapamadan bozkırlara çekiliyordu. Kısa süre sonra saraya, sınır ticaretinde belli avantajlar elde etme veya doğrudan ödemeler alma karşılığında barış vaadinde bulunan elçiler yolladı. Düzenlemeye göre göçebeler haraca bağlanmayı kabul ediyor ve büyük destek ödemeleri karşılığında tabiiyetlerini gösterecek faaliyetlerde bulunacakları kayıt altına alınıyordu. “Diğer yöndeki” haracın boyutu ise muazzamdı: Devletin yıllık gelirinin üçte biri göçebelerin satın alınmasına harcanmıştı. Yedi yüzyıl sonra Tang hanedanlığı döneminde, devlet görevlileri benzer bir anlaşma uyarınca Uygurlara her yıl yarım milyon top ipek teslim ediyordu. Kâğıt üzerinde göçebeler sanki Tang hanedanlığına tabi ve vergi ödeyen kişiler gibi görünüyorlardı fakat

gelir ve mal akışı pratikte tam tersinin geçerli olduğunu gösteriyordu. Gerçekte göçebeler, saldırmama karşılığında Tang'tan rüşvet alıyordu.³⁴

Bu koruma haraçlarının belgelerde görüldüğünden çok daha yaygın olduğunu düşünebiliriz; zira muhtemelen bunlar açıkça dillendirilmesi halinde kamuya karşı takılan o kadiri mutlak devlet maskesini zedeleyecek devlet sırlarıydı. Herodot, Pers kralının, topraklarına saldırıp kervan ticaretini tehlikeye atmasınlar diye Susalılara (Mezopotamya alüvyonlarının ucundaki Zagros Dağları'nın eteğinde bulunan Susa'nın sakinlerine) her yıl haraç verdiğini belirtir. Romalılar MÖ 4. yüzyılda aldıkları birkaç mağlubiyetten sonra, kentlere akınları önlemek için 450 kilo altın ödemişti. Benzer bir uygulamaya Hunlar ve Gotlara karşı da başvurdular.

Bir adım geriye gidip kadrajımızı genişletirsek, barbarlarla devletler arasındaki ilişkiyi, tarafların tahıl ve insan gücünden oluşan yerleşik üretim biriminden çıkan artığa el koymak için tutuştuğu bir çekişme olarak görebiliriz. Hem devletin oluşumuna temel oluşturan hem de barbarların birikimleri için son derece hayati konuma gelen şey işte bu birimdir. Ödül budur. Tek seferlik bir yağma muhtemelen konağın ölümüne yol açacaktır. Ancak düzenli bir şekilde koruma haracı almak, devletin el koyma sürecini taklit eden, tahıl merkezinin uzun vadeli üretkenliğiyle daha uyumlu bir stratejidir.

Ticaret Yolları ve Vergilendirilebilen Tahıl Merkezleri

İlk kurulan önemli topluluklar eskiden beri diğer ekolojik bölgelerle ticaret yapmaya ve mübadele yürütmeye bağımlıydı. Büyük devletlerin kurulması bu bağımlılığı daha da artırdı. Başlarda ulaşımın ne derece sınırlı olduğu düşünülünce, Mezopotamya ve Bereketli Hilal'de yüksek platoların, dağlar arasına serilmiş vadilerin, dağ eteklerindeki steplerin ve alüvyonların, ulaşımına uygun sularla birlikte yan yana dizilmesi; herkesin faydasına olacak “dikey bir ekonomi”nin gelişmesini mümkün kılmıştı.³⁵ Ur ve Uruk, yüksek rakımlı yerlerden gelen şu ürünler sayesinde kurulabilmişlerdi: taş, cevher, yağ, kereste, kireçtaşı, sabuntaşı, gümüş, kurşun, bakır, bileğitaşı, mücevher, altın ve en önemlisi köleler ile tutsaklar. Bu ürünlerin çoğu nehir yoluyla akıntı

yönünde taşınıyordu. Nehir ne kadar uzun ve ulaşım elverişli olursa, potansiyel yönetim alanı o kadar büyük oluyordu. Akdeniz'deki küçük yönetimler bu örüntünün minik birer taklidiydi. Genelde kıyıya yakın bir nehrin alüvyonlu topraklarında ve bitişindeki yüksek alanlarda kurulmuşlardı. Bu sayede tüm havzadaki ticaret ve mübadeleyi kontrol edebiliyorlardı. “Bu birliktelik karada ve denizde gıda malzemelerinin taşınmasını ve zenginliğin biriktirilmesini sağlayan fırsatlardan yararlanıp birbirine eklemleme konusunda rakipsiz bir noktada olmasıyla zaman içinde gelişme göstermişti.”³⁶

Tarihte en çok bilinen barbar “yıldızlar” antik dönemlerde yaşayıp küçük devletlere akınlar düzenlemiş ve onlarla ticaret etmiş devletsiz insanlardan (avcı ve toplayıcılar, göçebe tarım yapanlar, deniz kıyısındaki toplayıcılar, çobanlar) farksızdı. Eşsiz olan, ölçeğin –yani atlı savaşçı konfederasyonlarının, düşük rakımlı kesimlerdeki devletlerin zenginliklerinin ve bu ikisi arasındaki ticaretin hacim ve menzilin– daha önce hiç görülmemiş düzeylere varmasıydı. Çoğu tarih kaydında baskınlara yapılan vurgu, tehdit altındaki devletlerde yaşamış ve neticede bize yazılı kaynakları bırakmış seçkinler arasında yarattığı dehşet sebebiyle anlaşılabilir bir şeydir. Bu çerçeve ticaretin merkezi rolünü ve baskınlara çoğu kez kendi başına birer amaçtan ziyade araç olduklarını gözden kaçırmaktadır. Christopher Beckwith'in ticari yollar üzerine yaptığı vurgu aydınlatıcıdır:

Çinli, Yunan ve Araplardan kalan tarihsel kaynaklar, bozkır insanların her şeyden çok ticaretle ilgilendiği konusunda ortaklaşmaktadır. Orta Avrasya'da yaşamış halkların fethi çıkarken genelde benimsedikleri dikkatli tutum bu konuda aydınlatıcıdır. Çatışmaları önlemeye çalışmış ve kentlerin barışçıl bir şekilde teslim olması için çabalamışlardır. Cezalandırıcı şiddet yalnızca kentlerin direndiği veya isyan ettiği durumda zorunlu görülmüştür. [...] Orta Avrasya kavimlerinin fetihleri ticaret yollarını ve ticaret kentlerini ele geçirme amacıyla yapılmıştır. Fakat bu ele geçirmelerin sebebi, hükümdarların sosyopolitik altyapılarına gerekli kaynağı yaratmak için işgal edilen ve vergilendirilebilir toprakların güvence altına alınmasıydı. Eğer bunların tümü yerleşik devletlerin faaliyetlerine benziyorsa, sebebi ikisinin gerçekten de aynı şeyi yapıyor olmasıdır.³⁷

İlk tarım devletleri ve barbar yönetimler genel hatlarıyla aynı hedeflere sahipti. Her ikisi de insan gücünden oluşmuş merkeze ve onun ürettiği artığa hâkim olmaya çalışıyordu. Diğer akıncı göçebeler gibi Moğollar da tarım nüfusunu reayayla, yani “sürüler”le kıyaslıyordu.³⁸ İkisi de erişebildiği yerdeki ticarete hâkim olma çabasıındaydı. İkisi de köleciler ve baskınlar yapan devletlerdi; savaştan elde edecekleri esas ganimet, satacakları esas mal ikisi için de insandı. Bu bakımdan koruma haracını almak için birbirleriyle rekabet ediyorlardı.

Baskınlar ve ticaret arasındaki bağ, Roma İmparatorluğu’nun Keltlerle komşu olduğu hudutta, özellikle Galya’da net bir şekilde görülmektedir. Roma’nın cumhuriyet olduğu dönemde, daha öne belirtildiği gibi, Keltlere akın yapmamaları karşılığında altın veriliyordu. Zamanla Kelt kentleri (*oppidum*) fiilen imparatorluğa giden nehir yolları üzerinde kurulu, birden fazla etnik grubun yaşadığı ticaret merkezlerine dönüştü ve o dilimdeki ticaretin kontrolünü ellerinde topladılar. Tahıl, yağ, şarap, kıyafet ve lüks eşyalar karşılığında Romalılara hammadde, yünlü kumaş, deri, tuzlanmış domuz eti, evcil köpek veya peynir gönderiyorlardı.³⁹

Ticaretin kendisi genişleyip büyüdükçe, su ve kara ticaretine hâkim olmanın getirdiği potansiyel fayda da alabildiğine artıyordu. Bu genişleme kısmen gemi inşaatı, yelkencilik ve açık denizde seyrüseferin gelişmesi gibi teknik faktörlerle bağlantılıydı; ancak elbette her şeyden öte, Akdeniz, Karadeniz ve onlara dökülen önemli nehirler üzerindeki insan nüfusu ile yönetimlerin sayısının artmasına dayanıyordu. Ticaretin tam olarak ne zaman bu biçimde büyüdüğünü söylemek görece keyfi olacaktır; fakat Barry Cunliffe’e göre MÖ 1500 civarında Mısır, Mezopotamya ve Anadolu’daki başlıca nüfus merkezleri uzak pazarlardan gelen ürünleri önemli ölçüde tüketir olmuş, Girit ise bu ticaret sayesinde Akdeniz’de önemli bir deniz gücüne dönüşmüştü.⁴⁰ Üç yüzyıl sonra kötü şöhretli “denizci kavimler” ortaya çıkıp Kıbrıs sahillerindeki kent merkezlerine hâkim olacak ve ticaretin denetiminde eski tarım devletlerini gölgede bırakacaklardı. Başlarda altın, gümüş, bakır, kalay, değerli taşlar, lüks tekstil ürünleri, sedir ağacı ve fildişi gibi kıymetli malların ticareti mümkün oldukça tarım devletlerindeki

seçkinlerin tekelindeydi. Ne var ki, MÖ 1500 yıllarında bu tekel kırılmış ve mal akışının hacmiyle çeşitliliği artarak benzersiz boyutlara varmıştı.

Uzun mesafeli ticaret yeni bir olgu sayılmazdı. Neolitik dönemin öncesinde bile, değerli malların mübadelesi küçük ve hafif oldukları sürece uzun mesafelerde yapılabilirdi: obsidiyen, değerli ve yarı değerli taşlar, altın, akik boncuklar. Yeni olan ticaretin menziline artması değil, küresel malların Akdeniz çapında uzun mesafeler arasında taşınır hale gelmesiydi. Mısır, Doğu Akdeniz'in "tahıl ambarı"na dönüşmüştü ve önce Yunanistan'a, ardında da Roma'ya tahıl gönderen yer olmuştu. Önemli olan bir başka şeyse tarımsal merkezin dışında büyütülen, yetiştirilen ve toplanan malların piyasa potansiyelinin çok ama çok daha büyük olmasıydı. Dağlardan, yüksek platolardan, kıyılardan ve bataklıklardan gelen, daha önce sadece yerel dolaşıma sahip olan malların ticareti artık "dünya çapında" yapılıyordu. Gemileri kalafatlamada kullanılan balmumu ve katran taşına muazzam bir talep vardı. Kâfur ağacı ve sandal ağacı gibi aromatik ağaçların yanı sıra buhur ve mür gibi aromalı reçineler çok kıymetliydi. Bu dönüşümün ne denli önemli olduğu anlatmakla bitirilemez. Birden bire ilk devletlerin çeperi ve yarı çeperi, değerlendirilebilir pazarları olan değerli metallerin üretildiği alanlara dönüşmüştü. Toplayıcılık, avcılık ve su ürünlerinin toplanması kazançlı birer ticari faaliyete dönüşmüştü.

Birkaç kısa benzetim bu değişimin ne anlama geldiğini açığa kavuşturmamıza yardımcı olabilir. MS 9. yüzyılda Çin ve Güneydoğu Asya arasındaki ticari bağların büyümesiyle, Borneo ormanlarındaki avcılık ve toplayıcılık faaliyetleri patlamıştı. Kimi iddialara göre o güne dek kimsenin yaşamadığı bu ada; kâfur ağacı, altın, miğferli guguk kuşu gagası, gergedan boynuzu, balmumu, nadir baharatlar, kuş tüyleri, yenilebilir kuş yuvaları, kaplumbağa kabukları ve benzer şeylerin ticaretinden yararlanmak isteyen orman toplayıcılarıyla dolmuştu. Bir ikinci benzetim, çok daha sonraları dünyada (bilhassa Kuzey Atlantik'te piyano tuşları ve bilardo topları için) artan fildişi talebi sonucunda bu malın ticaretinin denetimi için kabileler arasında sayısız savaş yaşanması, bu arada fil nüfusunun çoğunun yok olması olabilir. Kuzey Amerika'daki kunduz postu ticareti bir başka örnektir. Bugün Çin ve Japonya piyasalarında ginseng kökü, tırtıl mantarı ve

matsutake mantarı için oluşmuş talep, toplayıcılığı yer yer Klondike altına hücumuna benzer bir ticari faaliyete dönüştürmüş haldedir.⁴¹ Tarımsal devletlerin muhtelif çeperleri, Akdeniz'in geneline yayılmış ticaret ağlarının içinde, küçük olsa da kendi çağı için gayet devrimci sayılabilecek bir ölçekte, değerli ticari alanlara dönüşmüşlerdi. Hatta kimi açılardan alüvyonlu topraklardan çok daha kıymetliyidiler. Avcılığın, toplayıcılığın ve balıkçılığın getirdiği fırsatlar ilk kez bu denli zenginlik vaat eder hale gelmişti.

Orta Avrasya, özellikle denizciliğin uzak piyasaları erişime açmasıyla birlikte, tarım devletlerinden gelen mallar karşısında sahip olduğu zengin ürün yelpazesinin ticaretini yapabilecek hale gelmişti. Beckwith, ilk seyyahların kayıtlarından hareketle bu ürünlerle ilgili kapsamlı bir liste sunar. Liste gerçekten de devasadır fakat kısaltılmış bir versiyonu çeşitliliğine dair fikir vermeye yetecektir: bakır, demir, at, eşek, kürk, deri, balmumu, kehribar, kılıç, zırh, kumaş, pamuk, yün, halı, battaniye kumaşı, keçe, çadır, üzengi, yay, kaliteli ahşap, keten tohumu, fındık ve listelerden hiç eksik olmayan köleler.⁴² Göçebe grupların, tarım devletlerinin savaşlarını andıran baskınları en doğru biçimde, toplulukları haraca bağlama ve yaptıkları ticarete hâkim olmanın bir aracı olarak anlaşılabilir. Göçebelerin yoksul olmasından kaynaklanmıyordu bu; ya da parlak nesnelere duydukları arzunun sonucu değildi. Bütün göçebe toplumlar çobanlığın yanı sıra belli oranda tarımla uğraştığı ve önemli bir zanaatkâr sınıfına sahip olduğu için karmaşık yapıları. Dolayısıyla tarım devletlerinin temel gıda nesnesi olarak ürettiği tahıl ürünlerine veya sahip oldukları teknik uzmanlığa normal koşullarda ihtiyaç duymuyorlardı.

Geniş anlamıyla barbarlar, ticaretteki büyümeden yararlanmak (ve birçok örnekte onun başına geçmek) için belki de başka kimsede olmayan bir konuma sahipti. Neticede, hareketli ve dağınık olmaları sayesinde ve birden fazla ekolojik alana yayılmış olmalarından dolayı yerleşik, tahıl yoğunluklu devletler arasında adeta bağ doku görevi görüyorlardı. Ticaret büyüdükçe, hareketli ve devletsiz insanlar bu ticaretin ana arterleri ile kılcal damarlarına hâkim olma, bu yolla haraç toplama imkânına ulaştı. Akdeniz'de yapılan deniz ticaretinde hareketlilik daha da kritik bir öneme sahipti. Bir arkeoloğun ifadesiyle, denizlerdeki

bu göçebeler büyük olasılıkla başlangıçta, mevcut tarım krallıklarına “resmi ticaret” içinde hizmetlerini satan denizcilerdi. Ticaretin boyutu ve fırsatlar büyüdükçe, giderek kendilerini kıyı yönetimleri olarak dayatabilen; karadaki muadillerine akınlar düzenleyen, onlarla ticaret yapan ve onları haraca kesen bağımsız birer güce dönüştüler.⁴³

Karanlık İkipler

Devletli ve devletsiz insanlar, tarımcılar ve toplayıcılar, “barbarlar” ve “uygarlar” hem gerçek hem de göstergesel anlamda birbirinin ikizidir. Bu çiftin her üyesi yekdiğerini yaratır. Ve aksine işaret eden sayısız tarihsel bulguya rağmen, geçmişten beri kendilerini görünürde bu çiftin daha “evrimleşmiş” üyesi olarak tanımlayan halklar (devleti olanlar, tarımcılar, “uygarlaşmış” olanlar) kimliklerini asli, kalıcı ve üstün görmüşlerdir. Bu çiftler arasında en taraflı olanı, yani uygar-barbar çifti gözünü hayata birbirinin ikizi olarak açmıştır. Bu “karanlık ikiz” tezini en net şekliyle aktaran Lattimore olmuştur:

Sadece uygarlık ve barbarlık arasındaki sınırlar değil barbar toplumların kendileri bile önemli ölçüde, büyük antik uygarlıkların büyümeleri ve coğrafi açıdan yayılmalarıyla oluştu. Barbarlardan “ilkel” kişiler olarak bahsetmek ancak uygarlığın henüz var olmadığı ve uygar insanların öncülleri olan kişilerin de ilkel olduğu o uzak zamanlar için doğrudur. Uygarlığın evrimleşmeye başladığı andan itibaren [...] toprakları olan bazı insanları medeniyete dahil ederken diğerlerini kovmuştur. Kovulan kişiler üzerinde yarattığı etki [...] bu insanların kendi ekonomik pratiklerinde değişiklikler yapmasını ve yeni uzmanlık türleri edinmeyi denemesini sağlamıştır. Bu insanlar ayrıca yeni toplumsal uyum biçimleri ve politik örgütlenmelerin yanı sıra yeni savaşma yolları keşfetmişlerdir. Başına musallat olan barbarlık salgınına yaratan uygarlığın ta kendisidir.⁴⁴

Lattimore hayvancılık yapmayan milyonlarca devletsiz toplayıcıyı, göçebe tarımla uğraşanları ve su ürünleri toplayan kişileri görmezden gelse de, göçebe yaşam tarzıyla devletler arasındaki paralel evrimi iyi kavramaktadır. Bu göçebelerin, özellikle at sırtında devlet merkezlerine “salgın” gibi çökenlerin, devletle tarımsal artığın denetimi için çekişen güçlü rakipler olarak görülmesi en doğrusudur.⁴⁵ Avcılar, toplayıcılar veya

geçici tarım yapanlar devlete dış bileyebilirlerdi fakat yerleşik devletlerin zenginliğine el koymaya en uygun aday, politik anlamda seferber edilmiş ve atlı hayvancılardan oluşan büyük konfederasyonlardı. Onlar “eşlikçi devletler” yahut Barfield’in deyimiyle “gölge imparatorluklar” dı.⁴⁶ En güçlü örnekler, mesela Cengiz Han’ın kurduğu ve dünya tarihinin en büyük kara imparatorluğuna dönüşen gezgin devletine ya da Yeni Dünya’daki “Komançi İmparatorluğu”na bakınca onları “at üstündeki devletler” olarak görmek daha akıllıca olacaktır.⁴⁷

Göçebe insanlarla dolu bir çeperle komşu devlet arasındaki ilişki sayısız biçim alabilirdi ve her halükârda kararsız bir nitelikte oluyordu. Saldırgan ve yırtıcı uçta bu ilişkiler basitçe, belli dönemlerde devlet ordularının misilleme seferleriyle kesintiye uğrayan baskınlardan ibaret olabiliyordu. Sezar’ın Galya’ya yaptığı acımasız seferler, akabinde gerçekleşen sayısız isyana rağmen Roma’nın hâkimiyetini artırmıştır ve bu yöndeki başarılı girişimlere verilebilecek nadir örneklerden biri olarak görülebilir. Hiung-nu, Uygurlar ve Hunlar gibi diğer örneklerde, ilişkilere rüşvetler, yardımlar ve devletin ödediği haraçlar da dahil olabiliyordu. Barbarların akın yapmama karşılığında yerleşik tahıl üretim merkezinde üretilenlerin belli bir kısmını ele geçirdiği bu tarz düzenlemeler, fiilen devletle barbarların ortak egemenliği şeklinde düşünülebilir. Görece istikrarlı koşullarda bu denge, yukarıda bahsettiğimiz koruma haraçlarındaki sınır modeline çok yaklaşabiliyordu. Ne var ki koşullar, ne devlet oluşumu ne de çoğunlukla parçalara veya hiziplere bölünmüş göçebe topluluklar için istikrarlıydı.

Aslında, her ikisi de mevcut ikiliği ortadan kaldıran iki ayrı “çözüm” daha vardı. İlki, göçebe barbarların devleti veya imparatorluğu fethedip yeni yönetici sınıfa dönüşmeleri idi. Bu, Çin tarihinde en az iki kez (Yuan ve Mançu/Qing Hanedanları) ve Osmanlı İmparatorluğu’nun kurucusu Osman örneklerinde yaşanmıştı. Barbarlar yerleşik devletin yeni seçkinlerine dönüşmüş, başkentte yaşayıp devlet aygıtını kontrol etmeye başlamışlardı. Bir Çin atasözünün dediği gibi, “bir krallığı at sırtında fethedebilirsin ama onu yönetmek için inmek zorundasın.” İkinci alternatif çok daha yaygın fakat üzerinde pek de durulmayan bir çözümdü: Göçebelerin devletin süvarisi/paralı askeri olması, sınır boylarının devriyesini yapmaları ve diğer barbarları kontrol altında

tutmalarıydı. Aslında, genelde ticari ayrıcalıklar ve yerel özerklik karşılığında, barbarları birliklerine katmayan devlet veya imparatorluk çok nadirdi. Sezar'ın Galya'yı etkisiz hale getirişi büyük oranda Galyalı birlikler sayesinde gerçekleşti. Burada devlet barbarları fethetmiyor, onları aynı Kazaklar veya Gurkalar gibi mevcut devletin askeri kanadına dönüştürüyordu. Sömürgeci düzende bu örüntü, “yerli alt-emperyalizm” olarak adlandırılmıştır.⁴⁸ Geniş ölçekte, paralı asker kullanılması yerleşik devlet için başka riskler doğurmaktaydı. Tang Hanedanı, devasa An Luşan İsyanı'nı bastırmak için parayla Uygur Türklerini tuttuklarında bunun ne kadar tehlikeli olduğunu görecekti.

Birçok “barbar uzmanı”nın hemfikir olduğu görüşe göre, göçebe hayvancılar yerleşik toplulukları ticaret kanalı olduğu kadar insan gücü kaynağı ve gelir kapısı olarak görmekteydi. Göçebe hayvancıların böyle depo niteliğinde yerler yaratmak için tarımsal nüfusu zorla yeniden yerleştirdiği bilinen bir gerçektir. Ayrıca bu görüşe göre, barbar konfederasyonları büyük yerleşik yönetimlere komşu olan ve adeta parazit gibi onlarla beslenen “gölge imparatorluklar” gibiydi. Bu kısmi türev halleri, konakları çöktüğünde ortadan kalkmaya meyilli oluşlarında net bir şekilde görülmektedir. Nikolay Kradin'in söylediği gibi, “göçebeler arasında merkezileşmenin derecesi, komşu oldukları tarımsal uygarlığınsıyla doğru orantılıdır...”

Avrasya'da göçebelerin emperyal ve yarı emperyal tarzla örgütlenmesi ilk olarak MÖ 1. binyılın ortalarında başlamış “eksen çağı”nın bitmesinden sonra, güçlü tarım imparatorlukları (Çin'de Qin, Hindistan'da Maur, Ön Asya'daki Helenistik devletler, Avrupa'da Roma İmparatorluğu) çağında ve göçebelerin son derece örgütlü haldeki zirai ve kentsel topluluklarla temas kurmak zorunda kaldıkları bölgelerde gelişti.⁴⁹

Kradin ve diğerleri, birlikte yükselip çökmüş çiftlerin arasına Hiung-nu ile Han Hanedanı'nı, Türk Kağanlığı ile Tang Hanedanı'nı, Hunlar ile Romalılar, “denizci halklar” ile Mısırlılar ve belki Amoriler ile Mezopotamya'daki şehir devletlerini de ilave ederler. Muhtemelen Yuan ve Mançu Hanedanları bu diziye ait değildir, çünkü ortadan yitip gitmek yerine yerleşik krallıkları yutmuşlardır.

Dolayısıyla, barbar devletler ve onların başına bela oldukları imparatorluklar hakkında onca mürekkep harcanması üzücü ve içler acısı olduğu kadar olağandır da. Nasıl haberlerde hep başkentte olan bitenlerden bahsediliyorsa, tarih de hep onlardan bahsetmiştir. Yüzlerce küçük devlet ile yakınlarındaki binlerce devletsiz insandan, bu devletsiz insanlar arasındaki yırtıcı ilişkiler ve ittifaklardan bahseden bir tarih daha adil olurdu. Örneğin Peloponez Savaşları sırasında Atina'yı anlatan Thukididıs, düzinelerce dağlı ve vadili halktan bahseder: Kralları olan ve olmayan; Atinalılarla müttefik olan, onlara haraç ödeyen veya onlara düşman olan halklardan. Eğer tarihlerini biliyor olsaydık bu çiftlerin her biri, devletler ve devletsiz komşuları arasındaki ilişkilerle ilgili bilgi dağarcığımızı alabildiğine genişletmiş olacaktı.

Bir Altın Çağ mı?

Kanaatimce devletlerin ortaya çıktığı ilk dönemden başlayıp belki sadece dört yüzyıl öncesine kadar uzanan, genel olarak devletsiz insanların ve “barbarların altın çağı” olarak adlandırılabilir, yüzyıllarla değil binyıllarla ölçülecek uzun bir dönem vardır. Bu uzun çağın geneli boyunca, modern ulus-devletin temsil ettiği politik çitleme hareketi henüz ortaya çıkmamıştı. Fiziksel hareket, sürekli akışkanlık hali, açık hudut boyları ve karma geçim stratejileri tüm bu dönemin belirleyici özellikleriydi. Bu uzun çağın istisnai ve genelde kısa ömürlü olmuş imparatorlukları bile (Roma, Han, Ming ve Yeni Dünya'daki Maya ve akran yönetimleriyle İnkalar), kendi politik yörüngelerine giren ve çıkan büyük çaplı nüfus hareketlerine engel olamamıştır. Yüzlerce ve yüzlerce küçük devlet oluşmuş, kısa süreliğine gelişmiş ve sonunda onları meydana getiren temel birimlere yani köylere, soylara veya gruplara bölünerek çözülmüşlerdir. İnsan popülasyonları, koşullar dayattığında geçim stratejilerini değiştirmede ustaydı: Sabanı bırakıp ormana göçüyor, ormanı kesip tarım arazisi açıyor, oradan da hayvancılığa geçiyorlardı. Nüfusun artması kendi başına daha yoğun geçim stratejilerini teşvik etse de, devletin kırılanlığı, salgın hastalıklara kolayca yakalanması ve devletsiz büyük bir çeperin varlığı en erken MS 1600'lü yıllara kadar bize devlet hegemonyasını andıran bir şeyi ayırt etme imkânı vermemektedir. Bu döneme kadar dünya nüfusunun büyük kısmı hayatında hiç (rutin

ziyarete bulunan) vergi toplayıcısına rastlamamış, rastlamış olsa bile hâlâ kendilerini mali açıdan görünmez kılacak seçenekleri olmuştu.

Bu yarı keyfi bir şekilde tayin edilmiş tarihte, yani MS 1600’de ısrarcı olmamızı gerektiren özel bir durum yoktur. Bu kabaca Avrasya’daki büyük barbar dalgalarının sona erdiği tarihe işaret etmektedir: 8. yüzyıldan 11. yüzyıla kadar denizci Vikingler, 14. yüzyılda Timurlenk’in büyük krallığı, Osman ve haleflerinin fetihleri. Bu akınlar irili ufaklı yüzlerce yönetimi yıkmış, talan etmiş ve fethetmiş, milyonlarca insan yerinden etmiştir. Bu büyük seferlerin bir amacı da kölecilikti; elde edilen en önemli ödüller arasında kıymetli metaller ile alınıp satılacak insanlar vardı. MS 1600’den sonra bu ticari faaliyetle iç içe olan yağmacılık tamamen ortadan kalkmadı; ancak giderek daha parçalı bir yapıya büründü. Paganlar lehine yorumlarıyla görece nadir yorumculardan olan Edward Gibbon, 18. yüzyılın sonlarında Avrupa’da “barbar” kalıp kalmadığını sormuştu. (Belki Berberi korsanları, Makedonya’yı veya yüksek kesimlerdeki İskoçları göz önünde tutmalı; ya da Avrupalıların köle için Afrika kıtasının köle alınıp satılan limanlarını didik didik eden Araplara katıldığını dikkate almalıydı.) Akınlar, ticaret ve köleciliğin oluşturduğu örüntü, Avrupa ve Akdeniz’in dışında Malay coğrafyası ve Güneydoğu Asya’nın yukarı kesimlerindeki dağlıklar arasında önemli bir faaliyet olarak varlığını sürdürdü. Devletler ve dayanıklı barut imparatorlukları büyüdükçe, devletsiz insanların küçük devletlere akınlar yapıp üzerlerinde tahakküm kurma becerileri, yaşadıkları bölgenin coğrafyasına bağlı olarak farklı hızlarda azalmış oldu.

İlk devletler ticarete açtıkları, akınlar ve koruma haraçlarıyla büyütükleri fırsatlar sayesinde, devletsiz insanlar için niteliksel anlamda yeni bir ortam sunmuşlardı. Artık bu insanların etraflarındaki dünyanın önemli kısmı değerli hale gelmişti; devletin tebaası haline gelmeden ticaretin getirdiği yeni olanaklardan sonuna kadar yararlanabilirlerdi. Zaman zaman devlete tabi insanların sabanı bırakıp toplayıcılığa, hayvancılığa veya balıkçılığa geçerek, rasyonel bir ekonomik hesaplama ile hareket etmenin dışında bir nebze özgürlüğe kavuştuğu dönemler de oluyordu. Bu anlarda devlet tebaasına karşı barbar nüfusun oranı muhtemelen artıyordu çünkü çeperdeki yaşam daha az değil daha büyük bir albeni taşıyordu.

“Geç dönem barbarlar”ın yaşamı, her şey göz önünde tutulduğunda bir hayli iyiydi. Geçim faaliyetleri hâlâ birden fazla besin ağına yayılmış haldeydi. Dağınık halde yaşıyorlardı ve bu sayede tek bir gıda kaynağının kıt hale gelmesi riskine daha az açıktı. Büyük olasılıkla, bilhassa da kadınları daha sağlıklı ve uzun ömürlüydü. Ticaretin daha avantajlı olması daha fazla boş zaman yaratıyor, bu da toplayıcılar ile çiftçiler arasındaki boş zaman-angarya oranını artırıyordu. Sonuncu ve en az diğerleri kadar önemli olan bir diğer şeyse, barbarların yerleşik tarımla devletlerdeki hiyerarşik toplumsal düzene tabi ve evcilleşmiş olmamalarıydı. Hemen hemen her açıdan, öve öve bitirilemeyen bağlı çiftçiden çok daha özgürlerdi. Aslında, tarihin dalgalarıyla uzun süre önce üzerlerinden geçtiği barbarlar için bu hiç de fena bir bilanço değildi.

Ancak barbarların altın çağında son derece kasvetli ve üzücü iki unsur vardır. İkisi de ekolojik etmenlerden ötürü barbar yaşamının politik bölünmüşlük içinde olmasıyla bağlantılıdır. Elbette ticaret yapılan devletlere getirilen malların önemli kısmı, devlet merkezinde tutsak olmak üzere satılan başka devletsiz insanlardı. Güneydoğu Asya’da bu pratik öyle yaygın hale gelmişti ki stratejik açıdan daha avantajlı yere sahip olan ve güçlü grupların daha zayıf ve dağınık komşularına baskınlar yaptığı, adeta besin zincirini andıran bir yapı vardı. Böylece barbarlar devletin merkezini, başka akranlarının yok olması pahasına güçlendirmiş oldu.

Devletlerin çeperlerine sunduğu yeni geçim olanaklarında saklanan diğer kasvetli unsur, öncesinde de belirtildiği gibi barbarların savaş becerilerini paralı asker olarak devletlere satmasıydı. İlk devletlerde ordusuna devletsiz insanları almamış (bazen sırf onlarla ordular kurmamış), kaçak köleleri yakalamak veya kendi halkı içinde çıkmış isyanları bastırmak için bu insanlardan yararlanmamış bir örnek bulmak çok güçtür. Barbarlar sadece devletleri yağmalamada değil devletlerin inşasında da önemli roller üstlenmiştir. Sundukları askeri hizmetlerle devlete köle getirerek, onları koruyarak ve topraklarını genişleterek sistemli bir biçimde devletin insan gücünü tazeleyen barbarlar, kendi mezarlarını kendi elleriyle kazmıştır.

Notlar

GİRİŞ

- 1 Bu terim ilk kez Hollandalı iklim bilimci Paul Crutzen tarafından 2001’de kullanıldı.
- 2 Dönemlendirme konusunda David Wengrow’la yaptığım şahsi görüşmeden faydalanıldı.
- 3 İnsan şu soruyu sormaktan kendini alamıyor: “Nerede yanlış yaptık da bu noktaya vardık?” Bu benim ele alamayacağım kadar büyük bir soru. Fakat bir şey ortada ve bu da, soruna büyük oranda bizim yol açtığımız. Bu da sonuç olarak tıbbi bir benzetimi uygun kılıyor. İddiaya göre sanayileşmiş ülkelerde hastaneye alınan vakaların üçte ikisinden fazlası iyatrojenik [yanlış tıbbi uygulamalardan kaynaklı] hastalıklardan mustariptir. Yani önceki tıbbi müdahalelerin ve tedavilerin sonucunda hastalanmaktadırlar. Bugünkü mevcut rahatsızlıkların çoğunlukla iyatrojenik olduğu söylenebilir. Öyleyse atılacak ilk adım belki de, mevcut sıkıntılarımızın kökenlerini bulmamızda yardım edecek uzun ve derin bir tıp tarihi oluşturmaktır.
- 4 MÖ 1. binyılda (yani odaklandığım dönemden sonraki bin yıllık süre zarfında) göçebe hayvancılığın at yetiştiriciliğiyle birleşmesiyle, yerleşik olmayan ve geniş otlaklara yayılmış yeni türden imparatorlukların açığa çıkması mümkün oldu. En bariz örneğini Moğollar oluştursa da çok sonraları Yeni Dünya’da Komançiler de böyledir. Bu tarz eşsiz yönetimler üzerine bkz. Pekka Hamalainen, “What’s in a Concept? The Kinetic Empire of the Comanches,” *History and Theory* 52, no. 1 (2013): 81-90 ve Mitchell, *Horse Nations*.
- 5 Bu konuyla ilgili bildiğim tek anlamlı inceleme, Bruce Chatwin’in Avustralya üzerine yazdığı şu güzel kitaptır: *The Songlines* (Londra: Cape, 1987). Romanlar yani Çingeneler, göçebelikte ısrarcı olan halkların modern bir örneğidir. Öyle ki Norveçli meşhur diplomat

Fridtjof Nansen II. Dünya Savaşı'ndan sonra, onlar için gerçek anlamda ilk "Avrupalı" pasaportların çıkarılmasını teklif etmişti.

- 6 19. yüzyılın ortalarındaki hijyen devriminden (kanalizasyon ve temiz su), aşılardan ve antibiyotiklerden önce kentli nüfuslar öyle büyük bir ölüm oranına sahipti ki ancak kırdan gelen büyük ölçekli göçle kent nüfusları artabiliyordu.
- 7 Aslında yabani bitkilerle ve/veya ekilmiş ama evcilleştirilmemiş tahıllarla dolu bu alanlar ile insanların onları hasat etmek ve saklamak için periyodik bir şekilde toplanması öyle yaygındı ki, yanlışlıkla kalıcı ve yerleşik toplulukların tamamen evcilleştirilmiş ekinlerden topladıkları hasatmış gibi yorumlandılar. Bu bağlamda Asouti ve Fuller'in itinalı tartışmasına bakınız, "Emergence of Agriculture in Southwest Asia."
- 8 Hem ateş hem pişirme üzerine bkz. Goudsblom, *Fire and Civilization*, ve Wrangham, *Catching Fire*.
- 9 Algaze, "Initial Social Complexity in Southwestern Asia."
- 10 Azımsanmayacak sayıda göçebe insanın yazısı vardı (genelde yerleşik insanlardan ödünç alıyorlardı), fakat genelde çabucak yok olabilen malzemelere (ağaç kabuğu, bambu yaprakları, sazlıklar) ve devlet işleriyle alakası olmayan amaçlarla (büyüler ezberlemek ve aşk şiirleri yazmak amacıyla) yazıyorlardı. Mezopotamya'nın güneyindeki alüvyonlardan yapılmış ağır kil tabletler, kesinlikle yerleşik insanlara ait bir yazım teknolojisiydi ve bu yüzden büyük bir kısmı varlığını korumuştur.
- 11 Carneiro, "A Theory of the Origin of the State."
- 12 Bkz. McAnany ve Yoffee, *Questioning Collapse*.
- 13 Bkz. Thomas J. Barfield, *The Perilous Frontier: Nomadic Empires and China* (Oxford: Blackwell, 1992).

BİRİNCİ BÖLÜM

- 1 C. K. Brain, *The Hunters or the Hunted: An Introduction to African Cave Taphonomy* (Chicago: University of Chicago Press, 1981), alıntı yapılan yer: Goudsblom, *Fire and Civilization*.
- 2 Cronon, *Changes in the Land*.
- 3 Hâlâ tartışılan bu iddia için bkz. William Ruddiman, "The Anthropogenic Greenhouse Era Began Thousands of Years Ago," *Climatic*

Change 16 (2003): 261-293; R.J. Nevle vd., "Ecological-Hydrological Effects of Reduced Biomass Burning in the Neo-Tropics After AD 1600," *Geological Society of America Meeting* içinde, Minneapolis, 11 Ekim 2011, özet.

- 4 Zeder, "The Broad Spectrum Revolution at 40." Burada ateşe çevreyi biçimlendiren, avcılıkta ve pişirmede kullanılan bir araç olarak odaklansam da; neolitik devrimden önce ateş tahta alet edevatı sertleştirmek, taşları parçalamak, silahları biçimlendirmek ve arı kovanlarını ele geçirmek için de kullanılıyordu. Bkz. Pyne, *World Fire*.
- 5 Jones, *Feast*, 107.
- 6 Wrangham, *Catching Fire*, 40-53.
- 7 Bu noktada okur, *Homo neanderthalensis* de ateşe ve pişirme imkânına sahip olmasına rağmen neden *Homo sapiens*'in ona kıyasla daha başarılı bir istilacı olduğunu sorabilir. Doğurganlığın yüksekliğinden farklı bir yanıt Pat Shipman tarafından verilmiştir. Ona göre esas fark başka bir araçtan kaynaklanmıştı. Evcilleştirilmiş kurtlar *Homo sapiens*'in basit bir leşçil olmaktan çıkıp daha büyük avları etkili bir şekilde avlamasına olanak tanımıştı. Shipman, "kurt köpeklerinin" 36 bin yıl önce, iki insansı türün birbirine yakın olduğu dönemde evcilleştirildiğine (veya *Homo sapiens*'le ilişkilendiğine) dair ikna edici bir tez ortaya atmaktadır. İddiasına göre bu aynı zamanda, *Homo sapiens*'in avlarda köpek kullanması sonucunda büyük av hayvanlarının feci derecede azaldığı veya tamamen yok olduğu dönemdi. Tezinin büyük kısmı, iki alttürün zamansal ve mekânsal olarak örtüştüğünü, aynı av sahaları üzerinde rekabete tutuştuğunu söyleyen ihtilaflı tartışmalara dayanmaktadır. *Homo neanderthalensis*'in o dönemde kurtları neden evcilleştiremediği benim için gizemini korumaktadır. Bkz. *The Invaders*.
- 8 Hem ateş hem pişirme üzerine bkz. Goudsblom, *Fire and Civilization*, ve Wrangham, *Catching Fire*.
- 9 Anders E. Carlson, "What Caused the Younger Dryas Cold Event," *Geology* 38, no. 4 (2010): 383-384, <http://geology.gsapubs.org/content/38/4/383.short?rfs=I&source=mfr>. Genç Dryas döneminin başlangıç tarihi ile Agassiz Gölü'nün Mississippi kanalından doğuya yöneldiği zaman birbiriyle pek tutmasa da, soğuk hava dalgasında bu buzul kütleyle ait bazı parçaların rol oynamış olması muhtemel görünmektedir.

- 10 Zeder, "The Origins of Agriculture."
- 11 Pournelle, "Marshland of Cities." Sonrasında bulgularını daha kısaca aktardığı bir yazı için bkz. Pournelle, Darweesh ve Hritz, "Reslient Landscapes"; Hritz ve Pournelle, "Feeding History." Pournelle'in tezine öncülük eden (fakat net bulgular konusunda daha zayıf) diğer çalışmalar için örnek: Pollock, *Ancient Mesopotamia*, 65-66; Matthews, *The Archaeology of Mesopotamia*, 86. Daha derin bir tarihsel-coğrafi bakış açısı sunmanın dışında Gordon Childe'in medeniyeti açıklamada kullandığı "vaha kuramı"nı yeniden ifade eden çalışma için bkz. Rose, "New Light on Human Prehistory."
- 12 Diğer kaynakların yanı sıra bkz. Pollock, *Ancient Mesopotamia*, 32-37.
- 13 Bu süreç Azzam Awash'ın şu ifadeleriyle çok güzel bir şekilde tarif edilmektedir: "Tarımın ilk olarak bataklıkları çevreleyen çayırların doğal yollarla yenilenen bereketliliği içinde gelişmesi tesadüf değildi. Sümerlerin icat ettiği şey Bataklık Araplarına miras bıraktıkları ve onların kullanmaya devam ettiği pratik bir sulama sistemiydi. Taşkınların doruk noktaya çıktığı andan sonra, taşkınların ilk çekildiği yüksek kesimlere tohum serpiyorlardı. Bu yüksek alanlar, Körfez'deki dalgaların Dicle ve Fırat'ın akışını yavaşlatıp su "yedegi" oluşturmalarının sonucunda günde iki kez suyla kaplanıyordu. Böylece tohumlar kanal açmak veya su pompalamak zorunda kalınmaksızın kendiliğinden sulanmış oluyordu. Ancak tohumlar büyüdüğünde su, sulama yapılamayacak kadar uzağa çekilmiş oluyordu. Bu yüzden fidele yükseklerden alınıp daha alçak kesimlere taşınıyordu. Yazın ilk günlerine dek sulama sistemi günde iki kez alanı sulamaya devam ediyordu. Taşkınların çekildiği vakit, fidelelerin kökleri yer altı suyuna erişmiş oluyor, böylece sulama zahmetine gerek kalmıyordu." "The Mesopotamian Marshlands: A Personal Recollection," Crawford, *The Sumerian World* içinde, 640.
- 14 Latin Amerika uzmanları, birbirine komşu ekolojik bölgeler arasındaki bu yapının, John V. Murra'nın Antlardaki medeniyet üzerine yaptığı çalışmayla meşhur olmuş "dikey takımadada" halindeki ekolojik bölgelerle geçim araçlarının güvene alınmasına ne kadar benzediğini fark edecektir. Örnek olarak bkz. Rowe ve Murra, "An Interview with John V. Murra."

- 15 Sherratt, "Reviving the Grand Narrative," 13.
- 16 Heather, *The Fall of the Roman Empire*, 111.
- 17 H.R. Hall, *A Season's Work at Ur, Al-Ubaid, Abu-Shahrain (Eridu) and Elsewhere...*, alıntılanan yer: Pournelle, "Marshland of Cities," 129.
- 18 Bu sürece ve mantığa dair ince bir analiz için bkz. D'Souza, *Drowned and Dammed*.
- 19 Smith, "Low Level Food Production."
- 20 Zeder, "Introduction," 20.
- 21 Zeder, "After the Revolution," 99.
- 22 Endicott, "Introduction: Southeast Asia," 275. Endicott ve Geoffrey Benjamin bu değişimi "yeniden uzmanlaşma" terimiyle açıklamaktadır.
- 23 Febvre, *A Geographical Introduction to History*, 241.
- 24 Terim, Ian Hodder tarafından *The Domestication of Europe*'da kullanılmıştı. Hodder'ın "ev" kavramını birlikte düşünmeye değer bir şey olarak görsem de, müteveffa Andrew Sherratt "yerleşik hayata geçme iradesi"nin insani faaliyetlerde nedensel bir etmen olarak görülemeyeceğini söylerken çok haklıdır. Bkz. Sherratt, "Reviving the Grand Narrative," 9-10.
- 25 Porter, *Mobile Pastoralism*, 351-393.
- 26 Değişken bir ortamla baş etmenin yolu olarak "sosyal depolama" ve karşılıklılığın da içinde olduğu "depolama" meselesi şu eserde çeşitli yönleriyle masaya yatırılmaktadır: Halstead ve O'Shea, *Bad Year Economics*.
- 27 İtinallı bir analiz için bkz. Rowley-Conwy ve Zvelibil, "Saving It for Later."
- 28 Park, "Early Trends Toward Class Stratification."
- 29 Birçok fikirde olduğu gibi bunun da bana özgün olmadığını fark ettim! Bkz. Manning, *Against the Grain*, 28.

İKİNCİ BÖLÜM

- 1 Zeder, "Introduction," 8. Zeder'in iddiasına göre insanların "MÖ 15000-13000 yılları arasındaki geç epi-Paleolitik çağ sırasında hem Ebu Hureyra'da hem de Mureybet yakınlarında küçük kı-

zıl buğdaylarla çavdarların yabani türlerini aktif bir şekilde işleyip ilgilendiği”ni gösteren bulgular vardır. Avcılık ve toplayıcılıktan sabit alanlarda yürütülen tarım faaliyetlerine geçişle ilgili belgelenmiştir ve aydınlatıcı bir bakış açısı için bkz. Moore, Hillman ve Legge, *Village on the Euphrates*.

- 2 Moore, Hillman ve Legge, *Village on the Euphrates*, 387. Yazarlar, Ortadoğu’da antik tohum kalıntılarında çok sayıda görülen ve kesinlikle ekim faaliyetlerinin yapıldığına delalet eden “bugün her yere yayılmış üç kuru tahıl bitkisinin ekildiğine” (yonca, kabayonca ve yabani çebenotunun türleri: pisipisi otu, küçük tohumlu otsular, ayrık otları, inciotu [öküzdili familyasından]) işaret etmektedir.
- 3 Bu tür kahramanca adımlar sadece *Homo sapiens*’e özgü sanılmasın diye şunun belirtilmesi gerek: Balıkla beslenen küçük auk kuşları sürüler halinde kuzey Grönland’a yerleşerek dışkılarından, küçük hayvanları kendisine çekecek bir alan yaratacak kadar toprak üretmeyi başarmışlardı. Sonrasında bu küçük memeliler de kutup ayları gibi daha büyük avcılar çekmiştir.
- 4 Bkz. Catherine Fowler, “Ecological/Cosmological Knowledge and Land Management Among Hunter-Gatherers,” Lee ve Daly, *The Cambridge Encyclopedia of Hunters and Gatherers* içinde, 419-425.
- 5 Boserup, *The Conditions of Agricultural Growth*.
- 6 Ticarete vurgusuyla tarımın kökenlerini araştıran çok kayda değer ve incelikli bir şekilde detaylandırılmış bir araştırma için bkz. Sherratt, “The Origins of Farming in South-West Asia.”
- 7 Bu bağlamda domuz gibi evin dışında gelişmeyi başarmış işe yaramaz kaçakları görmezden geliyorum: yulaflar, çavdar, burçak, yalancı keten, havuç, kırmızı turp ve ayçiçeği.
- 8 Diamond, *Guns, Germs and Steel*, 172-174.
- 9 Evcilleştirilen ilk dört ayaklı canlılardan domuzlar ve keçiler, evcilleştirilmiş alandan “yabanılık”a hayli başarılı bir şekilde geçebilmektedir.
- 10 Avrupa bağlamında evin gelişimini ele alan ayrıntılı bir çalışma için bkz. Hodder, *The Domestication of Europe*.
- 11 Berlaev deneyleri için bkz. Trut, “Early Canine Domestication.”
- 12 Zeder, “Pathways to Animal Domestication.”

- 13 Zeder vd., "Documenting Domestication," ve Zeder, "Pathways to Animal Domestication."
- 14 R.J. Berry, "The Genetical Implications of Domestication in Animals," Ucko ve Dimbleby, *The Domestication of Plants and Animals* içinde, 207-217.
- 15 Bkz. T.I. Molleson, "The People of Abu Hureyra," Moore, Hillman ve Legge, *Village on the Euphrates* içinde, 301-324.
- 16 Leach, "Human Domestication Reconsidered."
- 17 Evi, tarım toplumunun temel toplumsal birimi olarak gören öncü kuramcı Ian Hodder'dır. *The Domestication of Europe* kitabında evcilleştirme sürecinde eve atfettiği merkezi rolün fikri, Peter J. Wilson tarafından *The Domestication of the Human Species* kitabında verilmiştir.
- 18 Leach, "Human Domestication Reconsidered," 359.
- 19 Adaptasyon örneği olarak verilecek iki ortak aday, insanların ekili arazilerde yarattığı değişimlerle yaygınlaşan sıtmaya karşı canlıyı koruyan orak hücrelerin açığa çıkması ve laktoz toleransının özellikle göçebe hayvancılar arasında artmasıdır. A, B ve AB kan gruplarının ne zaman açığa çıktığı ve bunların hangi salgın hastalıklara karşı koruma sunduğuyla ilgili yorumlar daha ihtilaflıdır. Genel olarak bkz. Boyden, *The Impact of Civilization on the Biology of Man*.
- 20 Pollan, *The Botany of Desire*, xi-xiv.
- 21 Evans-Pritchard, *The Nuer*, 36.
- 22 Bkz. Conklin, *Hanunoo Agriculture*, ve Levi-Strauss, *La Pensee Savage*.
- 23 Göçebe hayvancı Moğollar ile tarımla uğraşan Hanları karşılaştıran Owen Lattimore, sıradan bir çiftçi olduğu için bu alanda ustalaşmanın ne kadar zor olduğunu bildiğinden, meseleyi benden daha güçlü bir şekilde ifade etmektedir. "Aslında çocukluğundan itibaren bağımsız yetiştirilen ve kendisi için pek çok farklı şey yapmayı, keçe ve deriyi işlemeyi, at arabası kullanıp sürü gütmeyi, farklı hava şartlarında nasıl davranacağını ve uzun mesafeler kat etmeyi, en önemlisi kendisi için karar almayı öğrenen Moğollar; hayatını kerpiç bir barakada harcamış, toprak sahibinin ve ekim takviminin belirlediği çizelgeyi aşamayan, kendi kararlarını alamayan, sürekli ekim ve hasat rutini içinde yaşayan, inisiyatif almaktan yoksun köylüler karşısında her durumda ve koşulda çok daha önde yer ala-

caktır.” “On the Wickedness of Being Nomads,” *Studies in Frontier History* içinde, 415-426, alıntı s. 422.

- 24 Elias, *The Civilizing Process*.
- 25 Tocqueville, *Democracy in America*, 2: 1067.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

- 1 Moore, Hillman ve Legge, *Village on the Euphrates*, 393. Mezopotamya’daki en zengin saha üzerine yapılmış son derece kapsamlı ve değerli bir çalışmadır bu.
- 2 Burke ve Pomeranz, *The Environment and World History*, 91, alıntı yapan Peter Christensen, *The Decline of Iranshahr*. Christensen’in gönderme yaptığı dönem daha sonraya tekabül etmektedir fakat bu hastalıkların kökenini neolitik dönemle ilişkilendirmektedir. Bkz. Bölüm 7 ve s. 75 sonrası.
- 3 Genetik materyallerin toplanmasında kaydedilen ilerlemelerin, kısa sürede bu tür şüpheleri açığa çıkarmada daha sağlam bulgular vermesi oldukça mümkündür.
- 4 Diğerlerinin yanı sıra bkz. Porter, *Mobile Pastoralism*, 253-254; Radner, “Fressen und gefressen werden Heuschrecken;” Karen Radner, “The Assyrian King and His Scholars: The Syrio-Anatolian and Egyptian Schools,” W. Lukic ve R. Mattila, ed., *Of Gods, Trees, Kings, and Scholars: Neo Assyrian and Related Studies in Honour of Simo Parpola, Studia Orientalia 106* içinde (Helsinki, 2009), 221-233; Walter Farber, “How to Marry a Disease: Epidemics, Contagion, and a Magic Ritual Against the ‘Hand of the Ghost,’” H.F.J. Horstmanshoff ve M. Stol, ed., *Magic and Rationality in Ancient Near Eastern and Graeco-Roman Medicine* içinde (Leiden: Brill, 2004), 117-132.
- 5 Farber, “Health Care and Epidemics in Antiquity.” Buradaki bulgular ağırlıklı MÖ 2000 başlarında Fırat Nehri boyunca kurulmuş ve Uruk’a bağlı olan Mali’den gelmektedir.
- 6 Nemet-Rejat, *Daily Life in Ancient Mesopotamia*, 80.
- 7 Age., 146, Nemet-Rejat şunu ekler: “Veba tanrılarının askerlerle birlikte yürüdüğünü söyleyen bir kehanet muhtemelen tifüse gönderme yapmaktadır.”

- 8 Özellikle bkz. Groube, "The Impact of Diseases;" Burnet ve White, *The Natural History of Infectious Diseases* içinde, özellikle bölüm 4-6; ve McNeill, *Plagues and People*.
- 9 McNeill, *Plagues and People*, 51.
- 10 Çocuk felci aşırı hijyenle bağlantılı salgınlara verilen örneklerdendir. Örneğin küresel güneyin büyük kentlerinden Bombay'da, beş yaş altındaki çocukların ezici bir kısmı sistemlerinde çocuk felci antikorları taşımaktadır. Bu da dışkılarla yayılan ve bebeklerde nadiren ölüme yol açan bu hastalığa maruz kaldıklarını göstermektedir. Ancak erken yaşlarda hastalıkla karşılaşmamış kişiler için, sonraki dönemlerde maruz kalmak çok ciddi sonuçlar doğurmaktadır.
- 11 Moore, Hillman ve Legge, *Village on the Euphrates*, 369.
- 12 Roosevelt, "Population, Health, and the Evolution of Subsistence."
- 13 Nissen ve Heine, *From Mesopotamia to Iraq*.
- 14 Dark ve Ghent, "Pests and Diseases of Prehistoric Crops."
- 15 Age., 60.
- 16 Bkz. Lee, "Population Growth and the Beginnings of Sedentary Life."
- 17 Bkz. Redman, *Human Impact on Ancient Environments*, 79 ve 169. Burada Redman, ilk çocuk doğurma yaşında ufak bir değişimin yahut iki doğum arasındaki aranın üç-dört ay kısalmasının nüfus artışı oranlarında devasa farklılıklar yaratabileceğine işaret etmektedir. Varsayımsal olarak yüzde 1,4'lük bir yıllık doğum oranına sahip nüfus her 50 yılda iki katına çıkacak ve sadece 850 yılda 13 milyona ulaşacaktır.
- 18 Görünüşe göre sadece Avrupa'da, ilk çiftçilere ait DNA'ların yüzde 20-28'i tarıma besiklik eden Yakın Doğu'dan gelen göçlere dayanabilir. Bu da ilk çiftçilerin büyük oranda yerli avcı-toplayıcıların soyundan geldiğine işaret etmektedir. Bkz. Morris, *Why the West Rules – for Now*, 112.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

- 1 Epigraflar: Sümer metinlerinin alıntılandığı yer Tate Paulette, "Grain, Storage, and State-Making," 85; Lawrence, Dostoyevski'yi "Büyük Engizitör" eserine önsözü.
- 2 Pournelle, "Marshland of Cities," 255.

- 3 Pournelle, "Physical Geography," 28.
- 4 Pournelle ve Algaze, "Travels in Edin," 7-9.
- 5 Uygulandığı noktalarda Sümer sulama kanallarının eskiden düşünlüğünün aksine çok daha az merkezîyetçi bir şekilde yapıldığı, kısa kanal çalışmalarının yerel topluluklar tarafından kolaylıkla organize edilebildiği söylenmektedir. Bkz. Wilkinson, "Hydraulic Landscapes and Irrigation Systems," 48. Görünüşe göre aynısı Mısır için de geçerliydi.
- 6 Bir orduyu tam olarak neyin oluşturduğu sorusu öyle basit bir mesele değildir. Antik çağlarda Mezopotamya'da savaşları, silahları, zırhları ve elbette seferlerden elde edilen ganimetlerle tutsakları gösteren tasvirler vardır. Metinlerin açıkça gösterdiği gibi hem askere alımlar hem de alınmaktan kaçınmaya dönük çabalar yaygındı. Ancak kalıcı bir orduya yapılmış ilk metinsel gönderme Akad Hükümdarı Sargon'un dönemindedir (MÖ 2334-2279); Nemet-Nejat, *Daily Life in Ancient Mesopotamia*, 231.
- 7 Nissen, *The Early History of the Ancient Near East*, 127. Seçkinlerin cenaze törenleriyle ilgili kesin arkeolojik kanıtlar daha sonraki dönemlere, MÖ 2,700 yıllarına işaret etmekte olup krallar ve kalıcı ordularla ilgili bulgular MÖ 2500'lere gitmektedir. MÖ 2700'den önce cenazelerle ilgili çok az belge olduğundan, "delilin bulunmaması bir şeyin olmadığı anlamına gelmez" sözü geçerliliğini korumaktadır.
- 8 Nissen ve Heine, *From Mesopotamia to Iraq*, 42.
- 9 Postgate, "A Sumerian City," 83.
- 10 Nissen, *The Early History of the Ancient Near East*, 130.
- 11 Nemet-Nejat, *Daily Life in Ancient Mesopotamia*, 100.
- 12 MÖ 2000 yıllarında ticaret geliştikçe, kara ve nehirlerdeki ticari rotaların üzerindeki stratejik geçitler (kırsal artalanın olmadığı alanlar) devleti inşasına hizmet eden yerlere dönüştüler. Çok sonraları büyük malların denizde taşınmasıyla ayrıcalıklı ticari noktalarda (Venedik, Ceneviz, Amsterdam), devlet inşası gıda tedarikinin önemli kısmını deniz taşımacılığıyla çok uzaklardan getiren denizci devletlere hayat vermiş olabilir.
- 13 Owen Lattimore, "The Frontier in History," 475.
- 14 Alüvyonlu topraklar maden eritmek için gerekli yüksek kaliteli yakıtlar barındırmadığından, bakır ve kalay yarı işlenmiş haldeydiler.

- 15 En açık istisnalar, karadaki ticari yollar üstünde dağ geçitleri, nehir geçitleri ve çöldeki vahalar gibi doğal “darboğazlardı.” Güneydoğu Asya’da devletin oluşumunda önemli rol oynamış Melakka Boğazı, eski çağlarda Hindistan ve Çin arasındaki deniz ticaretine hâkim bir nokta olmasıyla hem su taşımacılığına hem de darboğazlara işaret eden klasik bir örnektir.
- 16 On dokuzuncu yüzyıl Britanya tarihini anlatan bir eserin ilk paragraflarında rastladığıma emin olduğum bu değerlendirme, okuyucularımdan biri tarafından olası bir “şehir efsanesi” olarak görüldü. Özgün alıntıyı bulamasam da, bu değerlendirmeyi daha sağlam bir şekilde belgelendirebilirim. Görece hızlı bir posta arabasının (şoselelerin inşasından önce!) günde 20 mil yol kat etmesi mümkündü. Londra ve Edinburgh arasındaki mesafe 400 mil civarındadır. Dolayısıyla yolculuk yaklaşık yirmi gün sürecektir. 1800’de hızlı bir yelkenli aynı gün içinde 460 mil kadar yolculuk yapabilmekteydi. Southampton ve Ümit Burnu arasındaki mesafe kabaca 6000 mildir dolayısıyla iyi bir rüzgârla yolculuk on üç günden biraz uzun sürecektir. Günde ortalama 300 mil yol alan daha yavaş bir yelkenliyse yirmi günde varacaktır. Genel olarak sanayileşmemiş Avrupa’da su taşımacılığının maliyeti, bir otoritenin hesaplamasına göre kara taşımacılığında harcanan bedelin yirmide biriydi. Örneğin on altıncı yüzyılda karadan yapılan kömür sevkiyatı, kat edilen mil başına değerinin yüzde 10’unu kaybetmekte, dolayısıyla 10 milden sonra kömür taşımacılığını kârsız bir girişime dönüştürmekteydi. Birim ağırlığı ve hacmine göre değeri yüksek olan tahıl nakliyatıysa, mil başına değerinin sadece yüzde 0,4’ünü kaybetmekteydi. Böylece tam bir kayba dönüşmeden 250 mil uzağa gönderilmesi mümkün oluyordu. Elbette saldırı tehdidi (eşkıyalar, haydutlar, korsanlar) ve bundan ötürü silahlı refakatçi tutmanın maliyeti, bu soyut ekonometrik hesaplamaları hatırı sayılır ölçüde anlamsız kılabilirdi. Bkz. Meir Kohn, “The Cost of Transportation in Pre-industrial Europe,” *The Origins of Western Economic Success: Commerce, Finance, and Government in Pre-industrial Europe*, 5.bölüm, Ocak 2001, <http://www.dartmouth.edu/~mkohn/origins.html>, 50-51.
- 17 Coğrafi engeller bir başka açıdan da önemlidir. Devlet bol bir nüfusa ihtiyaç duyduğu sürece (ekinciler, işçiler, askerler ve vergi veren kişiler olarak), insanların hoşnutsuz olduğunda kaçacak yerlerinin olmaması devletin yararına olmuştur. Robert Carneiro’nun Mezopotam-

ya özelinde yaptığı iddiaya göre, nüfusun etrafı bataklıklar, deniz, kurak araziler ve dağlarla çevrelenmiş yahut onun ifadeleriyle kısıpaca alınmıştı (tuzağa yakalandıkları da söylenebilirdi). Bu sebeple çiftçilerin devletten kaçmasının kolay bir yolu yoktu. Carneiro'ya göre devlete dönüşecek yapıların elinde nerdeyse tutsak bir nüfus vardı. Örnek olarak Amazon Havzası ve Kuzey Amerika'nın doğusundaki ormanlık arazilerin aksine çöllerle çevrilmiş Mısır ve ilk Sarı Irmak devletleri için de aynısını söylemekteydi. Tarihsel olarak insanların tarımdan hayvancılığa, geçici tarıma, su ürünlerine, hatta avcılığa ve toplayıcılığa geçtiğini gösteren bol sayıda bulguya rağmen, hem coğrafi ve ekolojik engellerin olması hem de düşman insan grupları, ilk devletlerin nüfusu alüvyonda tutmalarını kolaylaştırmaktadır. Mezopotamya örneğinde sorun, ziraatla uğraşan insanların istediklerinde hayvancılığa kolayca geçebilmesi ve bu amaçla alüvyonlu arazilerden Dicle ve/veya Fırat vadilerine doğru kuzeye göçebilmeleriydi. Carneiro, "A Theory of the Origin of the State."

- 18 Bir kez daha burada bahsettiğim şey ilk yerleşimden ziyade, sonrasında ilk devletlerin açığa çıkmasını sağlayacak ilk kalıcı nüfusa sahip yerleşimlerdir. Alüvyonlardaki ilk yerleşimler, diğer yerlerde de olduğu gibi birbirine komşu ekosistemlerde bol miktarda kaynaktan yararlanan, avcılık ve toplayıcılık temelinde yaşayan tarımsal olmayan yerleşimlerdir. Dünyada belki ilk yerleşik topluluklar, MÖ 12.000'de Bereketli Hilal'deki Natufyan dönemiyle çağdaş olan veya daha eskiye giden, kuzeydoğu Japonya kıyılarındaki Jomon kültürüne aittir. Pournelle'in tarif ettiği ekosistemi andıran bir tarzla, Jomon'u meydana getirmiş zengin su kaynakları ve sulak çevre, Kuzeybatı Pasifik'teki yerli Amerikalılardaki gibi insanların yaşam alanlarına çok yakındı.
- 19 Pournelle, "Marshland of Cities," 202.
- 20 Ant dağlarında yetişen horozibiği ve kinoa "sahte tahıllar" ailesine üye olup temel vergi ürünleri arasında sayılmamıştır. Bunun sebebi belki tohumlarının uzun bir süre boyunca düzensiz bir şekilde olgunlaşmasıdır. Kişisel görüşme, Alder Keleman, Eylül 2015.
- 21 Febvre, *A Geographical Introduction to History*, bölüm III, 171-200.
- 22 Manning'in yaptığı paralel bir argümana bakınız, *Against the Grain*, bölüm 1 ve 2.

- 23 Sulanmış pirinçte bitkinin besin maddelerinin çoğu topraktan çok sulama suyundan gelir. Bu tarz pirinç ekiminde, uzun süre sürdürülebilir bir şekilde buğday veya mısır ekimi yapmaya kıyasla daha az hayvan gübresine ihtiyaç duyulur.
- 24 Bir yanda yumru ve kök ekiminin diğer yandaysa tahıl ekiminin yarattığı politik sonuçlarla ilgili bu tezi şu eserimde uzun uzadıya detaylandırmıştım: *The Art of Not Being Governed*, 64-97, 178-219. Burada pirinç gibi “devlet” tahıllarıyla manyok ve patates gibi “devletten kaçınma” bitkileri arasında ayırım yaptım. Hem devletlerin sabit tarlalarda yapılan tahıl üretimine bağımlı olduğunu, hem de vergiden ve devlet denetiminden kaçmak isteyen halkların kendilerini devlet kontrolünün dışına çıkaracak kök bitkiler yetiştirme, değişmeli tarımla uğraşma, avcılık ve toplayıcılık gibi stratejiler benimsediğini ileri sürmüştüm. Yakın zamanda birebir aynı olmasa da benzer bir iddia J. Mayshar ve diğerleri tarafından yapıldı. “Cereals, Appropriability, and Hierarchy.” Birçok ortamda ekilen şeyin politik bir tercih sonucunda belirlendiğini, embriyo halindeki devletlerin tahıl ekimini teşvik ettiğini ve zaman zaman buna zorladığını görmeseler de, tahıllarla kök ve yumruların el konulabilir yapısı arasındaki temel farka dikkat çekmektedirler. Mayshar ve diğerleri doğru bir şekilde tahıl ürünlerini devlet ve hiyerarşiyle, köklü bitkileri devletsiz, eşitlikçi topluluklarla ilişkilendirse de, hataya düşüp geçim stratejilerini ilkel bir verili faktör olarak almakta, politik kurum ve tercihlerin sonucu olarak görmemektedirler. Yeterli su ve iyi toprakların olduğu yerlerde, birçok tercih yapılabilir. Yazarlar ayrıca (görünüşe göre sadece kurumsal iktisatçıların kamu mallarının tedarikiyle ilgili teorilerinden yararlanarak), devlet inşasının topluluğa ait depolanmış tahılları “soygunculara” karşı koruma niyetiyle seçkinlerin başlattığı iyiliksever bir girişim olarak değerlendirmektedirler. Oysa benim görüşüm, devletin kaynağını soyguncu gruplardan birinin diğerlerine üstün geldiği bir koruma haracından aldığıdır. Diğerlerinin ekiciler ve devlet arasındaki önemli ilişkileri tespit ettiğini bilmek beni memnun etse de, yüce gönüllü biri gibi görünmeme riskini alarak bu iddianın bana ait olduğunda ısrarcı olmak zorundayım. Zira söz konusu yazarlar altı yıl önce ortaya atıldığının farkında değillermiş gibi görünmektedirler.
- 25 McNeill, “Frederick the Great and the Propagation of Potatoes.”

- 26 Adams, "An Interdisciplinary Overview of a Mesopotamian City."
- 27 Lewis, *The Early Chinese Empires*, 6.
- 28 Heather, *The Fall of the Roman Empire*, 56.
- 29 Lindner, *Nomads and Ottomans in Medieval Anatolia*, 65.
- 30 Yoffee ve Cowgill, *The Collapse of Ancient States*, 49. Seth Richardson (kişisel görüşme) burada alıntılanan metnin, tanrılara söylenen edebi bir parça olduğu ve temsili nitelikte olmadığını belirtmektedir.
- 31 Porter, *Mobile Pastoralism*, 324. "Duvar" terimi, politik denetimin sınırını belirleyen (müstahkem olan veya olmayan) yerleşimlere gönderme yaptığı oranda ve devlet sınırı ya da perimetresi olarak kavramsallaştırıldığı oranda yanıltıcı olabilir.
- 32 Wang Haicheng, *Writing and the Ancient State*, 98.
- 33 Görünüşe göre devlet ortaya çıkmadan önce, işlemleri ve dağıtımları kayda çözmek için birkaç yüzyıl önce büyük kent kurumlarında (muhtemelen tapınaklar) çivi yazısına benzer bir şeyler kullanılmaktaydı. Davis Wengrow, kişisel görüşme, Mayıs 2015.
- 34 Nissen, "The Emergence of Writing in the Ancient Near East." Nissen şunları ekler: "Burada detaylarıyla aktarıldığı üzere yazının ortaya çıkışı, bizi yazının icadını insanlığın attığı büyük entelektüel adımlardan biri olarak görmeye itmemelidir. Fikri yaşam üzerindeki etkisi, karanlık "tarih-öncesi" çağı tarihin aydınlığına taşıyan ani bir etki olmamıştı. Yazının ortaya çıktığı dönemde daha yüksek ve medeni bir yaşam formuna dönük adımların çoğu çoktan atılmış durumdaydı. Yazı basitçe kentlerde ve devletlerdeki karmaşık yaşam tarzının hızla gelişimi esnasında açığa çıkmış bir yan üründü." (360). Ayrıca şuna bakınız. Pollack, *Ancient Mesopotamia*, 168. Pollack da çivi yazıplarının en az MÖ 2500'e kadar tapınaklarda, mitlerde, atasözlerinde ve tapınağın neye adandığını belli etmede kullanılmadığını belirtmektedir.
- 35 Crawford, *Ur*, 88.
- 36 Algaze, "Initial Social Complexity in Southwestern Asia."
- 37 Çin'de ilk yazının ortaya çıkışıyla ilgili bu değerlendirme ağırlıklı şuradan alınmıştır: Wang Haicheng, *Writing and the Ancient State* ve Lewis, *The Early Chinese Empires*.
- 38 Lewis, *The Early Chinese Empires*, 274.

- 39 Algaze, "Initial Social Complexity in Soutwestern Asia," 220-222, alıntı C.C. Lambert-Karlovsky. Ayrıca bkz. Scott, *The Art of Not Being Governed*, 220-237.

BEŞİNCİ BÖLÜM

- 1 Steinkeller ve Hudson, "Introduction: Labor in the Early States: An Early Mesopotamian Perspective," *Labor in the Ancient World* içinde, 1-35.
- 2 Sahlins, *Stone Age Economics*.
- 3 Chayanov, *The Theory of Peasant Economy*, 1-28. Bu mantık büyük oranda sıklıkla gözlemlenen bir unsur olarak "tersine dönen emek arz eğrisi"nin arkasında da yatar. Bu bağlamda kapitalizm öncesi halklar emeklerini akıllarında belli hedefler (düğün masrafları, bir katır satın alma gibi) olduğunda ücret karşılığında satmaktadır (buna bazen "hedef geliri" de denmektedir) ve standart mikroekonomik mantığın aksine ücretler yüksek olduğunda daha az çalışırlar, çünkü hedeflerini daha kısa sürede tutturmuş olurlar.
- 4 Boserup, *The Conditions of Agricultural Growth*, 73.
- 5 Tarım toplumlarında ataerkil aile adeta bu durumun bir mikro evreni gibiydi. Ailede hem kadınların (fiziki ve üremeye dönük) emeğine hem de çocukların emeğine sıkı sıkı tutunmak, özellikle ailenin CEO'su olan erkek egemenin başarısı için temel önem taşı-maktaydı.
- 6 Thucydides, *The Peloponnesian War*, 221.
- 7 Richardson, "Early Mesopotamia," 9, 20. "Gütme" fiili bana göre dikkatsizlik ürünü değildir. Çünkü kaçan tebaa "dağılmış bir sığır sürüsü"yle karşılaştırılmaktadır (29). Büyük devletler arasındaki sa-vaşlar bile, düşmanın insan gücünü azaltma amacıyla yapılmaktay-dı. Nitekim başarılı bir devlet inşası için bu kilit öneme sahipti (21-22).
- 8 Santos-Granero, *Vital Enemies*.
- 9 Hochschild, *Bury the Chains*, 2.
- 10 Devlet inşasıyla kölecilik ve köle baskınları arasındaki ilişki için şu eserime bkz. *The Art of Not Being Governed*, 85-94.
- 11 Finley, "Was Greek Civilization based on Slave Labour?"
- 12 Age., 164.

- 13 Hemen aşağıdaki değerlendirme şu çalışmalardan alınmıştır: Yoffee, *Myths of the Archaic State*; Yoffee ve Cowgill, *The Collapse of the Ancient States and Civilizations*; Adams "An Interdisciplinary Overview of a Mesopotamian City;" Algaze, "Initial Social Complexity in Southwest Asia;" McCriston, "The Fiber Revolution."
- 14 Fakat yaptığım okumayla daha paralel bir bakış açısı için bkz. Diakanoff, *Structure of Society and State in Early Dynastic Sumer*.
- 15 Gelb, "Prisoners of War in Early Mesopotamia."
- 16 Tate Paulette bu değerlendirme, toplama ve depolama sürecini, özellikle 3. binyılda alüvyonlardaki yerleşimlerden Fara bağlamında ayrıntılarıyla incelemektedir. "Grain, Storage, and State-Making in Mesopotamia."
- 17 Algaze, "The End of Prehistory and the Uruk Period," 81. Algaze burada şu esere dayanmaktadır: R.K. Englund, "Texts from the Late Uruk Period," Josef Bauer, Robert K. Englund ve Manfred Krebern timer, ed., *Mesopotamien: Spaturuk-Zeit und frühdynastische Zeit* içinde (Freiburg: Universitätsverlag, 1998), 236.
- 18 Algaze, "The End of History and the Uruk Period," 81.
- 19 Bu terim genel kullanımda çivi yazısından Roma diline "[e2 asiri]" olarak uyarlanır.
- 20 Seri, *The House of Prisoners*, 259. Tarih, Ur III'ten iki yüzyıl sonradır ve koşullar bir nebze istisnai niteliktedir; fakat yaptığım varsayım göre uygulamaların çoğu ilk pratiklerle yakın bir benzerlik içindedir. Paragrafın geri kalanı onun değerlendirmesinden alınmıştır.
- 21 Nissen ve Heine, *From Mesopotamia to Iraq*, 31.
- 22 Gelb, "Prisoners of War in Early Mesopotamia," 90 ve daha sonra ama belki konuyla ilgili olan: Tenney, *Life at the Bottom of Babylonian Society*, 114, 133.
- 23 Tenney, *Life at the Bottom of Babylonian Society*, 105, 107-118.
- 24 Piotr Steinkeller, "The Employment of Labor on National Building Projects in the Ur III Period," Steinkeller ve Hudson, *Labor in the Ancient World* içinde, 137-236. Eklenmesi gereken şu ki Steinkeller ve diğerleri belli başlı anıtsal eserlerin inşasına toz pembe bir çerçeveden bakarak; bunları işgücünün iyi beslendiği, bolca içki içip eğlendiği, bu anlamda antropolojik yazında işbirliğine dayalı hasat

ayinlerini andıran, onlara iyi davranılan bayramlar olarak değerlendiriyorlar.

- 25 Örnek olarak bkz. Menu, "Captif de guerre et dependence rurale dans l'Egypte du Nouvelle Empire;" Lehner, "Labor and the Pyramids" ve Goelet, "Problems of Authority, Compulsion, and Compensation."
- 26 Alıntılanan yer: Goelet, "Problems of Authority, Compulsion, and Compensation," 570.
- 27 Nemet-Rejat, *Daily Life in Ancient Mesopotamia*, 188.
- 28 Bu hadise III. Ramses'in hükümdarlığında yaşanmıştır. Alıntı yapılan yer: Maria Golia, "After Tahrir," *Times Literary Supplement*, 12 Şubat 2016, s. 14.
- 29 Hemen aşağıdaki değerlendirme büyük oranda şu eserlere dayanmaktadır: Lewis, *The Early Chinese Empires*; Keightley, *The Origins of Chinese Civilization* ve Yates, "Slavery in Early China."
- 30 Örnek olarak bkz. Yates, "Slavery in Early China."
- 31 Okurlar belki, Kuzey Avrupa ve Kuzey Amerika'ya yapılan kitlesel göçün, büyük oranda gönüllü olmasına rağmen, başka yerde büyü-yüp eğitim görmüş insanların üretici yaşamlarını yerleştikleri ülkelerin şartlarına uyarlaması bakımından büyük oranda aynı şeyi baskıdığına dikkat etmişlerdir.
- 32 Taylor, "Believing the Ancients." Bu tutuma muhalif bir görüş için bkz. Scheidel, "Quantifying the Sources of Slaves."
- 33 Çeviri: A. Kadir ve A. Bezirci; B. Brecht, *Halkın Ekmeği*, 2. Baskı, İstanbul: Hilal Matbaası, 1974, s.110.
- 34 *Lebensraum*: (Almanca "yaşam alanı") 19. yüzyıl sonundan itibaren Almanya'nın yayılmacı politikalarını gerekçelendirmek için kullanılan ve Alman ulusunun yaşayabilmek için ihtiyaç duyduğu coğrafyayı tanımlayan ideoloji; en uç yorumunu Nazi Almanyası'nda bulmuştur –en.
- 35 Savaş bir zaferden ziyade aslında yenişememe haliyle sonuçlanmış gibidir ancak "Mahşer" [Armageddon] terimi bize bu çatışmadan gelmektedir.
- 36 Thucydides, *The Peloponnesian War*, 173.
- 37 Cameron, "Captives and Culture Change."

- 38 Özellikle şunlara bkz. Steinkeller, "The Employment of Labor on National Building Projects;" Richardson, "Building Larsa;" Dietler ve Herbich, "Feasts and Labor Mobilization." Richardson'ın vardığı sonuca göre söz gelimi bir kentin inşası için gereken emek miktarı, ortak kanıya kıyasla çok daha küçüktü. Diğer yanda tapınakların bitimiyle "halk" için düzenlenen görkemli festivallerden bahseden ve kendi kendisini şişiren resmi beyanlardan, emeğin gündelik koşullarını çıkarmak imkânsızdır. Bu argümanların toplumsal zemini, hoşnutsuz tebaanın görece kolay kaçabilmesine dayanmaktadır. Bu bakış açısı, kaçma teşebbüslerine karşı alınmış önlemlerin dışında, savaş veya esir satın alarak insan ele geçirmenin kolaylığını gözden kaçırmaktadır.
- 39 Algaze, "The Uruk Expansion."
- 40 Oded, *Mass Deportations and Deportees*. İlk Mezopotamya'da bu pratik üzerine bkz. Gelb, "Prisoners of War in Early Mesopotamia."
- 41 Oded, *Mass Deportations and Deportees*, 20. Kâtipler üç yüzyıllık süre zarfında 4,5 milyon kişinin tehcir edildiğini kayda geçirmiştir, fakat bunlar muhtemelen emperyal bir böbürlenmeyle fazla şişirilmiş rakamlardır.
- 42 Nissen ve Heine, *From Mesopotamia to Iraq*, 80.
- 43 Tocqueville, *Democracy in America*, 544; aktaran Darwin, *After Tamerlane*, 24. Tocqueville şunları ekler: "Baskı, tek bir darbeye Afrikalıların soyundan gelenleri nerdeyse insanlığın getirdiği tüm ayrıcalıklardan mahrum bırakmıştır." Hayvanlarla insanların evcilleşmesi arasında benzer bir analogi için ayrıca şu kayda değer esere bakınız: Reviel Netz, *Barbed Wire*, 15. Evcilleşmiş hayvanlarla köleler arasında ABD'deki iç savaş öncesinde güney ölçeğinden bakarak benzerlikler kuran parlak bir analiz için bkz. Jacoby, "Slaves by Nature."

ALTINCI BÖLÜM

- 1 Adams, "Strategies of Maximization, Stability, and Resilience."
- 2 Yoffe ve Cowgill, *The Collpase of Ancient States and Civilizations*, ve McAnany ve Yoffee, *Questioning Collapse*.
- 3 Broodbank, *The Making of the Middle Sea*, 356.
- 4 David Small'un iddiasıyla "çöküş", Yunanistan'daki Miken uygarlığı için kalıcılığını korumuş ve daha büyük politik formasyonların ku-

rucu blokları olmuş küçük ve istikrarlı soylara “indirgenme”siydi. “Surviving the Collapse.”

- 5 Yoffee ve Cowgill, *The Collapse of Ancient States and Civilizations*, 30, 60.
- 6 Nissen, *The Early History of the Ancient Near East*, 187.
- 7 Brinkman, “Settlement Surveys and Documentary Evidence.”
- 8 Algaze, “The Uruk Expansion,” ve Wengrow, *What Makes Civilization*, 75-82.
- 9 Karantinanın tarihi için bkz. Harrison, *Contagion*.
- 10 Morris, *Why the West Rules – for Now*, 217.
- 11 Daha çok Antonine vebasası olarak bilinmektedir. Cunliffe, *Europe Between the Oceans*, 393.
- 12 Bu bağlantıyla ilgili olarak şu önemli eserlere bkz. Radkau, *Nature and Power*; Meiggs, *Trees and Timber in the Ancient Mediterranean World*; ve Hughes, *The Mediterranean*.
- 13 McMahon, “North Mesopotamia in the Third Millennium BC.” Yukarı Fırat’a ait ormanlık alanların tarifi için bkz. Moore, Hillman ve Legge, *Village on the Euphrates*, 51-63.
- 14 Deacon, “Deforestation and Ownership.”
- 15 Mithen, *After the Ice*, 87.
- 16 “Yalın toprak”, “darı ekilmiş alanlar”, “otlaklar” ve “hayvanların otlamadığı çalılıklar”da toprağın kaybıyla yağış miktarının azalışını karşılaştırmalı rakamlarla sunan bir çalışma için bkz. Redman, *Human Impact on Ancient Environments*, 101.
- 17 Mithen, *After the Ice*, 50.
- 18 McNeill, *Mountains of the Mediterranean World*, 73-75.
- 19 Artzy ve Hillel, “A Defense of the Theory of Progressive Salinization.”
- 20 Adams, “Strategies of Maximization, Stability, and Resilience.”
- 21 Nissen ve Heine, *From Mesopotamia to Iraq*, 71.
- 22 Thucydides, *The Peloponnesian War*, 485. Thukididis, hiç savaşmaksızın seferden para kazanabileceklerini düşünen ama hayal kırıklığına uğrayan askerlerin ihanetinden de bahseder.

- 23 Pekâlâ iddia edilebileceği üzere, Atina konfederasyonu on yılı aşkın bir süre önce çaresizce alınmış önlemlerle riske atılmıştı. MÖ 425'te Atinalılar haraç aldıkları kişilerden istedikleri mal ve insan sayısını üç katına çıkarmış; bu da firar ihtimalini artırmıştı.
- 24 Bu fıkri Victor Lieberman'a borçluyum, bkz. *Strange Parallels*, I: 1-40.
- 25 Eski meslektaşım Ed Lindblom'un benzetmesidir.
- 26 Yoffee ve Cowgill, *The Collapse of Ancient States and Civilizations*, 260.
- 27 Alıntı yapılan yer Morris, *Why the West Rules - for Now*, 194.
- 28 David O'Connor, "Society and Individual in Early Egypt," Richards ve van Buren, *Order, Legitimacy, and Wealth in Ancient States*, 21-35.
- 29 Age. ve Broodbank, *The Making of the Middle Sea*, 277.
- 30 Burada, ilk olarak şurada öne sürülen genel şüpheli çizgi üzerinde durmaktayım: Yoffee ve Cowgill, *The Collapse of Ancient States and Civilizations*; McAnany ve Yoffee, *Questioning Collapse*.
- 31 Tainter, *The Collapse of Complex Societies*.
- 32 Bkz. G.W. Bowersock, "The Dissolution of the Roman Empire," Yoffee ve Cowgill, *The Collapse of Ancient States and Civilizations*, 165-175. Bowersock'un iddiasına göre imparatorluk ancak Arap işgaliyle ortadan kalkmıştır.
- 33 Cunliffe, *Europe Between the Oceans*, 364.
- 34 Riehl, "Variability in Ancient Near Eastern Environmental and Agricultural Development."
- 35 Adams, "Strategies of Maximization, Stability, and Resilience," 334.
- 36 Adams, *The Land Behind Baghdad*, 55.
- 37 Broodbank, *The Making of the Middle Sea*, 349.
- 38 Richardson, "Early Mesopotamia," 16.
- 39 "Doğrusu toprak bir çömlekçinin tekerleği gibi tepe taklak olmaktadır. Zenginlikler haydutların elindedir..."; Bell, "The Dark Ages in Ancient History," 75.

- 40 McNeill, *Plagues and People*, 58-71. David Wengrow'a göre (kişisel yazışma), bölgenin geneline yayılmış ticaret ve takas ilişkileri nüfusun yalıtılmasını engellemiş; bu da salgınların, bağışıklık sistemleri "naif" kalmış gruplar arasında yayılmasını mümkün kılmıştır. Bu elbette büyük nüfus merkezleri ve aralarındaki ticari yollar için geçerli olsa da, önemli ticaret yollarının dışında kalan ve birçok yaygın bulaşıcı hastalığın endemik hale gelmesine izin vermeyen küçük yerleşimlerde yaşayan devletsiz insanlar için aynısı söylenemez. McNeill'in yaptığı kestirim bu şekildedir ve üzerinde daha fazla durulması gerekmektedir.

YEDİNCİ BÖLÜM

- 1 "Vergilendirme"yle; tebaanın üretimi, işgücü veya geliri üzerinden az çok düzenli bir şekilde alınan bir bedeli kast etmekteyim. İlk devletlerde "vergi"nin aldığı biçim genelde aynı ödemeler (örneğin ekincilerin hasatlarından alınan ürün) veya işgücü şeklinde alınan ücretlerdi (angarya).
- 2 Çin'in hudut bölgeleri ve genel olarak devletsiz halklar üzerine uzmanlaşmış meslektaşım Peter Perdue bu dönemin sona eriş tarihini çok daha sonraya, 18. yüzyılın sonuna çekecektir. Kişisel görüşümüzde şu gözlemini ifade etmiştir: "Yeryüzünün nerdeyse tüm hudutları yerleşimciler ve tüccarlarca işgal edilmiş haldeydi ve küresel meta tüccarları tüm anakaralardan kaynak çekiyorlardı."
- 3 J.N. Postgate, Mezopotamya örneğinde "dağlılar"ın baskınlarını "hayvancılar"ın baskılarıyla kıyaslamakta ve ikincisini devleti yok etme ihtimali daha yüksek bir grup olarak ayırmaktadır; *Early Mesopotamia*, 9.
- 4 Skaria, *Hybrid Histories*, 132.
- 5 Cunliffe, *Europe Between the Oceans*, 229.
- 6 "Denizci halklar" hakkında bildiklerimizi ve ihtilaflı meseleleri faydalı bir şekilde özetlemiş bir çalışma için bkz. Gitin, Mazur ve Stern, *Mediterranean Peoples in Transition*.
- 7 Cunliffe, *Europe Between the Oceans*, s. 331.
- 8 Bronson, "The Role of Barbarians in the Fall of States," 208.
- 9 Lattimore, "The Frontier in History," 486.
- 10 Bronson, "The Role of Barbarians in the Fall of States," 200.

- 11 Porter, *Mobile Pastoralism*, 324. Porter'in da gösterdiği gibi Amori-ler "barbar" olmaktan ziyade Mezopotamya toplumunun parçasıy-dılar. Kuşkusuz statükoya meydan okuyan ve onu gasp eden kişiler-di; fakat "yabancı" değillerdi, yani dışarıdan gelmemişlerdi (61).
- 12 Burns, *Rome and the Barbarians*, 150.
- 13 Alıntılanan yer, Coatsworth vd., *Global Connections*, cilt I, 76.
- 14 Clastres, *La Societe contre l'etat*.
- 15 Beckwith, *Empires of the Silk Road*, 76.
- 16 Lattimore, "The Frontier in History," 476-481.
- 17 Age., alıntıyı yapan E. A. Thompson, *A History of Attila and the Huns* (Oxford: Oxford University Press, 1948), 185-186.
- 18 Lattimore, "The Frontier in History," 481.
- 19 Herwig Wolfram, *History of the Goths*, çev. Thomas J. Dunlap (Ber-keley: University of California Press, 1988), 8, alıntı yapılan yer Beckwith, *Empires of the Silk Road*, 333.
- 20 Spartaküs ve onunla hareket eden asilerin İtalya'dan kaçmaya çalış-tıkları fakat önce ihanet yüzünden, nihayetinde de Sulla'nın ordu-su tarafından durdurulduklarını belirtmek gerekir. Güneydoğu As-ya'daki yüksek yerlerde devletten kaçmaya dönük pratiklerin tarihi için şu çalışmama bkz. *The Art of Not Being Governed*.
- 21 Cunliffe, *Europe Between the Oceans*, 238.
- 22 Beckwith, *Empires of the Silk Road*, 333-334.
- 23 Wengrow, *What Makes Civilization*, 99.
- 24 Benzerlik yoluyla büyük sürü hayvanlarının görece "yerleşik" ol-malarından ve yılın belli dönemlerinde kitleler halinde bir araya toplanmalarından ötürü, *Homo sapiens*'in köpekleri, mızrakları ve oklarıyla "baskın"lara yani "avlanmaya" karşı savunmasız oldukları; dolayısıyla bu avcılarının sayısı arttığı anda yok olma tehdidiyle ilk karşılaşan türlerden oldukları söylenebilir.
- 25 Beckwith, *Empires of the Silk Road*, 321.
- 26 Santos-Granero, *Vital Enemies*.
- 27 Perdue hareketli akıncılarla yerleşik mahlûklar arasındaki ilişkinin, hayvan ve böcek krallıkları arasında da bulunabileceğini hatırlattı. Bir ölçüde onlar da birbirinden farklı ve rakip geçim stratejileridir.

- 28 Owen Lattimore, "On the Wickedness of Being Nomads," *Studies in Frontier History* içinde, 41.
- 29 Alıntı yapılan yer: Beckwith, *Empires of the Silk Road*, 69.
- 30 Paul Astrom, "Continuity and Discontinuity: Indigenous and Foreign Elements in Cyprus Around 1200 BC," Gitin, Mazur ve Stern, *Mediterranean Peoples in Transition* içinde, 80-86, alıntı s. 83.
- 31 Susan Sherratt, "'Sea Peoples' and the Economic Structure of the Late Second Millennium in the Eastern Mediterranean," Gitin, Mazur ve Stern, *Mediterranean Peoples in Transition* içinde, 292-313, alıntı s. 305.
- 32 Bu mantık şu çalışmada dört dörtlük bir şekilde geliştirilmektedir: Charles Tilly, "War Making and State Making as Organized Crime."
- 33 William Irons, "Cultural Capital, Livestock Raiding."
- 34 Barfield, "Tribe and State Relations," 169-170.
- 35 Flannery, "Origins and Ecological Effect of Early Domestication."
- 36 Broodbank, *The Making of the Middle Sea*, 358. Ayrıca bu mükemmel şemanın Malay dünyasındaki nehir devletçiklerine uyarlandığı çalışma için bkz. Bronson, "Exchange at the Upstream and Downstream Ends."
- 37 Beckwith, *Empires of the Silk Road*, 328-329. Ayrıca bkz. Di Cosmo, *Ancient China and Its Enemies*.
- 38 Fletcher, "The Mongols," 42.
- 39 Cunliffe, *Europe Between the Oceans*, 378.
- 40 Age., özellikle bölüm 7.
- 41 Tsing, *The Mushroom at the End of the World*.
- 42 Beckwith, *Empires of the Silk Road*, 327-328.
- 43 Michal Artzy, "Routes, Trade, Boats and 'Nomads of the Sea,'" 439-448.
- 44 Lattimore, "The Frontier in History," 504.
- 45 Fletcher bir yanda yerleşik insanlarla ve tarım devletleriyle çok ilişki kurmayan ve baskınları ticaret kadar önemli gören "bozkır" göçebelerini, yerleşik topluluklar ve kent toplumuyla düzenli ticari

ilişkiler kurması daha muhtemel diğer “çöl” göçebelerinden ayırır. Fletcher, “The Mongols,” 41.

46 Barfield, “The Shadow Empires.”

47 Bu bağlantıda bkz. Ratchnevsky, *Genghis Khan*, ve Hamalainen, *Comanche Empire*.

48 Ferguson ve Whitehead, “The Violent Edge of Empire,” 23.

49 Kradin, “Nomadic Empires in Evolutionary Perspective,” 504. Ayrıca benzer bir görüş için bkz. Barfield, “Tribe and State Relation.

Kaynakça

- Adams, Robert McC. "Agriculture and Urban Life in Early Southwestern Iran." *Science* 136, no. 3511 (1962): 109-122.
- . *The Land Behind Baghdad: A History of Settlement on the Diyala Plains*. Chicago: University of Chicago Press, 1965.
- . "Anthropological Perspectives on Ancient Trade." *Current Anthropology* 15, no. 3 (1974): 141-160.
- . *Heartland of Cities: Surveys of Ancient Settlements and Land Use on the Central Floodplain of the Euphrates*. Chicago: University of Chicago Press, 1974.
- . "Strategies of Maximization, Stability, and Resilience in Mesopotamian Society, Settlement, and Agriculture." *Proceedings of the American Philosophical Society* 122, no. 5 (1978): 329-335.
- . "The Limits of State Power on the Mesopotamian Plain." *Cuneiform Digital Library Bulletin* 1 (2007).
- . "An Interdisciplinary Overview of a Mesopotamian City and Its Hinterland." *Cuneiform Digital Library Journal* 1 (2008): 1-23.
- Algaze, Guillermo. "The Uruk Expansion: Cross Cultural Exchange in Early Mesopotamian Civilization." *Current Anthropology* 30, no. 5 (1989): 571-608.
- . "Initial Social Complexity in Southwestern Asia: The Mesopotamian Advantage." *Current Anthropology* 42, no. 2 (2001): 199-233.
- . "The End of Prehistory and the Uruk Period." Crawford, *The Sumerian World* içinde, 68-94.
- Appuhn, Karl. "Inventing Nature: Forests, Forestry, and State Power in Renaissance Venice." *Journal of Modern History* 72, no. 4 (2000): 861-889.
- Armstrong, George J. ve Alan McArthur. "Population, Disease, and Evolution." *Memoirs of the Society of American Archaeology*, no. 30 (1975), *Population Studies in Archaeology and Biological Anthropology: A Symposium*, 1-10.
- Armstrong, George J., vd. "The Origins of Agriculture: Population Growth During a Period of Declining Health." *Population and Environment: A Journal of Interdisciplinary Studies* 13, no. 1 (1981): 9-22.

- Artzy, Michal. "Routes, Trade, Boats, and 'Nomads of the Sea.'" Gitin, Mazur ve Stern, *Mediterranean Peoples in Transition: Thirteenth to Early Tenth Century BCE* içinde, 439-448. Kudüs: Israel Exploration Society, 1998.
- Artzy, Michal ve Daniel Hillel. "A Defense of the Theory of Progressive Salinization in Ancient Southern Mesopotamia." *Geoarchaeology* 3, no. 3 (1988): 235-238.
- Asher-Greve, Julia M. "Women and Agency: A Survey from Late Uruk to the End of Ur III." Crawford, *The Sumerian World* içinde, 345-358.
- Asouti, Eleni ve Dorian Q. Fuller. "A Contextual Approach to the Emergence of Agriculture in Southwest Asia: Reconstructing Early Neolithic Plant-food Production." *Current Anthropology* 54, no. 3 (2013): 299-345.
- Axtell, James. "The White Indians of Colonial America." *William and Mary Quarterly* 3. Baskı 32 (1975): 55-88.
- Bairoch, Paul. *Cities and Economic Development: From the Dawn of History to the Present*. Trans Christopher Braider. Chicago: University of Chicago Press, 1988.
- Baker, Paul T., ve William T. Sanders. "Demographic Studies in Anthropology." *Annual Review of Anthropology* I (1972): 151-178.
- Barfield, Thomas J. "Tribe and State Relations: The Inner Asian Perspective." Philip S. Khoury ve Joseph Kostiner, ed., *Tribes and State Formation in the Middle East* içinde, 153-182. Berkeley: University of California Press, 1990.
- . "The Shadow Empires: Imperial State Formation Along the Chinese Nomad Frontier." Susan E. Alcock, Terrance N. D'Altroy vd., ed. *Empires: Perspectives from Archaeology and History* içinde, 11-41. Cambridge: Cambridge University Press, 2001.
- Beckwith, Christopher. *Empires of the Silk Road: A History of Central Eurasia from the Bronze Age to the Present*. Princeton: Princeton University Press, 2009.
- Bell, Barbara. "The Dark Ages in Ancient History: I. The First Dark Age in Egypt." *American Journal of Archaeology* 75, no. I (1971): 1-26.
- Bellwood, Peter. *First Farmers: The Origins of Agricultural Societies*. Oxford: Blackwell, 2005.
- Bennet, John "The Aegean Bronze Age." Scheidel vd., *Cambridge Economic History* içinde, 175-210.
- Berelov, Ilya. "Signs of Sedentism and Mobility in Agro-Pastoral Community During the Levantine Middle Bronze Age: Interpreting Site Function and Occupation Strategy at Zahrat adh-Dhra I." *Journal of Anthropological Archaeology* 25 (2006): 117-143.

- Bernbeck, Reinhard. "Lasting Alliances and Emerging Competition: Economics Developments in Early Mesopotamia." *Journal of Anthropological Archaeology* 14 (1995): 1-25.
- Blanton, Richard ve Lane Fargher. *Collective Action in the Formation of Pre-Modern States*. New York: Springer 2008.
- Blinman, Eric. "2000 Years of Cultural Adaptation to Climate Change in the Southwestern United States." *AMBO: A Journal of the Human Environment* 37, sp. 14 (2000): 489-497.
- Bocquet-Appel, Jean-Pierre. "Paleoanthropological Traces of a Neolithic Demographic Transition." *Current Anthropology* 43, no. 4 (2002): 637-650.
- . "The Agricultural Demographic Transition (ADT) During and After the Agricultural Inventions." *Current Anthropology* 52, no. S4 (2011): 497-510.
- Boone, James L. "Subsistence Strategies and Early Human Population History: An Evolutionary Perspective." *World Archaeology* 34, no. 1 (2002): 6-25.
- Boserup, Esther. *The Conditions of Agricultural Growth: The Economics of Agrarian Change Under Population Pressure*. Chicago: Aldine, 1965.
- Boyden, S. V. *The Impact of Civilisation on the Biology of Man*. Toronto: University of Toronto Press, 1970.
- Braund, D. C. ve G. R. Tsetskhladze. "The Export of Slaves from Colchis." *Classical Quarterly* yeni seri 39, no. 1 (1988): 114-125.
- Brinkman, John Anthony. "Settlement Surveys and Documentary Evidence: Regional Variation and Secular Trends in Mesopotamian Demography." *Journal of Near Eastern Studies* 43, no. 3 (1984): 169-180.
- Brody, Hugh. *The Other Side of Eden: Hunters, Farmers, and the Shaping of the World*. Vancouver: Douglas and McIntyre, 2002.
- Bronson, Bennett. "Exchange at the Upstream and Downstream Ends: Notes Toward a Functional Model of the Coastal State in Southeast Asia." Karl Hutterer, ed., *Economic Exchange and Social Interaction in Southeast Asia: Perspectives from Prehistory, History and Ethnography*, 39-52. Ann Arbor: Center for SEAsian Studies, University of Michigan, 1977.
- . "The Role of Barbarians in the Fall of States." Yoffee ve Cowgill, *Collapse of Ancient States* içinde, 196-218.
- Broodbank, Cyprian. *The Making of the Middle Sea: A History of the Mediterranean from the Beginning to the Emergence of the Classical World*. Londra: Thames and Hudson, 2013.
- Burke, Edmund ve Kenneth Pomeranz, ed. *The Environment and World History*. Berkeley: University of California Press, 2009.

- Burnet, Sir MacFarlane ve David O. White. *The Natural History of Infectious Disease*, 4. Baskı. Cambridge: Cambridge University Press, 1972.
- Burns, Thomas S. *Rome and the Barbarians, 100 BC-AD 400*. Baltimore: John Hopkins University Press 2003.
- Cameron, Catherine M. 2011 "Captives and Culture Change." *Current Anthropology* 52, no. 2 (2011): 169-209.
- Cameron, Catherine M. ve Steve A. Tomka. *Abandonment of Settlements and Regions: Ethnoarchaeological and archaeological approaches*. New Directions in Archaeology. Cambridge: Cambridge University Press, 1996.
- Carmichael, G. "Infection, Hidden Hunger, and History." "Hunger and History: The Impact of Changing Food Production and Consumption Patterns on Society" içinde, *Journal of Interdisciplinary History* 14, no. 2 (1983): 249-264.
- Carmona, Salvador ve Mahmoud Ezzamel. "Accounting and Forms of Accountability in Ancient Civilizations: Mesopotamia and Ancient Egypt." Çalışma Belgesi, Avrupa Muhasebe Birliği Yıllık Konferansı, Göteborg, İsveç, 2005.
- Carneiro, R. "A Theory of the Origin of the State." *Science* 169 (1970): 733-739.
- Chakrabarty, Dipesh. "The Climate History: Four Theses." *Critical Inquiry* 35 (2009): 197-222.
- Chang, Kwang-chih. "Ancient Trade as Economics or as Ecology." Jeremy Sabloff ve C.C. Lamberg-Karlovsky, ed., *Ancient Civilization and Trade* içinde, 211-224. Albuquerque: School of American Research, University of New Mexico Press, 1975.
- Chapman, Robert. *Archaeology of Complexity*. Londra: Routledge, 2003.
- Chayanov, A.V. *The Theory of Peasant Economy*. Ed. Daniel Thorner, Basile Kerblay ve R.EF. Smith. Homewood, Ill.: Richard D. Irwin for the American Economic Association, 1966.
- Christensen, Peter. *The Decline of Iranshahr: Irrigation and Environments in the History of the Middle East, 500 BC to AD 1500*. Copenhagen: Museum Tusculanum, 1993.
- Christian, David. *Maps of Time: An Introduction to Big History*. Berkeley: University of California Press, 2004.
- Clarke, Joanne. Ed. *Archaeological Perspectives on the Transmission and Transformation of Culture in the Eastern Mediterranean*. Levant Supplementary Series 2. Oxford: Oxbow, 2005.
- Clastres, Pierre. *La Societe contre l'etat*. Paris: Edition de Minuit, 1974.
- Coatsworth, John, Juan Cole vd. *Global Connections: Politics, Exchange, and Social Life in World History, cilt 1, To 1500*. Cambridge: Cambridge University Press, 2015.

- Cockburn, I. Aiden. "Infectious Diseases in Ancient Populations." *Current Anthropology* 12, no. 1 (1971): 45-62.
- Conklin, Harold C. *Hanunoo Agriculture: A Report on an Integral System of Shifting-Agriculture in the Philippines*. Roma: Birleşmiş Milletler Gıda ve Tarım Örgütü, 1957.
- Cowgill, George L. "On Causes and Consequences of Ancient and Modern Population Changes." *American Anthropologist* 77, no. 3 (1975): 505-525.
- Crawford, Harriet, ed. *The Sumerian World*. Londra: Routledge, 2013.
- . *Ur: The City of the Moon God*. Londra: Bloomsbury, 2015.
- Cronon, William. *Changes in the Land: Indians, Colonists, and the Ecology of New England*. New York: Hill ve Wang, 2003.
- Crossley, Pamela Kyle, Helen Siu ve Donald Sutton, ed., *Empire at the Margins: Culture and Frontier in Early Modern China*. Berkeley: University of California Press, 2006.
- Crouch, Barry A. "Booty Capitalism and Capitalism's Booty: Slaves and Slavery in Ancient Rome and the American South." *Slavery and Abolition: A Journal of Slave and Post-Slave Studies* 6, no. 1 (1985): 3-24.
- Crumley, Carol L. "The Ecology of Conquest: Contrasting Agropastoral and Agricultural Societies' Adaptation to Climatic Change." Carol L. Crumley, ed., *Historical Ecology: Cultural Knowledge and Changing Landscapes* içinde, 183-201. School of American Research Advanced Seminar Series. Santa Fe, N.M.: School of American Press, 1994.
- Cunliffe, Barry. *Europe Between the Oceans: Themes and Variations: 9000 BC-AD 1000*. New Haven: Yale University Press, 2008.
- Dalfes, H. Nüzhet, George Kukla ve Harvey Weiss. *Third Millennium BC Climate Change and Old World Collapse*. NATO Advanced Science Institutes Series, Seri I, Global Environmental Change 49 (2013).
- Dark, Petr ve Henry Gent. "Pests and Diseases of Prehistoric Crops: A Yield 'Honeymoon' for Early Grain Crops in Europe?" *Oxford Journal of Archeology* 20, no. 1 (2001): 59-78.
- Darwin, John. *After Tamerlane: The Rise and Fall of Global Empires, 1400-2000*. Londra: Penguin, 2007.
- Deacon, Robert T. "Deforestation and Ownership: Evidence from Historical Accounts and Contemporary Data." *Land Economics* 75, no. 3 (1999): 341-359.
- Diakanoff, M. *Structure of Society and State in Early Dynastic Sumer*. Malibu, Calif.: Monographs of the Ancient Near East, I, no. 3 (1974).

- Diamond, Jared. *Guns, Germs and Steel: The Fates of Human Societies*. [Tüfek, Mikrop ve Çelik (Çev. Ülker İnce) Pegasus Yay. 2018] New York: Norton, 1977.
- Dickson, D. Bruce. "Circumscription by Anthropogenic Environmental Destruction: An Expansion of Carneiro's (1970) Theory of the Origin of the State." *American Antiquity* 52, no. 4 (1987): 709-716.
- Di Cosmo, Nicola. "State Formation and Periodization in Inner Asian History." *Journal of World History* 10, no. 1 (1999): 1-40.
Ancient China and Its Enemies: The Rise of Nomadic Power in East Asian History. Cambridge: Cambridge University Press, 2011.
- Dietler, Michael. "The Iron Age in the Western Mediterranean." Scheidel vd., *Cambridge Economic History* içinde, 242-276.
- Dietler, Michael ve Ingrid Herbich. "Feasts and Labor Mobilization: Dissecting a Fundamental Economic Practice." M. Dietler ve Brian Hayden, ed., *Feasts: Archaeological and Ethnographic Perspectives on Food, Politics, and Power* içinde, 240-264. Washington D.C.: Smithsonian Institution Press, 2001.
- Donaldson, Adam. "Peasant and Slave Rebellions in the Roman Republic." Doktora tezi, University of Arizona, 2012.
- D'Souza, Rohan. *Drowned and Damned: Colonial Capitalism and Flood Control in Eastern India*. Yeni Delhi: Oxford University Press, 2006.
- Dyson-Hudson, Radave ve Eric Alden Smith. "Human Territoriality: An Ecological Reassessment." *American Anthropologist* yeni seri 890, no. 1 (1973): 21-41.
- Eaton, S. Boyd ve Melvin Konner. "Paleolithic Nutrition." *New England Journal of Medicine* 312, no. 5 (1985): 283-290.
- Ebrey, Patricia Buckley. *The Cambridge Illustrated History of China*. Cambridge: Cambridge University Press, 1996.
- Elias, Norbert. *The Civilizing Process: Sociogenic and Psychogenic Investigation*, gözden geçirilmiş baskı. Oxford: Blackwell, 1994.
- Ellis, Maria de J. "Taxation in Ancient Mesopotamia: The History of the Term Miksu." *Journal of Cuneiform Studies* 26, no. 4 (1974): 211-250.
- Elvin, Mark. *Retreat of the Elephants: An Environmental History of China*. New Haven: Yale University Press. 2004.
- Endicott, Kirk. "Introduction: Southeast Asia." Richard B. Lee ve Richard Daly, ed., *The Cambridge Encyclopedia of Hunters and Gatherers* içinde, 275-283. Cambridge: Cambridge University Press, 1999.
- Eshed, Vered, vd. "Has the Transition to Agriculture Reshaped the Demographic Structure of Prehistoric Populations? New Evidence from the Levant." *American Journal of Physical Anthropology* 124 (2004): 315-329.

- Evans-Pritchard, E.E. *The Nuer: A Description of the Modes of Livelihood and Political Institutions of a Nilotic People*. Oxford: Clarendon, 1940.
- Evin, Allowen, vd. "The Long and Winding Road: Identifying Pig Domestication Through Molar Size and Shape." *Journal of Archaeological Science* 40 (2013): 735-742.
- Farber, Walter. "Health Care and Epidemics in Antiquity: The Example of Ancient Mesopotamia." Seminar, Oriental Institute, 26 Haziran 2006, CHIASMOS, https://www.youtube.com/watch?v=Yw_4Cghic_w.
- Febvre, Lucien. *A Geographical Introduction to History*. Çev. E. G. Mountford ve J.H. Paxton. Londra: Routledge Kegan Paul, 1923.
- Feinman, Gary M. ve Joyce Marcus. *Archaic States*. Santa Fe, N.M.: School of American Research 1998.
- Fenner, Frank. "The Effects of Changing Social Organization on the Infectious Diseases of Man." S.V. Boyden, ed., *The Impact of Civilisation on the Biology of Man* içinde, 48-68. Toronto: University of Toronto Press, 1970.
- Ferguson, R. Brian ve Neil L. Whitehead. "The Violent Edge of Empire." Brian Ferguson ve Neil L. Whitehead, ed., *War in the Tribal Zone: Expanding States and Indigenous Warfare* içinde, 1-30. Santa Fe, N.M.: School of American Research, 1992.
- Fiennner, R.N. *Zoonoses and the Origins and Ecology of Human Disease*. Londra: Academic Press, 1978.
- Finley, M.I. "Was Greek Civilization Based on Slave Labour?" *Historia: Zeitschrift für alte geschichte* 8, no. 2 (1959): 145-164.
- Fiskesjo, Magnus. "The Barbarian Borderland and the Chinese Imagination: Travelers in Wa Country." *Inner Asia* 5, no. 1 (2002): 81-99.
- Flannery, Kent V. "Origins and Ecological Effect of Early Domestication in Iran and the Middle East." Ucko ve Dimbleby, *Domestication and Exploration* içinde, 73-100.
- Fletcher, Joseph. "The Mongols: Ecological and Social Perspectives." *Harvard Journal of Asiatic Studies* 46, no. 1 (1986): 11-50.
- French, E.B., ve K.A. Wardle, ed., *Problems in Greek Prehistory: Papers Presented at the Centenary Conference of the British School of Archaeology at Athens*. Manchester: Bristol Classical Press, 1986.
- Friedman, Jonathan. "Tribes, States, and Transformations: An Association for Social Anthropology Study." Maurice Bloch, ed., *Marxist Analyses and Social Anthropology*, 161-200. New York: Wiley, 1975.
- Fukuyama, Francis. *The Origins of Political Order: From Prehuman Times to the French Revolution*. New York: Farrar, Straus ve Giroux, 2011.

- Fuller, Dorian Q., vd. "Cultivation and Domestication Has Multiple Origins: Arguments Against the Core Area Hypothesis for the Origins of Agriculture in the Near East." *World Archaeology* 43, no. 4, özel sayı, Debates in World Archaeology (2011): 628-652.
- Gelb, J.J. "Prisoners of War in Early Mesopotamia." *Journal of Near Eastern Studies* 32, no. 12, (1973): 70-98.
- Gibson, McGuire ve Robert D. Briggs. "The Organization of Power: Aspects of Bureaucracy in the Ancient Near East." *Studies in Ancient Oriental Civilization*, no. 46. Chicago: Oriental Institute of the University of Chicago, 1987.
- Gilbert, Allan S. "Modern Nomads and Prehistoric Pastoralists: The Limits of Analogy." *Journal of the Ancient Near Eastern Society* 7 (1975): 53-71.
- Gilman, A. "The Development of Social Stratification in Bronze Age Europe," *Current Anthropology* 22 (1981): 1-23.
- Gitin, Seymour, Amihai Mazur ve Ephraim Stern, ed., *Mediterranean Peoples in Transition: Thirteenth to Early Tenth Century BCE*. Profesör Trude Dothan'ın anısına. Kudüs: Israel Exploration Society, 1998.
- Goelet, Ogden. "Problems of Authority, Compulsion, and Compensation in Ancient Egyptian Labor Practices." Steinkeller ve Hudson, *Labor in the Ancient World* içinde, 523-582.
- Goring-Morris, A. Nigel ve Anna Belfer-Cohen, "The Origins of Agriculture: New Data, New Ideas." *Current Anthropology* 52, no. S4 (2011): 195-S208.
- Goudsblom, Johan. *Fire and Civilization*. Londra: Penguin, 1992.
- Graeber, David. *Debt: The First 5.000 Years*. Londra: Melville House, 2011.
- Greger, Michael. "The Human/Animal Interface: Emergence and Resurgence of Zoonotic Infectious Diseases." *Critical Reviews in Microbiology* 33 (2007): 243-299.
- Grinin, Leonid E., vd., ed. *The Early State, Its Alternatives and Analogues*, Volgograd: "Uchitel," 2004.
- Groenen, Martien A.M., vd. "Analysis of Pig Genome Provides Insight into Porcine Domestication and Evolution." *Nature* 491, (2012): 391-398.
- Groube, Les. "The Impact of Diseases upon the Emergence of Agriculture." D.R. Harris, ed., *The Origins and Spread of Agriculture and Pastoralism in Eurasia* içinde, 101-129. Washington, D.C.: Smithsonian Institution Press, 1996.
- Halstead, Paul ve John O'Shea, ed. *Bad Year Economics: Cultural Responses to Risk and Uncertainty*. Cambridge: Cambridge University Press, 1989.
- Hamalainen, Pekka. *Comanche Empire*. New Haven: Yale University Press, 2009.

- Harari, Yuval Noah. *Sapiens: A Brief History of Humankind*. Londra: Harvill Secker, 2011.
- Harlan, Jack R. *Crops and Man*, 2. baskı. Madison, Wis.: American Society of Agronomy, Crop Science Society of America, 1992.
- Harris, David R. *Settling Down and Breaking Ground: Rethinking the Neolithic Revolution*. Amsterdam: Kroon-Voordracht 12, 1990.
- Harris, David R. ve Gordon C. Hillman, ed. *Foraging and Farming: The Evolution of Plant Exploitation*. Londra: Unwin Hyman, 1989.
- Harrison, Mark. *Contagion: How Commerce Has Spread Disease*. New Haven: Yale University Press, 2012.
- Headland, T. N. "Revisionism in Ecological Anthropology." *Current Anthropology* 38, no. 4 (1997): 43-66.
- Headland, T.N. ve L.A. Reid. "Hunter-Gatherers and Their Neighbors from Prehistory to the Present." *Current Anthropology* 30, no. 1 (1989): 43-66.
- Heather, Peter. *The Fall of the Roman Empire: A New History of Rome and the Barbarians*. Oxford: Oxford University Press, 2006.
- Hendrickson, Elizabeth ve Ingolf Thuesen, ed. *Upon This Foundation: The Ubaid Reconsidered*. Kopenhag: Museum Tusculanum Press, Carsten Niebuhr Institute of Ancient Near Eastern Studies.
- Hillman, Gordon. "Traditional Husbandry and Processing of Archaic Cereals in Recent Time: The Operations, Products, and Equipment Which Might Feature in Sumerian Texts." *Bulletin of Sumerian Agriculture* 1 (1984): 114-172.
- Hochschild, Adam. *Bury the Chains: Prophets and Rebels in the Fight to Free an Empire's Slaves*. New York: Houghton Mifflin, 2015.
- Hodder, Ian. *The Domestication of Europe: Structure and Contingency in Neolithic Societies*. Oxford: Blackwell. 1990.
- Hole, Frank. "A Monumental Failure: The Collapse of Susa." Robin A. Carter ve Graham Philip, ed., *Beyond the Ubaid: Transformation and Integration of Late Prehistoric Societies of the Middle East*, 221-226. *Studies in Oriental Civilization* içinde, no. 653. Chicago: Oriental Institute of the University of Chicago, 2010.
- Houston, Stephen. *The First Writing: Script Invention as History and Process*. Cambridge: Cambridge University Press, 2004.
- Hritz, Carrie Jennifer Pournelle. "Feeding History: Deltaic Resilience Inherited Practice and Millennia-scale Sustainability." H. Thomas Foster II, David John Goldstein ve Lisa M. Paciulli, ed., *The Future in the Past: Historical*

- Ecology Applied to Environmental Issues* içinde, 59-85. Columbia: University of South Carolina Press, 2015.
- Hughes, J. Donald. *The Mediterranean: An Environmental History*. Santa Barbara: ABC-CLIO, 2005.
- Ingold, T. "Foraging for Data, Camping with Theories: Hunter-Gatherers and Nomadic Pastoralists in Archeology and Anthropology." *Antiquity* 66 (1992): 790-803.
- Irons, William G. "Livestock Raiding Among Pastoralists: An Adaptive Interpretation." *Papers of the Michigan Academy of Arts and Science* içinde, 383-414. Ann Arbor: Michigan Academy of Arts and Science, 1965.
- . "Cultural Capital, Livestock Raiding, and the Military Advantage of Tradition Pastoralists." Grinin vd., *The Early State* içinde, 466-475.
- Jacobs, Jane. *The Economy of Cities*. New York: Vintage, 1969.
- Jacoby, Karl. "Slaves by Nature, Domestic Animals and Human Slaves." *Slavery and Abolition* 18, no. 1 (1994): 89-98.
- Jameson, Michael H. "Agriculture and Slavery in Classical Athens." *Classical Journal* 73, no. 2 (1977): 122-145.
- Jones, David S. "Virgin Soils Revisited." *William and Mary Quarterly* 3.seri 60, no. 4 (2003): 703-742.
- Jones, Martin. *Feast: Why Humans Share Food*. Oxford: Oxford University Press, 2007.
- Kealhofer, Lisa. "Changing Perceptions of Risk: The Development of Agro-Ecosystems in Southeast Asia." *American Anthropologist* yeni seri 104, no. 1 (2002): 178-194.
- Keightley, David N., ed. *The Origins of Chinese Civilization*. Berkeley: University of California Press, 1983.
- Kennett, Douglas J., ve James P. Kennett. "Early State-Formation in Southern Mesopotamia: Sea Levels, Shorelines, and Climate Change." *Journal of Island and Coastal Archaeology* 1 (2006): 67-99.
- Khazanov, Anatoly M. "Nomads of the Eurasian Steppes in Historical Retrospective" Grinin vd., *The Early State* içinde, 476-499.
- Kleinman, Arthur M., vd. "Introduction: Avian and Pandemic Influenza: A Bio-Social Approach." *Journal of Infectious Diseases* 197, ek 1 (2008) S1-S3.
- Kovacs, Maureen Gallery, çev. *The Epic of Gilgamesh*. Stanford: Stanford University Press, 1985.
- Kradin, Nicolay N. "Nomadic Empires in Evolutionary Perspective." Grinin vd., *The Early State*, 501-523.

- Larson, Gregor. "Ancient DNA, Pig Domestication, and the Spread of the Neolithic into Europe." *Proceedings of the National Academy of Sciences* 104, no. 39 (2007): 15276-15281.
- . "Patterns of East Asian Pig Domestication, Migration, and Turnover Revealed by Modern and Ancient DNA." *Proceedings of the National Academy of Science* 107, no. 17 (2010): 7686-7691.
- Larson, Gregor ve Dorian, Q. Fuller. "The Evolution of Animal Domestication." *Annual Review of Ecology, Evolution, and Sytematics* 45 (2014): 115-136.
- Lattimore, Owen. "The Frontier in History." *Studies in Frontier History: Collected Papers, 1928-1958* içinde, 469-491. Londra: Oxford University Press, 1962.
- Leach, Helen M. "Human Domestication Reconsidered." *Current Anthropology* 44, no. 3 (2003): 349-368.
- Lee, Richard B. "Population Growth and the Beginnings of Sedentary Life Among the !Kung Bushmen." Brian Spooner, ed., *Population Growth: Anthropological Implications* içinde, 301-324. Cambridge: MIT Press, 1972. <http://www.popline.org/node/517639>.
- Lee, Richard B. ve Richard Daly. *The Cambridge Encyclopedia of Hunters and Gatherers*. Cambridge: Cambridge University Press 1999.
- Lefebvre, Henri. *The Production of Space*. New York: Wiley-Blackwell, 1992.
- Lehner, Mark. "Labor and the Pyramids: The Hiet el-Ghurab 'Workers Town' at Giza." Steinkeller ve Hudson, *Labor in the Ancient World* içinde, 396-522.
- Levi-Strauss, Claude. *La Pensee savage*. Paris: Plon, 1962.
- Lewis, Mark Edward. *The Early Chinese Empires: Qin and Han*. Cambridge: Belknap Press of Harvard University Press, 2007.
- Liberman Victor. *Strange Parallels: Southeast Asia in Global Context, c. 800-1830*, cilt I, *Integration on the Mainland*. Cambridge: Cambridge University Press, 2003; cilt 2, *Mainland Mirrors: Europe, Japan, China, Southeast Asia and the Islands*. Cambridge: Cambridge University Press, 2009.
- Lindner, Rudi Paul. *Nomads and Ottomans in Medieval Anatolia*. Indiana University Uralic and Altaic Series 144, Stephen Halkovic, ed. Bloomington: Research Institute for Inner Asian Studies, Indiana University, 1983.
- Mann, Charles C. *1491: New Revelations of the Americas Before Columbus*. New York: Knopf, 2005.
- Manning, Richard. *Against the Grain: How Agriculture Has Hijacked Civilization*. New York: Northpoint, 2004.
- Marston, John M. "Archaeological Markers of Agricultural Risk Management." *Journal of Archaeological Anthropology* 30 (2011): 190-205.

- Matthews, Roger. *The Archaeology of Mesopotamia: Theories and Approaches*. Oxford: Routledge, 2003.
- Mayshar, Joram, Omer Moav, Zvika Neeman ve Luigi Pascali. "Cereals, Appropriability, and Hierarchy." CEPR Discussion Paper 10742 (2015). www.cepr.org/active/publications/discussion_papers/dp.php?dpno=10742.
- McAnany, Patricia ve Norman Yoffee, ed. *Questioning Collapse: Human Resilience, Ecological Vulnerability, and the Aftermath of Empire*. Cambridge: Cambridge University Press, 2009.
- McCorriston, Joy. "The Fiber Revolution: Textile Extensification, Alienation, and Social Stratification in Ancient Mesopotamia." *Current Anthropology* 38, no. 4 (1997): 517-535.
- McKeown, Thomas. *The Origins of Human Disease*. Oxford, Blackwell, 1988.
- McLean, Rose B. "Cultural Exchange in Roman Society: Freed Slaves and Social Value." Doktora tezi, Princeton University, 2012.
- McMahon, Augusta. "North Mesopotamia in the Third Millennium BC." Crawford, *The Sumerian World* içinde, 462-475.
- McNeill, J.R. *Mountains of the Mediterranean World: An Environmental History*. Cambridge: Cambridge University Press, 1992.
- . "The Anthropocene Debates: What, When, Who, and Why?" Agrarian Studies Colloquium programına sunulmuş bildiri, Yale University, 11 Eylül 2015.
- McNeill, W.H. *Plagues and People*. New York: Monticello Editions, History Book Club, 1976.
- . *The Human Condition: An Ideological and Historical View*. Princeton: Princeton University Press, 1980.
- . "Frederick the Great and the Propagation of Potatoes." Byron Hollinshead ve Theodore K. Rabb, ed., *I Wish I'd Have Been There: Twenty Historians Revisit Key Moments in History* içinde, 176-189. New York: Vintage, 2007.
- Meek, R. *Social Science and the Ignoble Savage*. Cambridge: Cambridge University Press, 1976.
- Meiggs, Russell. *Trees and Timber in the Ancient Mediterranean World*. Oxford: Oxford University Press, 1982.
- Menu, Bernadette. "Captif de guerre et dependance rurale dans l'Egypte du Nouvelle Empire." Bernadette Menu, ed., *La Dependence rurale dans l'Antiquite egyptienne et proche-orientale* içinde. Kahire: Institut Français d'archeologie orientale, 2004.
- Mitchell, Peter. *Horse Nations: The Worldwide Impact of the Horse on Indigenous Societies Post 1492*. Oxford: Oxford University Press, 2015.

- Mithen, Steven. *After the Ice: A Global Human History, 20.000-5.000*. Cambridge: Harvard University Press, 2003.
- Moore, A.M.T., G.C. Hillman ve A.J. Legge. *Village on the Euphrates*. Oxford: Oxford University Press, 2000.
- Morris, Ian. "Early Iron Age Greece." Scheidel vd., *Cambridge Economic History* içinde, 211-241.
- . *Why the West Rules – for Now: The Patterns of History and What They Reveal About the Future*. New York: Farrar, Straus and Giroux, 2010.
- Mumford, Jeremy Ravi. *Vertical Empire: The General Resettlement of the Andes*. Durham, N.C.: Duke University Press, 2012.
- Nemet-Rejat, Karen Rhea. *Daily Life in Mesopotamia*. Peabody, Mass.: Hendrickson, 2002.
- Netz, Reviel. *Barbed Wire: An Ecology of Modernity*. Middletown, Conn.: Wesleyan University Press, 2004.
- Nissen, Hans J. "The Emergence of Writing in the Ancient Near East." *Interdisciplinary Science Reviews* 10, no. 4 (1985): 349-361.
- . *The Early History of the Ancient Near East, 9000-2000*. Chicago: University of Chicago Press, 1988.
- Nissen, Hans J., Peter Damerow ve Robert S. Englund. *Ancient Book-keeping: Early Writing and Techniques of Administration in the Ancient Near East*. Chicago: University of Chicago Press, 1993.
- Nissen, Hans J. ve Peter Heine. *From Mesopotamia to Iraq: A Concise History*. Çev. Hans J. Nissen. Chicago: University of Chicago Press, 2009.
- O'Connor, Richard A. "Agricultural Change and Ethnic Succession in SEAsian States: A Case for Regional Anthropology." *Journal of Asian Studies* 54, no. 4 (1995): 968-996.
- Oded, Bustenay. *Mass Deportations and Deportees in the Neo-Assyrian Empire*. Weisbaden: Reichert, 1979.
- Ottoni, Claudio vd., "Pig Domestication and Human-Mediated Dispersal in Western Eurasia Revealed Through Ancient DNA and Geometric Morphometrics." *Molecular Biology and Evolution* 30, no. 4 (2012): 824-832.
- Padgug, Robert A. "Problems in the Theory of Slavery and Slave Society." *Science and Society* 49 no. I (1976): 3-27.
- Panther-Brick, Catherina, Robert H. Layton ve Peter Rowley-Conwy ed. *Hunter-Gatherers: An Interdisciplinary Perspective*. Cambridge: Cambridge University Press, 2001.

- Park, Thomas. "Early Trends Toward Class Stratification: Chaos, Common Property, and Flood Recession Agriculture." *American Anthropologist* 94 (1992): 90-117.
- Paulette, Tate. "Grain, Storage, and State-Making in Mesopotamia, 3200-2000 BC." Linda R. Manzanilla ve Mitchel S. Rothman ed., *Storage in Complex Societies: Administration, Organization, and Control* içinde, 85-109. Londra: Routledge, 2016.
- Perdue, Peter C. *Exhausting the Earth: State and Peasant in Hunan, 1500-1850 AD*. Cambridge: Harvard University Press, 1987.
- . *China Marches West: The Ching Conquest of Central Eurasia*. Cambridge: Harvard University Press, 2005.
- Pinker, Steven. *The Better Angels of our Nature: Why Violence Has Declined*. New York: Penguin, 2011.
- Pollan, Michael. *The Botany of Desire: A Plant's-Eye View of the World*. New York: Random House 2001.
- Pollack, Susan. "Bureaucrats and Managers: Peasants and Pastoralists: Imperialists and Traders: Research on the Uruk and Jemdet Nar Periods in Mesopotamia." *Journal of World Prehistory* 6, no. 3 (1992) 297-336.
- . *Ancient Mesopotamia: The Eden That Never Was*. Cambridge: Cambridge University Press, 1999.
- Ponting, Clive. *A Green History of the World: The Environment and the Collapse of Great Civilization*. New York: Penugin, 1993.
- Porter, Anne. *Mobile Pastoralism and the Formation of Near Eastern Civilization: Weaving Together Societies*. Cambridge: Cambridge University Press, 2012.
- Possehl, Gregory L. "The Mohenjo-Daro Floods: A Reply." *American Anthropologist* 69, no. 1 (1967): 32-40.
- Postgate, J.N. *Early Mesopotamia: Society and Economy at the Dawn of History*. Londra: Routledge, 1992.
- Pournelle, Jennifer. "Marshland of Cities: Deltaic Landscapes and the Evolution of Early Mesopotamian Civilization." Doktora tezi, University of California at San Diego, 2003.
- . "Physical Geography." Crawford, *The Sumerian World* içinde, 13-32.
- Pournelle, Jennifer ve Guillermo Algaze. "Travels in Edin: Deltaic Resilience and Early Urbanism in Greater Mesopotamia." H. Crawford vd., ed., *Preludes to Urbanism: Studies in the Late Chalcolithic of Mesopotamia in Honour of Joan Oates* içinde, 7-34. Oxford: Archaeopres, 2010.
- Pournelle, Jennifer, Nagham Darweesh ve Carrie Hritz. "Resilient Landscapes: Riparian Evolution in the Wetlands of Southern Iraq." Dan Lawrence,

- Mark Altaweel ve Graham Philip, ed., *New Agendas in Remote Sensing and Landscape Archaeology in the Near East* içinde. Chicago: Oriental Institute of the University of Chicago, yayına hazırlanmakta.
- Price, Richard. *Maroon Societies: Rebel Slave Communities in the Americas*, 2. Baskı. Baltimore: John Hopkins University Press, 1979.
- Pyne, Stephen. *World Fire: The Culture of Fire on Earth*. Seattle: University of Washington Press, 1977.
- Radkau, Joachim. *Nature and Power: A Global History of the Environment*. Cambridge: Cambridge University Press, 2008.
- Radner, Karen. "Fressen und gefressen werden: Heuschrecken als Katastrophe und Delikatesse im altern Vorderen Orient." *Welt des Orients* 34 (2004): 7-22.
- Ratchnevsky, Paul. *Genghis Khan: His Life and Legacy*. Çev. T.N.Haining. Londra: Wiley-Blackwell: 1993.
- Redman, Charles. *Human Impact on Ancient Environments*. Tuscon: University of Arizona Press, 1999.
- Reid, Anthony. *Southeast Asia in the Age of Commerce*, cilt I, *The Lands Below the Winds*. New Haven: Yale University Press, 1988.
- Renfrew, Colin ve John F. Cherry, ed. *Peer Polity Interaction in Socio-Political Change*. New Directions in Archaeology. Cambridge: Cambridge University Press, 1986.
- Richards, Janet ve Mary van Buren. *Order, Legitimacy, and Wealth in Ancient States*. Cambridge: Cambridge University Press, 2000.
- Richardson, Seth, ed. *Rebellions and Peripheries in the Cuneiform World*. American Oriental Society 91. New Haven, 2010.
- . "Early Mesopotamia: The Presumptive State." *Past and Present*, no. 215 (2012): 3-48.
- . "Building Larsa: Labor Value, Scale and Scope-of-Economy in Ancient Mesopotamia." Steinkeller ve Hudson, *Labor in the Ancient World* içinde, 237-328.
- Riehl, S. "Variability in Ancient Near Eastern Environmental and Agricultural Development." *Journal of Arid Environments* 86 (2011): 1-9.
- Rigg, Jonathan. *The Gift of Water: Water Management, Cosmology, and the State in Southeast Asia*. Londra: School of Oriental and African Studies, 1992.
- Rindos, David. *The Origins of Agriculture: An Evolutionary Perspective*. San Diego: Academic Press, 1984.
- Roosevelt, Anna Curtenius. "Population, Health, and the Evolution of Subsistence: Conclusions from the Conference." M.N. Cohen ve G.J. Armelagos, ed.,

- Paleopathology and the Origins of Agriculture* içinde, 259-283. Orlando: Academic Press, 1984.
- Rose, Jeffrey. I. "New Light on Human Prehistory in the Arabo-Persian Gulf Oasis." *Current Anthropology* 51, no. 6 (2010): 849-883.
- Roth, Eric A. "A Note on the Demographic Concomitants of Sedentism." *American Anthropologist* 87, no. 2 (1985): 380-382.
- Rowe, J.H. ve John V. Murra. "An Interview with John V. Murra." *Hispanic American Historical Review* 64, no. 4 (1984): 633-653.
- Rowley-Conwy, Peter ve Mark Zvevibil. "Saving It for Later: Storage by Prehistoric Hunter-Gatherers in Europe." Paul Halstead ve John O'Shea, ed., *Bad Year Economics: Cultural Responses to Risk and Uncertainty* içinde, 40-56. Cambridge: Cambridge University Press, 1989.
- Runnels, Curtis, vd. "Warfare in Neolithic Thessaly: A Case Study." *Hesperia* 78 (2009): 165-194.
- Sahlins, Marshall. *Stone Age Economics*. Chicago: Aldine, 1974.
- Saller, Richard P. "Household and Gender." Scheidel vd., *Cambridge Economic History* içinde, 87-112.
- Sallers, Robert. "Ecology." Scheidel vd., *Cambridge Economic History* içinde, 15-37.
- Santos-Granero, Fernando. *Vital Enemies: Slavery, Predation, and the Amerindian Political-Economy of Life*. Austin: University of Texas Press, 2009.
- Sawyer, Peter. "The Viking Perspective." *Journal of Baltic Studies* 13, no. 3 (1982): 177-184.
- Scheidel, Walter. "Quantifying the Sources of Slaves in the Early Roman Empire." *Journal of Roman Studies* 87, no. 19 (1997): 156-169.
- . "Demography." Scheidel vd., *Cambridge Economic History* içinde, 38-86.
- Scheidel, Walter, Ian Morris ve Richard Saller, ed. *The Cambridge Economic History of the Greco-Roman World*. Cambridge: Cambridge University Press, 2007.
- Schwartz, Glenn M. ve John J. Nichols, ed. *After Collapse: The Regeneration of Complex Societies*. Tucson: University of Arizona Press, 2006.
- Scott, James C. *The Art of Not Being Governed: An Anarchist History of Upland Southeast Asia*. New Haven: Yale University Press, 2009.
- Seri, Andrea. *The House of Prisoners: Slaves and State in Uruk During the Revolt Against Samsu-iluna*. Boston: de Gruyter, 2013.
- Sherratt, Andrew. "Reviving the Grand Narrative: Archaeology and Long-term Change," *Journal of European Archaeology* (1995): 1-32.
- . *Economy and Society in Prehistoric Europe: Changing Perspectives*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 1997.

- . "The Origins of Farming in South-West Asia." *ArchAtlas 4.1* (2005), <http://www.archatlas.dept.shef.ac.uk/OriginsFarming/Farming.php>.
- Shipman, Pat. *The Invaders: How Humans and Their Dogs Drove Neanderthals to Extinction*. Cambridge: Belknap Press of Harvard University Press, 2015.
- Skaria, Ajay. *Hybrid Histories: Forests, Frontiers, and Wildness in Western India*. Oxford: Oxford University Press, 1999.
- Skrynnikova, Tatanya D. "Mongolian Nomadic Society of the Empire Period." Grinin vd., *The Early State* içinde, 525-535.
- Small, David. "Surviving the Collapse: The Oikos and Structural Continuity Between Late Bronze Age and Later Greece." Gitin vd., *Mediterranean Peoples in Transition* içinde, 283-291.
- Smith, Adam T. "Barbarians, Backwaters, and the Civilization Machine: Integration and Interruption Across Asia's Early Bronze Age Landscapes." Keynote Presentation at Asian Dynamics Conference, Kopenhagen Üniversitesi, 22-24 Ekim 2014.
- Smith, Bruce D. *The Emergence of Agriculture*. New York: Scientific American Library, 1995.
- . "Low Level Food Production." *Journal of Archaeological Research* 9, no. 1 (2001): 1-43.
- Smith, Monica L. "How Ancient Agriculturalists Managed Yield Fluctuations Through Crop Selection and Reliance on Wild Plants: An Example from Central India." *Economic Botany* 60, no. 1 (2006): 39-48.
- Starr, Harry. "Subsistence Models and Metaphors for the Transition to Agriculture in Northwestern Europe." *Michigan Discussion in Anthropology*, Ann Arbor (2005).
- Steinkeller, Piotr ve Michael Hudson, ed. *Labor in the Ancient World*, cilt 5, International Scholars Conference on Ancient Near Eastern Economies. Dresden: LISLET Verlag, 2015.
- Tainter, Joseph A. *The Collapse of Complex Societies*. Cambridge: Cambridge University Press, 1988.
- . "Archaeology of Overshoot and Collapse." *Annual Review of Anthropology* 35 (2006): 59-74.
- Taylor, Timothy. "Believing the Ancients: Quantitative and Qualitative Dimensions of Slavery and the Slave Trade in Later Premodern Eurasia." *World Archaeology* 33, no. 1 (2001): 27-43.
- Tenney, Jonathan S. *Life at the Bottom of Babylonian Society: Servile Laborers at Nippur in the 14th and 13th Centuries BC*. Leiden: Brill, 2011.
- Thucydides. *The Peloponnesian War*. Çev. Rex Warner. New York: Penguin, 1972.

- Tilly, Charles. "War Making and State Making as Organized Crime." Peter Evans, Dietrich Rueschmeyer ve Theda Skocpol, ed., *Bringing the State Back In* içinde, 169-191. Cambridge: Cambridge University Press, 1985.
- Tocqueville, Alexis De. *Democracy in America*, cilt 2. New York: Vintage, 1945.
- Trigger, Bruce G. *Understanding Early Civilizations: A Comparative Study*. Cambridge: Cambridge University Press, 2003.
- Trut, Lyudmilla. "Early Canine Domestication: The Farm Fox Experiments." *Scientific American* 87, no. 2 (1999): 160-169.
- Tsing, Anna Lowenhaupt. *The Mushroom at the End of the World: On the Possibility of Life in Capitalist Ruins*. Princeton: Princeton University Press, 2015.
- Ucko, Peter J. ve G.W. Dimbleby, ed. *The Domestication and Exploitation of Plants and Animals*. Londra Üniversitesi Arkeoloji Enstitüsü'nde düzenlenen Arkeoloji ve İlişkili Konularda Araştırma Seminerleri Toplantısı. Chicago: Aldine, 1969.
- Vansina, Jan. *How Societies Are Born: Governance in West Central Africa Before 1600*. Charlottesville: University of Virginia Press, 2004.
- Walker, Phillip L. "The Causes of Porotic Hyperostosis ve Cribra Orbitalia: A Reappraisal of the Iron-Deficiency-Anemia Hypothesis." *American Journal of Physical Anthropology* 139 (2009): 109-125.
- Wang Haicheng. *Writing and the Ancient State: Early China in Comparative Perspective*. Cambridge: Cambridge University Press 2014.
- Weber, David. *Barbaros: Spaniards and Their Savages in the Age of Enlightenment*. New Haven: Yale University Press, 2005.
- Wengrow, David. *The Archaeology of Early Egypt: Social Transformation in North-East Africa, 10,000 to 2,650 BC*. Cambridge: Cambridge University Press, 2006.
- . *What Makes Civilization: The Ancient Near East and the Future of the West*. Oxford: Oxford University Press, 2010.
- Wilkinson, Toby C., Susan Sherratt ve John Bennet, ed. *Interweaving Worlds: Systemic Interactions in Eurasia, 7th to 1st Millennia BC*. Oxford: Oxbow, 2011.
- Wilkinson, Tony J. "Hydraulic Landscapes and Irrigation Systems of Sumer." Crawford, *The Sumerian World* içinde, 33-54.
- Wilson, Peter J. *The Domestication of the Human Species*. New Haven: Yale University Press, 1988.
- Woods, Christopher. *Visible Writing: The Invention of Writing in the Ancient Middle-East and Beyond*. Chicago: University of Chicago Press, 2010.
- Wrangham, Richard. *Catching Fire: How Cooking Made Us Human*. New York: Basic. 2009.

- Yates, Robin D.S. "Slavery in Early China: A Socio-Cultural Approach." *Journal of East Asian Archaeology* 5, no 1-2 (2002): 283-331.
- Yoffee, Norman. *Myths of the Archaic State: Evolution of the Earliest Cities, States, and Civilizations*. Cambridge: Cambridge University Press, 2005.
- Yoffee, Norman ve George L. Cowgill, ed. *The Collapse of Ancient States and Civilizations*. Tucson: University of Arizona Press, 1988.
- Yoffee, Norman ve Brad Crowell, ed., *Excavating Asian History: Interdisciplinary Studies in History and Archaeology*. Tucson: University of Arizona Press, 2006.
- Yoffee, Norman ve Andrew Sherratt, ed. *Archaeological Theory: Who Sets the Agenda*. Cambridge: Cambridge University Press, 1993.
- Zeder, Melinda A. *Feeding Cities' Specialized Animal Economy in the Ancient Middle East*. Washington D.C.: Smithsonian Institution Press, 1991.
- . "After the Revolution: Post Neolithic Subsistence in Northern Mesopotamia." *American Anthropologist* yeni seri 96, no. 1 (1994): 97-126.
- . "Introduction" The Origins of Agriculture in the Near East, *Current Anthropology*'nin özel sayısı 52, no. S4 (2011): 1-24.
- . "The Origins of Agriculture: New Data, New Ideas." *Current Anthropology*'nin özel sayısı 52, no. S4 (2011): 221-235.
- . "The Broad Spectrum Revolution at 40: Resource Diversity, Intensification, and an Alternative to Optimum Foraging Explanations." *Journal of Anthropological Archaeology* 321 (2012): 241-264.
- . "Pathways to Animal Domestication." P. Gepts, T.R. Famula, R.L. Bettinger vd., ed. *Biodiversity in Agriculture: Domestication, Evolution, and Sustainability* içinde, 227-259. Cambridge: Cambridge University Press, 2012.
- Zeder, Melinda A., Eve Emshwiller, Bruce D. Smith ve Daniel Bradley. "Documenting Domestication: The Intersection of Genetics and Archaeology." *Trends in Genetics* 22, no. 3 (2016): 139-155.

Dizin

1491 (Mann) 11

A

Adams, Robert 166, 179, 188

Adem ve Havva 24, 74

Adnigkidu 200

Afrika 19-20, 47, 220

Agassiz Gölü 52

Akad 27, 38, 96, 146, 158, 184, 190

Akdarı 104, 120, 122

Akut topluluk enfeksiyonları 94, 98

Alabalık 81, 88

Alageyik 92

Alamanniler 205

Algaze, Guillermo 13, 26, 147, 172

Altın 51, 118, 152, 156, 172, 211-215

Altıncı Yok Oluş 11

Alüvyonlaşma 32, 42, 177-179, 188

Amara 56

Amazonlar 48, 72

Amerika yerlileri 45, 48, 102, 153

Amerikan İç Savaşı 39, 181

Amerikan tirsisi 59

Amfibiler 69

Amigdala 81

Amoriler 127-128, 184, 190, 195-196, 200, 205, 218

An Luşan İsyanı 218

Anadolu 25, 52, 213

Anemi 83, 104

Angarya 31-42, 74, 91-93, 115-116, 129, 132, 136, 140-141, 145, 162-164, 177, 187, 190, 221

Angkor Wat 167, 180

Annales Okulu 20

Antiloplar 87

Antonine vebası 33, 96

Antroposen çağı 18, 32

Aristoteles 39, 144, 163-164, 194

Arpa 26, 30, 35, 39, 61, 75, 88

Arterit 81

Ateş 47-51, 69-73, 84, 89, 105

Atina 41, 96, 162, 219

Attila 204

Avustralya 48

Awash, Azzam 45 (13 no'lu not)

Aziz Antuan Humması 106

B

Babil 53, 61, 113, 143, 145, 160, 190

Babürlüler 195, 197

Bağışıklık 98, 102, 109

Bakır 118, 146, 154, 159, 172, 211, 213, 215

Baklagiller 30, 34, 52, 67, 75, 99, 121, 123

Bakteriler 31, 79, 81, 99, 101, 105

Balkanlar 200

Balmumu 214-215

Bambu 27, 62, 72

Barbarlar 27, 43-45, 120, 125-128, 190, 193-221

Barfield, Thomas J. 13, 217

Basra 12, 37, 52-56, 172

Beckwith, Christopher 13, 203-204, 212, 215

Bentler 69

Berberiler 44, 195, 207, 220

Beriberi 104

Besi hayvanları 37, 52, 68, 75, 86, 99, 101, 117, 132, 151, 154-156, 171-173, 181, 196, 205, 209

Borneo 214

Borobudur 180

Boserup, Esther 33, 73-74, 141

Böcekler 71-72, 93, 101, 105-106

Brasidas 142

Brecht, Bertolt 155

Bronson, Bennett 14, 197, 199
 Broodbank, Cyprian 13, 166, 190
 Buğday 25-26, 30, 34-35, 60, 73-76, 88,
 104-105, 122-127, 178

C-Ç

Carneiro, Robert 119 (17 no'lu not)
 Cebir 36, 129, 162
 Cengiz Han 217
 Cermenler 23
 Chayanov, A.V. 140-141
 Childe, V. Gordon 152
 Cimbri 206
 Clastres, Pierre 203
 Cowgill, George 166, 168
 Crutzen, Paul 18 (1 no'lu no)
 Cunliffe, Barry 197, 205, 213
 Cüzzam 98
 Çayır bitkileri 70
 Çayır köpekleri 71
 Çayırlar 48, 61, 105, 198, 208
 Çekirgeler 107
 Çiçek hastalığı 96, 100
 Çin 36, 40, 41, 100, 109, 133, 187, 214,
 217, 218
 Çin Seddi 41, 128, 203
 Çingeneler 23 (5 no'lu not)
 Çivi yazısı 148, 160
 Çocuk felci 102
 Çöküş 116, 165-168, 179-192, 205
 Çömlek Öncesi Neolitik 166, 171, 187
 Çungarlar 205

D

Delphi 197
 Demir eksikliği 83, 103-104
 Denizci kavimler 213
Devlet Gibi Görmek (Scott) 10
 Difteri 33
 Dizanteri 98, 172
 Doğal seçim 32, 75, 79, 80-81, 84-85, 101
 Doğurganlık 82-83, 107-109, 163,
 Domuzlar 52, 57, 75-87, 99-100, 213
 Dönemlendirme 18 (2 no'lu not)

E

Ebu Hureyra 91, 103
 Ebu Salabih 114
 Elias, Norbert 89
 Engels, Friedrich 23

Eninnu tapınağı 150

Ergot 106

Erlitou kültür alanı 133 Eridu 52, 113-114,
 162, 227

Eriha 36, 62, 178

Erlitou kültür alanı 133

Erozyon 70, 175, 177

Eşeyssel iki biçimlilik 80

Evans-Pritchard, E.E. 86

F

Faroe Adaları 98-99

Febvre, Lucien 121

Fenikeliler 136

Filaryaz 98

Fildişi 213-214

Filipinler 140

Filistin 178, 197

Finlay, Moses 144

Fletcher, Joseph 213 (38 no'lu not), 216 (45
 no'lu not)

Friedrich, Büyük 144

G

Galya 144, 201, 213, 217-218

Gelb 145

Genç Dryas Dönemi 19, 65-66, 91, 166,
 169, 187

Gernik buğdayı 75

Gıda ağları 34, 56, 64, 87

Gılgamış 66-67, 95, 113, 119, 128, 130

Gibbon, Edward 186, 220

Girit 36, 166, 186, 205, 208, 213

Gotlar 186, 204-205, 211

Göç 161, 166, 186, 202, 204-205

Göçebe hayvancılık 31, 43, 65-68, 73, 116,
 125-127, 149, 169, 187-189, 193,
 200-202, 205, 208, 218

Göçebe tarım 23, 34-35, 65, 107, 125-126,
 141, 193, 201, 207, 212, 216

Grasilizasyon 85

Guangdong 100

Gurkalar 218

Gübre 86, 106

Gümüş 51, 118, 152, 154, 156, 172, 211

Gümüş tilki 79, 82

Güney Afrika 47

Güneydoğu Asya 10, 28-29, 62, 66, 143,
 155-157, 161, 170, 208, 214,

220-221

H

- Hall, H.R. 61
 Hammurabi 149
 Han Hanedanı 118, 144, 193, 197, 210, 218
 Hangzhou Körfezi 62
 Haripunjaya 62
 Harlan, Jack 25
 Harrapan 27, 62, 193
 Hasırotu 57
 Heine, Peter 104
 Helotlar 37, 41, 161, 163
 Hemudu kültürü 62
 Hepatit 102
 Herodot 208, 211
 Hindistan 172, 196, 218
 Hintkamışı 62
 Hipokampüs 81
 Hipoplazi 103
 Hipotalamus 81
 Hititler 160, 174, 208
 Hiung-nu 197, 205, 210, 217
 Hoa Binh 62
 Hobbes, Thomas 23, 36
 Hochschild, Adam 143
 Hodder, Ian 13
 Hollanda 61
 Homo erectus 30, 32, 47, 71
 Hunlar 195, 203-205, 211, 217-218
 Hüseyin, Saddam 61

I-İ

- Irak 61, 148
 İbn Haldun 119
 İklim değişikliği 29
Ilyada 136, 191
 İndus Vadisi 36, 52, 120, 193,
 İngiltere 61, 118, 146
 İnkalar 121, 130, 219
 İran 52, 172, 198
 İsin 113
 İskitler 205, 208
 İspanyol fatihler 36, 140

J

- Japonya 165, 214
 Jastorf kültürü 126

- Jomon 119 (18 no'lu not)
 Justinianus vebası 33, 96, 172

K

- Kabakulak 33, 98, 102
 Kadeş Savaşı 156
 Kalabalıklaşma 11-12, 54, 78, 82-84, 94-107, 132, 152, 170-174,
 Kalay 118, 172, 213
 Kamışlar 57, 69, 119
 Kanallar 11, 34-35, 37, 54, 60-61, 63, 111, 115-116, 118, 121, 135, 145, 155, 164, 174, 177-178, 181, 218
 Kaplumbağa sırtları 57-58, 120
 Karanlık çağlar 11-12, 28, 41, 136, 185, 189-192
 Karantinalar 95, 173, 201
 Karbonhidratlar 104, 108
 Katran 214
 Kazaklar 218
 Kazlar 31, 59, 99
 Keçiler 25, 31-32, 52, 57, 67, 78, 85, 99-100
 Keneler 31, 75
 Keltler 23, 45, 197, 201, 213
 Kemirgenler 50, 77, 93, 100, 105-106
 Kereste 37, 44, 60, 118, 154-155, 159, 172, 175-176, 211
 Ketten 52, 75, 215
 Kıbrıs 209, 213
 Kızamık 33, 98-99, 102
 Koch, Robert 101
 Kolbert, Elizabeth 11
 Kolera 96, 98, 172
 Komançiler 23, 217
 Koruma haraçları 209-211, 213, 217, 220
 Koyunlar 31, 52, 57, 67, 78, 80-81, 83, 85, 99, 126, 163
 Kölelik 39, 141, 143-164, 194, 202, 215, 221
 Köpekler 75-81, 99-100, 213
 Kötü hasat 105, 170, 179, 202
 Kradin, Nikolay 218
 Kribra orbitali 103
 Kulkas 33, 121
 Kunduzlar 49, 71
 Kuraklık 41-42, 107, 115, 170, 188-191
 Kurbanlar 89, 95, 105
 Kurucu ekinler 52, 75

Kuvaşiorakor 104

Küçük buz çağı 49, 169

Kürtler 195

L

La Tène bölgesi 126

Lagaş 37, 53, 58, 113, 115

Lakonya 161

Lamalar 81

Larsa 179

Latin Amerika 143

Lattimore, Owen 13, 41, 118, 128, 187,
198, 203-204, 208

Lawrence, D.H. 111

Lazkiye 208

Leach, Helen 13, 84

Lee, Richard 107

Levant 20, 36, 52, 64, 109, 151, 156, 166,
190, 208

Limbik sistem 81

Lindner, Rudi 126

Linear B 136, 191

Locke, John 23, 36

Longue durée 20

M

Madencilik 37, 155, 164, 176

Makedonya 176, 220

Malay Yarımadası 143, 220

Mançu 195, 217-218

Manda 78

Mann, Charles 11

Mantarlar (ekin hastalığı) 93, 104, 106

Mantarlar (gıda) 48, 51, 87, 214-215

Manyok 33-34, 121-122

Martu 200

Mayalar 13, 27-28, 41, 52, 180, 193, 219

Mayshar, Joram 122 (24 no'lu dipnot)

McAnany, Patricia 166

McNeill, William 13, 178, 192

Melville, Herman 59

Menenjit 102

Menopoz 108

Mercimek 26, 52, 68, 75, 121, 123-124

Messinya 161

Meşe kuşağı 71

Mısır (tahıl) 35, 76, 88, 120-124

Mısır (uygarlık) 13, 27, 39, 52-53, 109,
117-125, 152-155, 160, 166-167,

185, 190, 197, 208, 213-214

Miken uygarlığı 27, 197, 205

Ming Hanedanı 195, 219

Mithen, Steven 178

Moğollar 187, 195, 198, 203, 205, 208, 213

Morgan, Lewis Henry 23

Murra, John V. 58 (14 no'lu not)

Mussolini, Benito 61

N

Nadas 105-106, 179, 184

Nansen, Fridtjof 23 (5 no'lu dipnot)

Nasiriye 56

Natufian Dönemi 52

Navajolar 23

Neandertaller 51

Nemet-Nejat, Karen Rhea 96

Neoteni 80

Nippur 53, 95, 113

Nissen, Hans J. 104, 113-115, 162, 168

Niş inşası 71, 73, 116,

Nişasta 50, 67, 88, 92, 121-122

Nohut 26, 52, 68, 75, 121, 123-124

Nöbetleşe ekim 106

Nuerler 86

Nüfus kitlesi

Nükleer testler 18

O-Ö

Obeyt Dönemi 12, 38, 55-56, 96

Obsidiyen 44, 61, 118, 214

Odun kömürü 159, 172

Odyssea 136, 191

Ok ve yay 48

Okuryazarlık 28, 136, 167

Olmekler 27

Omega yağ asitleri 103

Oppidum 45, 126, 201, 213

Orak 25, 87

Ormanlık arazilerin yok edilerek tarıma
açılması 32, 178

Ormansızlaştırma 175

Ortakçılar 31, 75-76, 80, 84, 89, 100, 107

Osman, I. 217, 220

Osmanlı İmparatorluğu 126, 195, 217

Ostrogotlar 204

Öküzler 49, 92, 163

Ölüm oranları 81-82, 92, 103, 107, 114,
143, 153, 155, 202

P

- Partenon 167
 Pasteur, Louis 101
 Patatesler 33, 85-86, 121-122
 Paulette, Tate 13
 Peloponez Savaşları 156, 219
 Persler 43, 211
 Peru 62
 Peştunlar 195
 Pireler 75
 Piriñ 26, 31, 34-35, 61-62, 85, 120-125,
 Pirofitler 48, 51
 Pollack, Michael 130 (34 no'lu not)
 Pollan, Michael 85-86
 Pontine Bataklığı 61
 Porter, Anne 13, 66, 200
 Porotik hiperostoz 103
 Postgate 114, 149
 Pournelle, Jeniffer 13, 55, 58, 111
 Protein 30-31, 50, 57, 59, 67-68, 74, 78,
 82, 84, 92

Q

- Qin Hanedanı 13, 20, 27, 41, 118,
 133-136, 151-152, 180, 186, 197,
 217-218

R

- Radyoaktivite 18,32
 Raşitizm 104
 Redman, Charles 108 (17 no'lu not)
 Rengeyiği 57, 59, 78, 97
 Riboflavin 104
 Richardson, Seth 142, 190
 Rim-anum 147
 Ringabalıkları 59, 88
 Roma İmparatorluğu 13, 23, 36, 39, 41,
 45, 96, 125-127, 136, 144-145,
 153-162, 173-176, 193, 200-206,
 211, 213-214
 Romanlar 23 (5 no'lu not)

S-Ş

- Sahlins, Marshall 140
 Sakırgalar 75
 Sanayi Devrimi 18, 20, 73
 Santos-Granaros, Fernando 143
 Sargon, II. 96
 Savaş tutsakları 35, 37, 102, 131-132, 144-
 154, 158-163

- Savaşın Devletler dönemi 40, 133, 180
 Sazlıklar 57
 Sel sularının çekildiği yerlerde yapılan
 tarım 33, 70, 74, 114, 117, 120
 Sezar, Julius 23, 99, 206, 217-218
 Shang Hanedanı 40, 133
 Sherratt, Andrew 66 (24 no'lu not)
 Shipman, Pat 51 (7 no'lu dipnot)
 Sıçanlar 75, 80, 82, 100, 194
 Sığırlar 55, 78, 83, 86, 99-100, 111, 120,
 151, 163
 Sıtma 98, 178
 Sicilya 41
 Sima 133
 Simon, Herbert 168
 Siular 23
 Sivrisinekler 75, 101
 Siyez 75
 Small, David 167 (4 no'lu not)
 Smith, Adam 90
 Somonlar 59
 Sosyal Darwinizm 23
 Soya fasulyeleri 23, 34, 121
 Sömürge yerleşimleri 36, 140, 196
 Sözleşmeli kölelik 37
 Sparta 37, 41, 132, 142, 144-145, 161
 Spencer, Herbert 23
 Spengler, Oswald 23
 Srivijaya 62, 180
 Steinkeller, Piotr 150 (24 no'lu not)
 Suçiçeği 98
 Sulak araziler 11, 24, 57-62, 103, 112,
 118-121
 Sulama 11, 34-35, 42, 54-56, 61, 63, 89,
 111-116, 135, 174, 177-179
 Sulgi 200
 Sumatra 62, 180
 Suriye 52, 208
 Susa 211
 Sümerler 27, 55, 111, 113-114, 129,
 131-132, 145-146, 158, 161-162,
 189, 200
 Sürü davranışı 78, 80
 Şarap 161, 213
 Şarlman 28
 Şempanzeler 50
 Şistozomyas 98

T

Taksonomi 88
 Tang Hanedanı 206, 201-211, 218
 Taş ocakçılığı 154-155, 164
 Taşıma kapasitesi 92, 176, 196
 Tayland 143
 Tayvan 66
 Tek hücreli canlılar 101
 Tekstil 40, 132, 145-146, 172, 198, 213
 Teosinte 76
 Teotihuacan 62
 Termitler 71
 Teutoburg Ormanı Savaşı 200
 Thukididis 96, 142, 156, 181, 219
 Tifo 98

Timurlenk 220
 Titicaca Gölü 62
 Tocqueville, Alexis de 90, 163
 Toplumsal sözleşme 36, 128
 Totila 204
 Trahom 98
 Tusi sistemi 206
 Tuzlanma 42, 69, 115, 174, 178-179, 188
 Tüberküloz 96

U

Ugarit 208
 Ukrayna 165
Ulusların Zenginliği 90
 Umma 52, 115, 123, 132
 Ur 35, 38, 40, 52-57, 113, 114, 124, 128-135, 148, 150, 162, 166, 169, 179, 184, 186, 189-190, 206, 211
 Ur III Hanedanı 35, 38, 114, 124, 128, 132-133, 148, 150, 166, 169, 179, 186, 189-190
 Ur'a Ağıt 184
 Uruk 12, 26, 37-38, 96, 52, 58, 69, 96, 113-114, 130-131, 142, 146-148, 159-161, 172, 185-186, 211
 Uygurlar 210, 217-218

V

Veba 33, 95-100, 172, 174
 Vergiler 27, 42, 112, 116, 123, 125, 131, 134, 137, 142, 187-188, 190, 191, 195, 202, 204
 Vico, Giambattista 23
 Vikingler 208, 220

Virüsler 100, 107

W

Weber, Max 112, 156
 Wengrow, David 13-14, 172
 Wrangham, Richard 51

X

Xian mezarları 167

Y

Yaban eşekleri 59, 92
 Yaban öküzleri 92
 Yaban tavşanları 48
 Yağış 52, 64, 116, 135
 Yağma kapitalizmi 156
 Yakacak 60, 118, 159, 174-182
 Yakalı keklikler
 Yaprakbitleri
 Yazı 19, 27, 30, 36, 39, 41, 62, 94-96, 101, 104-105, 130-137, 147-148, 156, 158, 160, 162, 167, 170, 189, 191, 212,
 Yelkenli gemiler 17, 199
 Yemek pişirme 50-51, 84, 176
 Yeni Asur İmparatorluğu 160-162
 Yerleşik hayat 31, 51-70, 81-85, 94, 97-98, 102-109, 119, 143, 165-169, 189, 195

Yetersiz beslenme 103, 148
 Yoffee, Norman 13, 166, 168
 Yollar 123, 126, 159, 181, 198, 212-213
Yönetilmeme Sanatı (Scott) 10
 Yuan Hanedanı 195, 217-218
 Yulaf 76-77, 88
 Yumrular 34, 43, 69, 72, 122, 126
 Yunanistan 36, 39, 155, 157, 185, 191, 195, 214,

Z

Zeder, Melinda 13, 63-64
 Zhou Hanedanı 40, 200
 Zoonozlar 100, 102

İlk Devletlerin Derin Tarihi Tahıla Karşı

JAMES C. SCOTT

TARİH | ANTROPOLOJİ

Uygarlık tarihi gerçekten kitaplardaki gibi mi yaşandı, yoksa zamanımızı kendilerini “uygar” görenlerin kendileri hakkında yazdıklarını okuyarak mı geçiriyoruz?

Neolitik devrim insanlığın tarihindeki en büyük atılım mıydı, yoksa esasen çoğunluğun azınlığa hükmetmesinin vesilesi mi olmuştu?

Uygarlık Mısır’ın, Yunan’ın, Roma’nın ve diğer parıltılı egemenliklerin uç uca eklenmiş hali mi, yoksa asıl insanlık binlerce yıl bu anlatının dışında mı yaşadı?

Her bir uygarlığın “çöküşü”, insanlığın geri dönülmez kayıplar yaşadığı bir trajedi miydi, yoksa kaçınılmaz bir son, hatta bir “layığı bulma” hali miydi?

“Barbar” olarak adlandırılan kavimler insanlıktan nasibini almamış uygarlık düşmanları mıydı, yoksa tarımsal üreticinin ürün fazlasına el koymak için devletle yarışan bir “gölge devlet” miydiler?

Tahıla dayalı beslenme ve kentlere toplanmış nüfus, mümkün olan en iyi yaşantı biçimi miydi, yoksa egemenler açısından en uygun olan bu muydu?

James C. Scott, *Tahıla Karşı*’da anaakım tarih anlatısıyla yüzleşmemizi sağlayacak sorular soruyor.

James C. Scott, Yale Üniversitesi’nde siyaset bilimi profesörü.

İngilizceden çeviren: Akın Emre Pilgir

ISBN 978-605-2116-91-3

28 TL

KÜY

KDV’den muaf.